

Проти переконань

Ольга Мак

Променистий ранок гойдався на верховіттях вкритих рясним цвітом яблунь і струшував додолу рої біло-рожевих пелюсток, а вітер підхоплював їх у леті й ніс кудись за ріг будинку, або осаджував попід низько постриженою травою, що обрамлювала клюмби шпитального подвір'я. По другому боці лікарні вже добре пригрівало сонце, але тут, з заходу, в межах тіні, що падала від будинку, було холодно, і неторкнена ще роса перлилася на обважнілих вінчиках нарцисів і тюльпанів. Збираючи данину з пахучої піняви дерев, в одну ноту гуділи бджоли — чисто, ніби хтось дув без перерви у вузьку шийку пузатого дзбанка, і невидима зозуля кидала в погожу тишу подвійні краплі свого кришталевого голосу: "Ку-ку, ку-ку!.."

Перед ґанком операційного відділу нетерпеливо проходжувався немолодий уже мужчина, так віком біля п'ятдесятки, і безжалісно ламав у заложених за спину руках свого нового капелюха. Він уже всоте перемірив нервовим кроком висипану жорствою доріжку, неодмінно завертаючи там де кінчалися границі тіні, немов би натикаючись на невидиму перешкоду, і викурив, не знати яку з черги цигарку. Нагадував собою лева, недавно посадженого в клітку, ще сильного й дикого, але вже збезчещеного дотиком тенет й упокореного ґратами, опинившись за якими, цар звірів став невідляком і дивоглядом для цікавої юрби.

Мужчина мав справді щось лев'ячого в пружній, м'якій ході, в гордій посадці гарної, припорошеної сивиною голові і в кожному русі сильного, мускулистого тіла. Лишень його великі гранітно-сірі очі мали в собі вираз понурої мертвеччини, притаманної одиноко спустошеній людській духовості. Так, ці очі були суто-людськими, бо десь у глибині їхнього спустошення жеврів вогник чогось невимовно болючого, трагічного і... злого.

Не підлягало сумніву, що в молодості цей мужчина був красенем, а й тепер, без огляду на сивину й дві різкі зморшки, що збігали вниз по щоках, він привертав до себе увагу, як зразок зміненої віком, а все ж незаперечної і нев'янучої вроди, здібної донести свій чар аж до глибокої старости. Час пошкодив йому мало: відняв одне, додав інше, але не зробив нічого недоречного, що б порушило загальну гармонію цього рідкого у своїй красі типу.

Він ходив і ходив.

Як довго!.. Як дуже довго! Котра це вже може бути година: дев'ята, десята?..

Крутилися у подувах вітру біло-рожеві пелюстки яблунь, гуділи в одну ноту бджоли, і невидима зозуля кидала у погожу тишу подвійні краплі свого кришталевого голосу: "Ку-ку, ку-ку!.."

Чому ж так довго?!

І ось нарешті легко відчинилися двері, а в них з'явилася білосніжно-строга, туго накрохмалена сестра.

— Герр Березофські!.. — кивнула чоловікові й дала знак.

Тепер Березовський недовіркою подивився на сестру, питаючи очима: Вже? Справді вже?..

З завмираючим серцем переступив поріг медичної святині і увійшов у довгий коридор, де невидимо клубочився тяжкий запах наркози й ліків і де панували тільки дві барви: молочно-біла і ясно сіра. Обережно ступаючи по лінолеумовій доріжці, простував за шурхотячою постаттю сестри, а ноги його тремтіли й вгиналися в колінах.

— Уже? Чи ж це можливе?

Двері праворуч, двері ліворуч — і скрізь врочиста тиша зачарованого царства, де повно таємниць і де не сміє жити ніякий звук. І так, як повинно бути в зачарованому царстві, одні з дверей безшумно відкрилися, а з них тихенько викотився високий візок на гумових колесах, штовханий ззаду двома білими постатями.

Сестра обернулася до відвідувача і поклала палець на уста.

— Будьте уважні, — шепнула. — Вона ще не очуняла після наркози.

Березовський повільно приступив до візка й з острахом сковзнув обережно зором вздовж контурів постаті, що лежала на ньому, вся загорнена в біле. Боявся відразу глянути відважніше, бо не ручив, що не вибухне нелюдським криком, не осліпне, не зімліє, або нагло не згине. Тому зиркнув тільки раз і зараз же приплющив повіки. У голові все йшло обертом, бракувало повітря, серце безладно калатало в грудях, мов язик дзвона, що б'є на сполох.

Перечекав трохи, вгамовуючи себе, і як тільки набрав сили, знову відкрив очі, на цей раз просто прикипівши ними до обличчя, що його за першим поглядом сприйняв за якусь невиразну, розплиvistу білу пляму. Жадібно спивав зором кожну рисочку, кожну деталь, стараючись усе запам'ятати, нічого не пропустити і все узгіднити зі своєю дотеперішньою уявою. Але те, що уявляв досі, якось раптом забулося й зникло цілковито з пам'яті, а натомість на плівці мозку вже фотографувався новий реальний образ якоїсь воскової скульптури, покладеної на тло блискучої білизни низенької подушки і стисненої довкола чола такою ж білою шапочкою, що ховала під собою волосся. Безтямний, глибокий спокій, як печать непорочності й святости, лежав на довгих віях, віддзеркалювався на гладенькому чолі й строго затиснутих дівочих устах, згущуючись і голубіючи в проміннях зморщок подушки довкола голівки, як німб у мармуровій різьбі. І, здавалося, сама тільки білість, одинока білість, могла не ображати своїм сусідством цього втілення чистоти й незайманності, над яким чуйно сторожувало кілька білих постатей.

Березовський раптом набрав найглибшого переконання, що інакше не могло бути: його Танічка, його дитина, мусіла виглядати саме так, як свята. Він же молився до неї, він обожував її, він носив її, ніби рану, стільки років у своїй душі! Яка ж вона могла бути, як не саме така? Він навіть пізнає оці чорні рівненькі брови, це ясне гладеньке чоло, цей цнотливо-строгий затиск уст, включно до темних серпанків-тіней під очима і блакитного німбу довкола милої голівки — так він її завжди собі уявляв.

І нараз на нього війнуло чимсь таким знайомим, таким болючо-рідним, як віє у снах

від з'яви померлої, безконечно дорогої істоти: яка ж подібність!.. Яка надзвичайно потрясаюча подібність до того моменту, коли...

Він притулив чоло до залізної рами візка і вчепився за нього руками. Не рухався, мовчав, але це було більше, ніж крик, ніж розпучливі жести й ридання на повний голос. Це був німий шалений напад жалю, болю, страху й щастя — це було щось моторошне.

І, видно, хтось його добре розумів, бо термосив за плече і низьким баритоном калічив по-московському:

— Герр Березофскі, герр Березофскі... Так не можна... Заспокойтеся... Ви побачитеся ще не раз... А тепер досить... Пустіть... Хвору треба перенести на ліжко...

— Вже, зараз... — вишептав Березовський, не міняючи пози. Був безсилий підвести голову і розімкнути пальці. — Ще одну хвилиночку... Руки... Де її руки?.. Я хочу їх поцілувати... Дозвольте мені, прошу вас!..

Хтось відгорнув біле покривало, і з-під нього показалися безпомічні маленькі рученята, зложені на грудях. Березовський взяв їх і пристрасно притулив до уст, вдихаючи їхнє тепло.

— Я думав, що вона холодна, — вирвалося у нього.

— Ми зробили переливання крові, — пояснив баритон.

Але Березовський вже не слухав. Цілував один по одному всі пальчики, а кожний поцілунок був криком болю і щастя: "Танічко моя, Танічко!.."

А ніжне дівоче личко не реагувало ніяк — було й далі безтямно-спокійне, роз'яснене печаттю чистоти й непорочності.

Його силою відірвали від візка, хтось притримав за плечі, а тим часом дві накрохмалені сніжно-білі постаті попхнули візок і щезли з ним за рогом коридору. Позаду стукнули двері, й вітер, скористувавши з протятю, прожогом скочив у відчинене вікно і сипнув навздогінці за візком пригорщею щойно зірваних яблуневих пелюсток.

— Тепер вертайтеся до готелю, майоре, лягайте і спіть. Ви напевно не спали цієї ночі? — гудів над вухом Березовського той самий низький баритон. — Відпочиньте, опануйте свої думки — і тоді знатимете, що робити...

Березовський з трудом усвідомив собі, що біля нього знайомий з учорашнього дня хірург, професор Зедергольм.

— Як з нею, професоре? — поставив він своє перше свідоме питання.

Височезний і сухий, мов тичка, професор Зедергольм широко розкинув свої граблеподібні руки, взяв Березовського за лікоть і повів до вихідних дверей.

— Погано? Скажіть мені правду, професоре: дуже погано? — наполягав Березовський, сам догадуючись, що правда не могла бути надто потішаюча.

Зедергольм ще раз розкинув руками й штучно — бадьорим тоном відповів:

— Я зробив усе можливе. Випадок поважний, але часом люди виходять ще й з гірших...

— Тільки часом?..

— "Часом" — велике слово в медицині, — ухильно відповів професор. — ЧАСОМ

хворі виходять і з зовсім безнадійного стану, ЧАСОМ умирають тоді, коли, здавалося б, повинні жити. Боже Провидіння не все числиться з нашими поглядами й часто робить великі несподіванки...

Березовський більше дивився, ніж слухав, намагаючись відчитати з обличчя Зедергольма те, чого він не договорював, але не відчитав нічого. Натомість зауважив на білій шапочці біля правого вуха кілька бризок крові, і це його страшно схвилювало: кров Тані!

По тому він уже нічого не сприймав ні зором, ні слухом, ні мозком, цілковито поглинутий тими кількома маково-червоними плямками, що виразно темніли над вухом професора. Здається, що приступив ще хтось, але Березовський не бачив, хто саме; здається, йому пропонували щось проковтнути для заспокоєння нервів, але він так і не пам'ятав, проковтнув, чи ні; здається, що йому говорили якісь потішаючі слова, але вони зникали зі свідомості, мов краплі води на розпеченій блясі; здається, що й він сам щось питав і щось відповідав, але що саме — того собі ніколи не міг пригадати. Дрібні краплі крові на білій шапочці Зедергольма викликали у нього плутані й неясні, а тому особливо страшні, картини операції: скальпелі, щипці, ножиці, пінцети, руки в гумових рукавицях, що перебирають гарячі, паруючі нутрощі, й фонтани крові зі страшного розрізу...

Врешті його дуже чемно, але й не менш рішучо, випхали з коридору операційного будинку і замкнули за ним двері.

— Навідаєтесь завтра. До побачення!.. — впало по-німецькому за його плечима.

На дворі набрав у легені свіжого повітря і пішов навмання, як лунатик, вулицями незнайомого міста, задивлений в риси ніжного дівочого личка, позначеного печаттю непорочної святості, що ясніло десь там перед ним і викликало поруч себе інше, але до болю подібне обличчя. Штовхав перехожих, спотикався, двічі мало не потрапив під авто, минав дільницю за дільницею і неспостережливо для себе самого опинився перед брамою цвинтаря. Здригнувся.

— Чи це не проречистий знак? — майнула думка й зараз же поступилася іншій: — що за дурниці!..

За огорожею його привітав спокій, взірцевий порядок і барвисті плями квітів, що яскравіли під нагробниками. Війнуло знову чимсь таким здавна знайомим і радісно-смутиним, як спогад безповоротного минулого щастя, а перед ним ще раз виринуло чисте, ніжне личко, властиво два личка, що не сміли мати нічого спільного між собою, але все ж мали. Мали, mimo його протесту, mimo його ненависти до одного й безмежної любови до другого. Вони на мить навіть зіллялися в одне, і на мить стали однаково дорогими.

— Ні!

Пов'язані попід бороди біленькими хусточками, в широких спідницях, до виходу з цвинтаря навпроти Березовського простували дві заплакані жінки і троє діточок.

— Он коса розплелася, Надю, загубиш кісника, — втомлено обізвалася одна з жінок до дівчинки.

Почувши українську мову, Березовський звернув убік і поспішив у розкриті двері каплички. Не хотів зустрічатися з земляками, бо йому чомусь здавалося, що його відразу впізнають і зачеплять на розмови.

У капличці лавки були зсунуті в один бік і нагромаджені поверхом, а в різнокольорових прожекторах світла, що падало з вітражних вікон на долівку, густо золотилася курява: капицю ремонтували. На риштуваннях стояли в синіх комбінезонах робітники й зістругували потемніле й полущене вапно. .

Березовський нерішуче зупинився біля порога.

— Ви бажаєте? — спитав один робітник з риштування.

— Я... Я... — загнунвся Березовський, шукаючи в пам'яті потрібних німецьких слів.

Робітник, видимо, відразу догадався, що має справу з чужинцем, і витолкував собі зовсім природно його прихід.

— Ідіть наперед, там є вільні лавки, — сказав доброзичливо, — тут вас запорошимо.

Сам не знаючи, для чого це робить, Березовський послухав поради і, маневруючи поміж розставленим мулярським начинням та лавками, пішов наперед. Знайшов справді вільні лавки, сів на одну з них і розглянувся. Просто перед ним, на бічному престоліку стояла статуя Матері Божої з Немовлям на руках. На неї ллявся потік кольорового проміння, від якого лагідне обличчя Пречистої набирало барв і, здавалося, тріпотіло в неземській усмішці. Березовський задрижав і сховав лице в долонях. Був дуже потрясений, стривожений, пригноблений і попросту фізично змучений. Хотів розради, спокою, відпруження, відпочинку і... сам не знав, чого.

Сидів кілька хвилин непорушно, поки знову перед ним не виринуло дороге личко з печаттю нескаламученого спокою на яснім чолі. Чи це не була печать смерті?

— Ні, ні!!! — запротестував він так палко й так болісно, що аж скорчився під тягарем страшного припущення. — Ні! Боже, врятуй її!.. Боже, врятуй її!.. Боже, Боже, врятуй її, врятуй її!..

Трясся від болю, янчав, благав, уперто повторюючи з якоюсь бездонною розпукою своє одноманітне: "Боже, врятуй її!", бо більше не мав кого просити. І ці три слова, вилітаючи пошепки з його уст, були не словами, а згустками крові, що відривалися від серця, затисненого в обценьках невимовної муки. В них містилося все: біль, розпач, молитва, благання, надія й вимога:

— Боже, врятуй її!..

І раптом урвав сам себе:

— Та що це?... Хочу переконати себе, що стався побожним, чи молюся на всякий випадок?.. Нема нічого плюгавішого від атеїста, який у скрутну хвилину вдає віруючого. "Як тривога — то до Бога"... Більшого гріха й блюзнірства не можна поповнити!

— Гріх? Блюзнірство? — обізвалася іронічна думка. — Чи ж ці слова мають сенс, коли Бог взагалі не існує, або попросту не помічає ні молитов, ні образ на свою адресу?..

— Я, здається, починаю божеволіти! Які думки в голову лізуть!.. Геть звідси, геть!..

Думка працювала ясно й енергійно, але тіло було в'яле й неслухняне. Ледве-ледве

переміг себе, щоб встати й знову, маневруючи поміж лавками й мулярським начинням, почував до виходу.

Звернувшись у бічну доріжку, забрав у якийсь глухий кутик цвинтаря, знайшов камінну лавку під розлогим деревом і сів. Образ ясного личка на тлі білосніжної подушки, що нагадував воскову скульптуру, не покидав його.

— А вона — чисто, як Мадонна пензля справжнього генія, — думав собі. — Така ясна, така чиста, така... свята. Справді, як свята, нема іншого окреслення. Моя Танічка, моя дитина!.. Боже, врятуй її!..

Поволі повертала до нього рівновага й спокій немовби щось випив для заспокоєння нервів. Довкілля вже не тікало перед зором, навпаки, примушувало повернути на себе увагу, викликаючи мимовільне порівняння з минулим.

Так, це ж і тоді був травень, був біло-рожевий цвіт, що опадав на землю, і був цвинтар. Трохи навіть подібний до цього цвинтаря... А взагалі травень — це місяць, який значив у житті Березовського майже всі найважливіші події: у травні він познайомився з Зоєю, через рік — у травні зірвав з нею, ніби для того, щоб у той самий день познайомитися з Марією; в травні народилася Таня (ах, правда, це ж їй за чотири дні сповниться вісімнадцять років!); у травні його поранено, у травні він добився до спорожнілого родинного гнізда, і оце зараз, у травні... Все в травні. Березовський не знає забобонів, він — переконаний атеїст, однак в травень вірить. Смішно, але факт!

Війнув теплий вітерець, і Березовський помітив, що біля його ніг, умираючи, злегка заворушилися оббиті пелюстки яблуневого цвіту. Звідки вони тут узялися? Чи дерево, під яким він сидить?.. Ні, це каштан. А от ТОДІ він сидів під яблунею — пам'ятає зовсім певно. Він взагалі тепер пам'ятає все дуже добре, в найменших подробицях. Минуле інколи присувається до нас так близько, що заступає собою сучасне. Ось і зараз Березовському здається, що день, який минув двадцять один рік тому, є реальнішим, ніж сьогоднішній. Бачить себе, як в люстрі, молодого двадцятип'ятилітнього, як сидить на пошархлій від давности і вкритій лишаями кам'яній лавочці в глухій закутаній цвинтаря й упивається гіркотою отрути щойно пережитого потрясіння...

Це було після того, як Зоя повернулася з Києва, куди їздила на конкурс піаністів, і він, знаючи вже з часописів про успіхи своєї коханки, полетів до неї з ґратуляціями.

Зоя була дуже радісна, дуже збуджена, палко відповідала на поцілунки і між словами привітів, ґратуляцій і подяк встала:

— Їду до Москви, Горю! Пропонують мені місце в оркестрі державної філармонії.

Ігор відразу зблід. Не бачив себе, але знав напевно, що зблід, що уста його твердо стиснулися, а ціле обличчя прибрало вигляд камінної твердості.

— Ти прийняла пропозицію? — опитав холодно і позірно спокійно.

— Питання! — засміялася Зоя. — А хто ж би того не прийняв? О-о!.. — скривилася. — Зараз почнуться проповіді...

— Помиляєшся...

Зоя втиснула його в глибокий фотель, скочила йому на коліна і, розгладжуючи своїми випещеними пальцями його обличчя, примирливо зашебетала:

— Знаємо ми, знаємо, що означає така міна... Зевс гнівається, правда? Зевс має зблідле лице і тверді уста, які мене саме в такому стані зводять з розуму і викликають безумне бажання їх цілувати — отак!.. Що ж це?! — здивувалася. — Зевс не відповідає? Зевс охолов? Ах Зевс робить свою знамениту паузу надуми, щоб набрати сил і за хвилину стати Цицероном. Я вже слухаю. Що мені має сказати Зевс, чи то пак, новітній Цицерон?..

— Коли ти сама не догадуєшся, Зоє, то шкода моїх слів, — відповів щиро з неухваленням пригнобленням і встав з фотелю.

— Ігорю, прошу не робити драм! — крутнулася Зоя і різко змінила тон. — Хто казав, що справжнє кохання ніколи не накладе ланцюгів на вище покликання людини?

Тепер він уже не був зовсім щирим, коли почав запевняти, що його смуток зовсім не подиктований егоїстичними мотивами. Річ ясна, що розлука його лякала й боліла невимовно. Але знову ж не брехав, коли висунув іншу причину:

— Чи ти думаєш, Зоє, над національною стороною справи? Не ображає тебе факт, що мусиш покидати батьківщину і їхати до ворожої столиці?

— О, Ігорю, для мистця батьківщина там, де може розвинутися його талант! — відтяла Зоя.

Ігоря пройняло холодом, що відбився у повному здивуванні запиті:

— Ти так думаєш?!

— Так думаю! — енергійно потрясла головою Зоя. — Сам знаєш, що Італія, наприклад, була батьківщиною...

— Досить, Зоє, досить!... — сказав ще холодніше і так рішучо, що Зоя вмовкла. — Ти сама не віриш у те, що говориш. Для чого ж лукавиш? Хочеш виправдатися у власних очах? Бо переді мною не оправдаєшся...

Зоя обурилася і почервоніла, як півонія.

— Я, Ігорю, вже давно ні перед ким не оправдуюсь, навіть перед власними батьками! — кинула гордо. — Маю своїх двадцять чотири роки і роблю так, як вважаю потрібним. Однак, для тебе зроблю виняток і скажу тобі таке: і я б не поїхала до Москви, коли б тут, у нас, були такі самі можливості. Але ти ж знаєш не гірше від мене, що Україна і через сто років не дасть мистцям того, що вже давно дає Москва. І, хоч як воно не сумно, кожен, хто хоче вибитись — мусить їхати до Москви.

— Своїм талантом збагачувати ворожу скарбницю... — докінчив їдко з притиском Ігор.

Зоя відчувала його правоту і тому злостилася все більше.

— Чого хочеш від мене?! — вибухнула під кінець. — Що ти можеш дати мені взамін за майбутнє, яке мене чекає в Москві? Дозволиш ласкаво триматися до віку за полу сіренького учітелішки (вона вжила з-московська зневажливо-здрібнілого слова "учитель") тому, що він гарний і вміє кохати?!

Можна було все подарувати, але останнього речення — ні. Було в ньому забагато правди, і саме тому воно так обпалило Ігоря образою. Мовчки встав і вийшов. Знав, що вийшов назавжди і більше не повернеться, хоч би мав зітліти від тих почувань, які

нуртували в ньому. Був гордий з природи й нікому образ не дарував.

Тоді, власне, забрів на цвинтар і сів під дикою яблунею на пошерхлій від давнини кам'яній лавочці перед старою-старою чорного мармуровою плитою, під якою, як свідчив напис, покоїлися тлінні останки якогось польського лікаря й історика в одній особі. Вітер оббивав біло-рожеві пелюстки яблуневого цвіту, і вони, покірні та безсилі, густо встеляли довкола землю, або жалібно повисали на стебелинах трави.

Дільниця цвинтаря, де сидів Березовський, була найдавнішою, а масивні фамілійні гробівці й мармурові пам'ятники свідчили краще від виритих на них написах про колишню значність і заможність людей, які під ними спочивали. Люди відійшли, погубилися десь їхні нащадки, але імена, дати й велич були задокументовані на камінних сторінках цвинтарного літопису.

Уздовж алей, скриті за розбуялою зеленню, німо страждали камінні почорнілі й повищерблювані постаті святих мучеників, тут і там у зелених тінях білили смутні постаті мармурових янголів, що застигли в нерухомості при киданні на могили таких же застиглих в леті й нерухомих рож та лілей, у своїм вічнім болі німіли епітафії, які вже більше не зворушували нічийого серця.

Серед цього занедбаного світу віджилих смутків, розпачу та жалоби Березовський був єдиним живим винятком зі свіжим боєм у грудях, і цвинтар, як не можна ліпше, відповідав його бажанню — поховати те, що могло вмерти. Ігор чинив кривавий гвалт над собою, вириваючи з серця своє перше кохання, а біль, що його відчував при тому, здавалося, відбивався на почорнілих і повищерблюваних обличчях мучеників, на білих постах смутних мармурових янголів і відживляв свіжою кров'ю мертві слова давніх епітафій.

Був так зайнятий собою, що не помічав життя, яке буяло і кипіло понад мовчазними могилами. А воно йшло своєю дорогою і поставало у нових формах і нових проявах саме над цим місцем, де витала смерть. Сverdдили тишу своїми тонкоголосими сопілками солов'ї, даючи знати цілому світові, що саме тепер у м'якеньких гніздах відбувається велике таїнство у сірих горошинах яєць; прудкі метелики грали й парувалися, розгортаючи і звиваючи барвисті стрічки свого лету, і крізь м'яку верству перетлілого торішнього листа пробивалися наверх ніжно-бадьорі пагінці нових зел і квітів.

Та Березовському це все було байдуже. Він навіть не помічав, що ліворуч від нього, по другому боці алеї за великим гробівцем, зложеним на подобу гроти з великих брил каміння, нишпорили за чимсь двоє дівчат й кидали в його бік цілком виразні зачепливі погляди. Чи вони прийшли раніше від нього, чи пізніше, — того Ігор не зауважив. Він взагалі напевне ніколи б про них не знав, коли б не сталося чогось зовсім несподіваного.

— Нате вам! — впало просто перед ним, і він, підвівши очі, побачив перед собою зовсім молоденьку дівчину, що простягала йому китичку білих фіалок.

Можна було б сказати, що Березовський страшно здивувався, коли б він в цю хвилину не знаходився думками так далеко. Але він попросту не розумів нічого, і сидів

нерухомо далі, поглядаючи непристимим поглядом то на дівчину, то на простягнену до нього китичку. А дівчина, стоячи з простягненою рукою, так нестерпно червоніла, що на неї аж шкода було дивитися.

— Не хочете взяти? — спитала, паленіючи від сорому.

— О-о, дуже дякую... — врешті обізвався Березовський, приймаючи квіти. — Тільки, з якої ж це нагоди?..

— Без нагоди, так... Моя товаришка сказала, що я нізачо не насмілюся. А я взяла і... — дівчина мобілізувала всю свою відвагу, бажаючи показатися сміливою, але полум'я ніяковости й стида, що заливало її обличчя, зв'язаність рухів і тремтіння голосу свідчили якраз про щось протилежне. — І... Хіба ж у цьому є щось поганого?

— Поганого? Звичайно, нема, — мимовільно усміхаючись, заспокоїв її Ігор таким тоном, як заспокоюють дітей. — Це навіть дуже мило з вашого боку. Дякую...

А сам пильніше дивився на свою кумедну знайому. Мала яких років п'ятнадцять, або шістнадцять — не більше, була дуже гарненька, але її рожева сукня в червоні рожі, оздоблена якимись недоречними і скупко зморщеними (ясно ж — брак матерії!) шлярками, що стирчали на всі боки, виглядала жахливо. Темно-каштанове волосся, заплетене в дві не дуже довгі, але грубі коси, злегка кучерявилося над чистим чолом, а біля вух було підрізане у давно вже немодні "пейси", що надавали обличчю простакуватого вигляду. Взагалі дівчина виглядала типовою міщанкою з передмістя і була тільки додатком до своєї міщанської сукні. Її врода, занадто пересичена барвами, нагадувала копію з дешевого літографічного образка "типової красуні": мала личко, як то прийнято казати, "кругленьке й рум'яненьке, мов яблучко", ясні карі очі "мов зорі", "коралеві устонька", брови рівні й чорні, "як шнурочки", зуби "як перли", — от лишень додати вишивану сорочку, керсетку, квітчасту спідницю, намисто на шию — і готова тобі "тихенька Галя", або "соромлива Маруся" з сентиментально-побутового роману дев'ятнадцятого століття. Без жадного ґанчу^[1], без найменшого відступу від шаблону — все, мов на замовлення. Березовського аж замлоїло, ніби відчув в устах смак сахарини.

Друга дівчина стояла оподалік на доріжці й порскала сміхом, якраз настільки голосно, щоб звернути на себе увагу, але й не так, щоб кокетерія перейшла всі межі. Її голова з віддалі скидалася на щойно випалений шаршавий горщик з червоної глини, на якому дотепний карикатурист тицьнув двома плямами широко розставлені блакитні очі, крутнув на місці носа підковку, а під нею, щедро мазнувши карміном, провів довгу лінію з краю в край. Для доповнення карикатурности образу на оберненому догори денці цього горщика жовтів жмуток розчесаного клоччя, що звисало аж на вуха і спереду було прищеплене претензійною шпилькою.

Поки Ігор критичним зором розглядав непрошених порушниць своєї задуми, дівчина, що стояла перед ним, видимо, мучилася, не знаючи, як скінчити так нещасливо почату розмову. Було виразно по ній пізнати, що найохотніше чкурнула б, скільки духу. А все ж кріпилася, робила героїчні зусилля і, шукаючи виходу з нестерпної ситуації, додала зовсім недоречне пояснення:

— Це — білі фіалки...

— Не може бути! — вдав здивованого Ігор. — А я думав, що вони фіалкові... Гм... Дивно... І де ж ви їх знайшли?

— А он там... — не помітивши клинів, простодушно відповіла дівчина й показала в бік гроти. — Раніше їх була тьма-тьменна, але хтось повіривав з корінням.

Інший хлопець напевне скористав би з нагоди і нав'язав би з цієї розмови знайомство. Але Березовському тепер були осоружні всі жінки в цілому світі, а тих дві дівчини, що його зачепили, зокрема. Дивився на ту, що стояла перед ним, і бачив Зою. Яка ж страшна різниця! О, Зоя ніколи б не зробила такої незугарної дурниці! Це не означає, що у неї не вистачило б відваги на щось подібне. Навпаки, в її характері лежало — робити всякі безумства, але вона уміла їх робити граціозно, з певністю, з невимушеною усмішкою, перетворюючи кожний найбільше ризикований крок в неповторну оригінальність тільки їй одинокій притаманної вдачі.

Зоя!.. Холодна розумом, але гаряча серцем, одверта до безстыдства, егоїстична, вирахована, жорстока, але все ж непереможно приваблива жінка...

Тим часом бідне дівча стояло ні в сих, ні в тих, і палало під критичним оглядом Березовського. Раптом воно підшморгнуло носом, зігнулося і, діловито підкотивши подолок сукні, підтягнуло панчошу. Зробило це зі зворушливою простотою дитини, несвідомої ні гріха, ні сорому, і треба було товарищі аж розреготатися на ціле горло, щоб воно спам'яталося. Тоді крикнуло з переляку голосом чайки, крутнулося на п'яті й помчало до товаришки. А та, вхопившись за голову й хилиючись від реготу, вже гнала наперед, і незабаром вони обидві зчезли в глибині алеї.

Березовський іронічно подивився їм услід і з несмаком скривив уста: міщанки. Одна, ота, що стояла здалека, видно, хитра, як лисиця. Нема сумніву, що саме вона хотіла його зачепити, але не дуже то надіялася на свою зовнішність і тому послала цю другу. А те дурне теля й послухало. Одне хитре, але дурне, та ще й бридке на додачу. А друге щире й гарне, але ще дурніше.

Ха, от і "романтична пригода"!

Ігор з досадою підвівся. Цей глупий випадок мав бодай ту добру сторону, що розпорошив його увагу, скупчену довкола неактуального вже питання. Адже ясно, що з Зоею, раніше, чи пізніше, мусіло скінчитися саме так і ніколи не інакше. Вони обидвоє здавали собі справу, що їхній роман був лише гарним, гостро-хвилюючим епізодом, але нічим більше. Тепер Ігор уже не приплющував очей на один випадок, про який не любив згадувати. А було воно так:

— Знаєш, Горю, — сказала одного разу Зоя, — я ніяк не можу зрозуміти тих дурнів, які ходять реєструватися до ЗАГС'у. Одже це — страшна образа для людської амбіції! Чи ж не ліпше попросту вивісити на видному місці оголошення такого змісту: "Ми, нижчепідписані, подаємо до прилюдного відома, що з такого і такого числа, такого місяця і такого року починаємо наше інтимне життя"...

Ігор спочатку усміхнувся, а потім пригорнув до себе Зою і, заглядаючи їй глибоко в очі, сказав:

— Моя королева, як і личить бути королеві, горда. Але вона не лише горда — вона розумна і послідовна. Так, Зоє, любов не потребує ніяких реєстрацій, а співжиття без любови буде тільки розпустою, хоч би її й тисячу разів оформити в ЗАГС'і чи деінде. Справжній шлюб — це повне поєднання двох кохаючих істот.

— Н-ну, не зовсім... — якось змішалася Зоя і визволилася з його обіймів. — Все ж таки сторони мусять дати як собі, так і людям, право називати себе подружжям.

Ігор від цих слів почув холод, що стягнув його обличчя в непорушну маску й остудив цілком його недавній порив. Стало йому соромно й гірко: Зоя виразно підкреслила, що вони подружжям не були. Та він і сам того ніколи не думав. Але в цю хвилину Зоя повинна б була сказати щось ніби: "От ми, Горю, є справжнім подружжям, хоч про це ніхто не знає". Вона ж натомість сказала щось зовсім іншого — і це його заболіло. Боліло тим більше, що Зоя вже не питала, "чому Зевс має бліде лице і тверді уста", ані не дала найменшої надії на те, що колись і вони будуть називати себе подружжям, — не сказала нічого взагалі.

Попрощалися після урваної розмови дуже стримано, й Ігор потім довго ходив по місті, передумуючи все сказане. Врешті, прийшов до висновків, що справді не пора афішувати свої зв'язки. Бо й для чого? Про родину ж він не міг зараз мріяти, поки сидів на шкільній лаві. То ж чи не краще тішитися таємним коханням? Чи не був він гордим уже з самого факту, що Зоя вибрала саме його, бідного студента педагогічного інституту? Правда, він був красенем, його уважали найгарнішим мужчиною в місті, й не лишень жінки, а часто й чоловіки задивлялися на його вроду. Але все ж стати коханцем Зої Колосовської — відомої красуні й доньки видатного лікаря — на це треба було мати щастя. Зоя могла звести з розуму кожного. Щось було у ній таке чортівське, що туманило розум, як дурман. Висока, гнучка, рижоволоса й зеленоока, як русалка, з лицем, що нагадувало колір березової кори, вона мала в собі в рівних дозах щось з вогню і льоду, лебедя й пантери, величавої королеви і дикої циганки. Вабила й не допускала, ніби піддавалася, а в той самий час лишалася неприступною, як скелистий вершок гори, вкритої вічним снігом. Такою, принаймні, знали її всі, за виїмком одного Ігоря та ще хіба отого фармацевта... О, але Ігор знав її до кінця! Може тому й любив її подвійно, що не відчував ніяких пут на їхніх взаєминах. Вони кохалися, належали одне одному з власного бажання. Чого ж треба було більше?

Так Ігор створив собі якесь штучне переконання й тримався його цупко, намагаючись не вдивлятися глибше в правду, і згодом випадок зник з пам'яті. Але тепер він знову пригадався, і Березовський не міг більше себе лудити^[2]. Скільки ще можна було тягнути цей роман? Ще рік, ще два? А тоді? Припустімо навіть, що у Зої виникло б природне бажання — жити разом, не криючись, і мати дітей — себто, називатися подружжям. І як би виглядало таке подружжя? Він — скромненький "учителішка" географії з кількома сотками місячного заробітку, а вона — талановита жінка, перед якою широко відкриті двері до кар'єри, до слави і... до тисяч рублів. Чим би він був при боці відомої піаністки? Мав би своєю мізерністю притемнювати її блиск? Чи, взявши цю ж справу з іншої сторони, вона мала б своїм блиском ще більше

підкреслити його сірість? Ігор скоріше дав би себе четвертувати, ніж би мав погодитися на таку жалюгідну позицію!

Інший варіант: Зоя для усунення різниці в подружжі зрікається свого покликання, своєї кар'єри і свого призвичаєння до безтурботного життя, в якому зросла і виховалася. Вона годиться на мізерію, обмежується до найнеобхіднішого і ретельно числить щодня копію, щоб дотягнути до наступної виплати. Вона бігає з кошиком на базар, стоїть в чергах, перефарбовує, церує й перешиває старі суконки, миє підлоги, пере білизну, варить, вовтузиться з брудним начинням, клопочеться дітьми... Чи ж це була б та Зоя, яку він любить? Ні, це була б зовсім інша, зовсім чужа й незнана Ігореві людина. Поминаючи той факт, що на таке життя вона ніколи не погодилася б, він, навіть коли б і погодилася, не допустив би до того нізащо! Ні, ні! Для Зої звичайний учитель не пара. Їй потрібно видатного науковця, мистця, або іншої якоїсь партійної шишки, когось такого, хто дав би становище в суспільстві, хто забезпечив би їй можливості дальшої посвяти музиці, ну, і... хто дав би гроші. Ігор того всього обіцяти не може, і тому вони, раніше, чи пізніше, мусіли розійтися.

А, зрештою, коли б навіть і міг, то тепер не схотів би.. Сьогодні він зрозумів Зою до кінця. Коли б він був таким, як вона, — можна було б зійтися знову, і то зійтися на ціле життя. Ігор також міг би продатися, вступити в партію — і для нього відкрилася б дорога для наукової роботи, до університетської катедри, про яку він мріяв і в снах і на яві. При своїй інтелігенції і він міг би досягнути дуже багато і піти дуже далеко. Міг би також виїхати до Москви, бо ж Москва з давніх давен полює на кожну видатнішу особистість, обдаровує її ласками і горне до себе. От хоч би як і Зою. Але Ігор на це не піде.

— Не всі ще упідлилися, моя зрадлива королево, — звертався він в думках до Зої, — існують ще такі, для кого батьківщина є одинокою і які лишаються вірними їй до кінця, в щастю, чи нещастю. В нещастю особливо. А ти, Зоє, зрадила її й пішла до ворога. Ти не розумієш того, що від ворога приймається терпіння, утиски і навіть смерть як речі природні. Але ласку можна прийняти тільки як ганьбу. А ти прийняла її. Я думав, що ти маєш справжню гордість, і помилився. Ти безчесна, Зоє. І саме тому ми повинні розійтися. Ми вже розійшлися. Розійшлися назавжди, і я не вернуся до тебе нізащо і ні при яких обставинах. Кінець, Зоє, кінець!..

Вже недалеко виходу з кладовища, Березовський вдруге зустрів дівчат. Та, в рожевій суконці, стояла на стежці й нетерпеливо гукала кудись в корчі:

— Варю, я не можу більше чекати! Мені ж вечерю татові треба зварити, там десь досі й курчата почали вилазити, а я стирчу отут біля тебе. Ходи!

— Є! — радісно обізвалася з корчів Варя.

— Що "є"?

— Та конвалії. Тільки якась холера вирвала усі розцвілі й витолочила. Лишилися самі пуп'янки...

— Ну, то лишайся зі своїми пуп'янками, а я вже таки йду, слово чести!

— Та чого ти кип'ятишся? — вилізла з корчів Варя. — Я вже також іду. — Тут вона

помітила Березовського й засміялася вголос: — О, диви, хто йде!..

Друга дівчина, побачивши Березовського, кинулася з несподіванки, змішалася страшно і, обернувшись, скоро пішла вперед.

Найменше, чого хотілося в даному випадкові Ігореві, це — починати розмову, та ще з цими міщанками, але чемність все ж не дозволяла пройти мовчки, і він кинув якесь слово, якого за хвилину вже й сам не пам'ятав. Дівчина в рожевій суконці, замість відповіді, тільки прискорила ходу, але її товаришка відразу підхопила Ігорове зауваження так активно, що від неї попросту неможливо було відчепитися.

— Сподобалися вам фіалки, товаришу Березовський? — спитала хитро й розтягнула свого широкого рота від вуха до вуха.

Зблизька її обличчя скоріше було подібне до м'яча з непофарбованої червоної гуми, бо корчилося, розтягалось, роздувало щоки і натягало уста з подиву гідною еластичністю.

Ігор глянув на неї трохи іронічно, трохи здивовано.

— Ви прекрасно поінформовані, — сказав спокійно. — І звідки ж ви знаєте, що мене звать Березовським?

— Пхі!.. — засміялася Варя і на цей раз розтягнула обличчя вздовж. — Ціле місто знає, що ви називаєтеся Ігорем Березовським.

Що не кажіть, а самолюбство — велика річ, і Березовський при згадці про таку популярність ледве стримав вираз самовдоволення на своєму обличчі.

— Наше місто, нівроку, дуже голосне, — відповів з удаваною байдужістю.

— Не місто, а ви, — поправила Варя.

— Чому ж саме я? Думаєте вас не знають?

— Мене напевно не знають так, як вас.

— Помиляєтеся, — пожартував, не змінюючи однак поважного тону. — Навіть я знаю, що вас звать Варварою.

— Ой, брехло з вас! — вульгарно рубнула Варя, і її червоне обличчя зібгалося в усмішці, мов затягнена на зашморг торба. — Чули, як мене товаришка кликала і тепер граєте комедію.

Вона була негідна, щоб на неї ображатися, але Ігор відчув, що починає бліднути від образи, і злости.

— Ви завжди такі ввічливі? — спитав холодно і гордовито.

— З тими, що брешуть — завжди! — відважно розмахнула руками Варя. — Скажете, може, що знаєте також, як і мою товаришку звать? Ага, не знаєте!..

— Знаю! — кинув недбало Ігор.

— Ну, як?

— Галя.

— Ква-ква-ква! — переможно розсміялася Варя. — Оце вгадали!

— Не Галя? Ах, вибачте, я помилився. Я хотів сказати: Маруся.

Варі мало бракувало, щоб перетворитися в соляний стовп, а й друга дівчина раптом обернулася, злякано видивившись на Березовського.

— Та ну! — вигукнула Варя. — Звідки ви знаєте? Хтось вам сказав?

— Ніхто.

— То звідки ж знаєте?

— Вгадав.

— Як це вгадали?

Вся пригода почала Ігоря веселити.

— Хіба ж це трудно вгадати? — відповів, кидаючи очима на Марусю. — Ваша товаришка подібна до Марусі.

— До якої Марусі?

— До якої? До кожної. До всіх Марусь у світі.

— Ква-ква-ква!.. — знову розреготалася Варя. — Чуєш, Пулько? Березовський знає всіх Марусь у всьому світі, тільки однієї Марусі Кобзаренко досі не знав. Знайомтеся ж мерщій, обіймайтеся і плачте в радості! Ква-ква-ква!..

— Варю, — коли не перестанеш так говорити, то, їй-бо, піду геть, — сказала Маруся.

— Ква-ква-ква! — реготала далі Варя. — Дивіться на неї, яка соромлива! А в самої аж жижки трусяться до Березовського. Не правда?

Ігореві було того забагато.

— Ви, Варю, неодмінно хочете зробити все можливе, щоб викликати до себе непошану й антипатію з першого знайомства? — осадив холодним питанням ротату говоруху. — На вас просто дивитися неприємно.

Знав добре, яку силу зараз має і тон його голосу, і та камінна непорушність обличчя, і та особлива твердість погляду, перед яким скорялися майже завжди всі опоненти в особливо гострих суперечках. В кожному разі Варя відразу втратила самовпевненість.

— Та невже?! — вирвалося у неї таке щире здивування, що Ігор почув себе обеззброєним.

— Правда, Варю, — відповів лагідніше. — Нема нічого несимпатичнішого в світі, як вульгарна дівчина. Шануйте себе трохи, інакше й вас ніхто не шануватиме.

Варя скривилася, присмирніла й ображено віддула губу. Але не на довго. За якусь хвилину вже знову цвенькала й сміялася, ніби нічого не сталося.

Дуже скоро Ігор довідався від неї багато речей: що Маруся — сирота і живе тільки з батьком; що вона є доброю господинею, любить розводити курчат і каченят, а тому Варя називає її Пулькою ("Ви ж чули, як каченят кличуть: пуль-пуль-пуль?.. То і я її називаю Пулькою, бо вона — чисто, як каченя"); що вони обидві товаришують ще з раннього дитинства, коли їхні родини мешкали в сусідстві; що вони тепер вчаться на першому курсі педагогічного технікуму, хоч Варя старша від Марусі на два роки, і що вони сьогодні ходили на могилу Марусиної матері, а звідтам завернули на католицький цвинтар по білі фіалки і побачили Березовського.

Поступово Березовський змінив свою думку і про Варю: вона не була ні злою, ні хитрою, лиш простацькою з природи і зле вихованою. Після того, як її Ігор присоромив,

говорила вже цілком інакше, проявляючи багато щирости і живої, хоч і грубуватої, дотепности.

Так ішли собі й розмовляли зовсім приязно, і навіть Маруся вже не виривалася вперед, а йшла поруч, хоч увесь час мовчала, задивлена вперед якимсь незрячим байдужим поглядом, який особливо вражав Березовського і не подобався йому.

Врешті дійшли до роздоріжжя, звідки всі троє мусіли розходитися в різні сторони, і Варя пригадала:

— Пулько, але татові скажи, щоб черевики небезперемінно на завтра були готові. Чуєш?

— Навіщо ж пригадувати? — дивлячись убік, тихо відповіла Маруся. — Тато не любить, щоб йому надокучати, коли він і без того завжди замовлення виконує точно.

— А ваш тато швець? — поцікавився Березовський.

— Ого, ще й який! — замість Марусі поспішила відповісти Варя з такою гордістю, ніби мова йшла про її власного батька. — Не чули про шевця Кобзаренка? Найкращий на ціле місто! Як зробить вам взуття, яке хочете, — то хоч на виставку давай, а міцне — і зносу нема!

— Добре, що я знаю, — сказав Ігор. — У мене є шкура на верхи, і, коли б ваш тато міг дістати решту, — я б йому приніс черевики зробити.

— Тато дістане — так само тихо і так само дивлячись убік, відповіла Маруся. — Але треба з ним говорити.

— Гаразд, — закінчив розмову Березовський і почав прощатися. А все ж був таким байдужим і до черевиків і до всього іншого, що забув спитати адресу.

* * *

Минуло більше як півтора року, і за той час у Березовського зовсім затерся в пам'яті випадок з білими фіалками. Правда, інколи він зустрічав на вулиці дівчат, часом кланявся їм, але здебільшого вдавав, що не бачить. Бо і для чого? При бажанні міг би знайти десятки цікавих жінок і для флірту і для товариського знайомства. Але не хотів. Сторонився навіть від колеганок по інституті, уникав усякої стичности з дівчатами, відчуваючи глибоку нехоть до всіх нащадків Євиного роду. Шалів далі за Зоєю, марно намагаючись при допомозі тверезого розсудку й сили волі вилікувати себе зі свого кохання. Його життя перетворилося в суцільний примус над самим собою і, крім гіркости, не мало ніякого присмаку. Березовський стратив охоту до науки, до праці, до розваг, до їжі — до всього, і тільки гвалтом над собою робив те, що було потрібне.

Не міг ні трохи розважатись і на вакаціях, які збував у своєї матері, що учительувала в невеличкому містечку, положеному в надзвичайно мальовничій околиці. Нудьгував там ще більше, зовсім не міг спати ночами й з полегшею зустрічав день, коли мусів вертатися до свого гуртожитку. Мати спочатку дуже занепокоїлася його настроєм, випитувала, а потім, догадавшись, очевидно, що причиною того постійного суму й неспокою є справа делікатна й інтимна, більше не наполягала на відповідях. Вдавала навіть, що не помічає нічого, але Ігоря це ще більше гнітило. З матір'ю у нього

були надзвичайно щирі й ніжні взаємини, то ж таємниця й недоговореність, які постали між ними, лишили по собі почуття незручності й жалю.

А Зоя, виїхавши до Москви, написала до нього раз, другий і третій. Однак через те, що Ігор звертав листи нерозпечатаними й нічого не відповідав, перестала писати також. Кілька разів зустрічав на вулиці її батьків, і вони просили його заходити. Але він кожного разу відмовлявся. Був упертий і те, що постановив, послідовно доводив до кінця.

І аж перегодя рік і дев'ять місяців після розриву, у лютому 1937 року, несподівано зустрів Зою на вулиці. Точніше, він її не зустрів, лише вона сама з'явилася звідкись біля нього і вхопила його за рукав:

— Не пізнаєш?..

Справді не пізнав, бо не придивлявся до перехожих по вулиці. Але, коли б навіть і придивлявся, то її не пізнав би. І тепер, дивлячись на неї і пізнавши, все ж не пізнавав. Чим більше дивився — тим менше пізнавав.

Чи ж це справді була Зоя?!

Так, це була Зоя: ні постаріла, ні споганіла, навіть убрана в те саме знайоме чорне котикове хутро — а все ж не Зоя. Перед Березовським стояла гарна рижоволоса жінка з помітними ознаками недалекого материнства й дивилася на нього якось винувато, непевно, соромливо, ніби зі скаргою, ніби з проханням співчуття в зелених очах. Нічого не лишилося в ній ні з вогню, ні з льоду, ні з лебідки, ні з пантери, ні з королівської гордості, ні з циганського темпераменту — нічого з того, що було її чаром, її особливістю, її магнітом. Виглядала, як пишна квітка, через яку переїхало колесо воза на курній дорозі. Навіть дороге хутро по-інакшому лежало на ній і, здавалося, носило на собі відбитку пережитої катастрофи, знеохочення і втоми, як і сама Зоя.

— Ти, Зое? — врешті видавив з себе Ігор. — Приїхала зовсім, чи тільки в гості?

— Ані одне, ані друге, — блідо усміхнулася вона. — Приїхала намовити батьків, щоб переїхали до мене в Москву. Сумно мені там самій.

— Ти, хіба, не одружилася? — спитав Березовський, стараючись не дивитися на її фігуру.

Зоя махнула рукою:

— Одружилася. Вже й розвелася.

— Розвелася?! Так скоро?! Чому? Ах, вибач, я не маю права питати!

— Ні, можеш питати, — знову усміхнулася Зоя й послала свій сумний погляд кудись убік. — Розвелася тому, що мій чоловік розчарувався у мені. Він, знаєш, є великим естетом, любить усе виключно небуденне, а подружнє життя розуміє, як суцільну насолоду і безперервне кохання... Я ж, як бачиш, тепер не відповідаю естетичним вимогам і не можу служити насолоді, бо готуюся до найбуденнішого явища, якого може сподіватися кожна заміжня жінка.

Говорила й гірко-гірко усміхалася, а він дивився, слухав і чудувався все більше: ні, це таки не була та сама Зоя. Тієї Зої, яку він знав раніше, не міг би відкинути жадний мужчина! Та Зоя, яку він знав, не вміла так сумно усміхатися. Та давнішня Зоя не

могла б оповідати про свою поразку, бо вона не знала поразок. Хто ж був той, що знехтував її коханням, зламав її гордість і навчив так жалюгідно усміхатися?

І Березовський повторив своє питання вголос:

— Хто він?..

— Артист, — зідхнула Зоя. — Але тепер нема вже про що говорити. Він має іншу.

Йшла поруч і продовжувала розмову. Питали одне одного про життя, дбайливо уникали найменшого натяку на свої колишні взаємини. Але відповіді й одного й другого були мало цікаві: Ігор фактично не міг нічого цікавого про себе оповідати, а Зоїні відповіді виходили мляво й невиразно. Її більше не захоплювали можливості майбутнього, і про нього вона, здається, навіть не думала; вона нічого не знала з міжнародніх подій, нічого не читала з новинок літератури, а й про музичні новини Березовський міг їй більше оповісти, ніж вона йому, хоч він зовсім не мав нічого спільного з музикою. Взагалі вона була якась отупіла, збайдужіла й знеохочена до всього.

Помалу-помалу Ігор вичитав не так з відповідей, як з виразу обличчя й тонів голосу, ту нескладну драму, що спіткала Зою. Виходило ясно, що Зоя нарешті пізнала справжнє кохання. Не те кохання, яке соромилося реєстрації в ЗАГСІ, і не те, яке боялося ланцюгів, і не те, яке приноситься з легкої руки в жертву кар'єрі й покликанню, а те кохання, яке прагне права прилюдности, яке хоче досмертного зв'язку і для якого з радістю приноситься в жертву все-все, включно з власними інтересами. Зоя полюбила, і з кохання вилонилася цілком інша жінка, що забажала утривалити свою любов довічно. Вона нарешті відчула потребу — мати родину. Зрештою, може такої потреби й не відчувала, але думала, що при допомозі дитини прив'яже свого вибранця до родинного гнізда. І помилилася. Була цікавою для свого чоловіка доти, доки не стала його рабинєю, доки не спробувала закинути на нього зашморг. Тоді все увірвалося.

— Він обіцяє платити на дитину скільки я забажаю, але дитини не хоче знати, — сказала вона несподівано, не слухаючи, що говорить Березовський.

Видно, була цілковито поглинута пережитим і не могла від нього відірватися. Зазнала удару в житті, якого ніколи не сподівалася, і це її зломило.

— Я раджу тобі, Зоє, якнайменше думати над тим, чого вже не можна вернути, — доброзичливо порадив Ігор, якому стало їй жаль. — Ти ще молода і зможеш наново влаштувати своє життя.

— Думаєш, що я сама цього не знаю? Мені тільки просто смішно...

— Смішно? О, тобі, голубко, зараз не до сміху, — подумав Березовський. — Силуєш себе на байдужість, але, видно, що страждаєш глибоко. Де ж твоя самовпевненість? Де ж твоє ігнорування цілого світу? Де ж ота твоя славна девіза: я так хочу, як я хочу! Тепер, навпаки, у твоєму погляді можна вичитати питання за питанням: "Чи я так поставила крок? Чи я добре сказала? Чи я добре граю свою роль?" Ех, Зоє, Зоє!

Відлижний день хмурився мрякою, в якій втомлено крутилися, спадаючи на землю, зірчасті сніжинки, осідали на чорному хутрі Зої й топилися. Під ногами на хіднику хляпала розмішана сіра кваша, згорнені в кучугури, почорнілі й засмічені купи снігу

нагадували недалеку весну, але все ж було якось невідрадно й сумно, принаймні Березовському.

Врешті дійшли до дому, де мешкали батьки Зої й зупинилися. Раніше Зоя сказала б рішучо: "до побачення", або, не глянувши навіть на свого супутника, попростувала б на сходи, давши мовчазний дозвіл, чи наказ, — іти за собою. Тепер же вона жалісно усміхнулася й несміливо попросила:

— Може зайдеш?... Вип'єш склянку чаю з варенням. Маю варення з райських яблук, а ти ж його так любиш...

Березовський заперечливо похитав головою:

— Ні, Зоє, дуже дякую, але я не зайду більше до тебе ніколи!

— О! — скривилася вона. — Ти ще й досі гніваєшся на мене? Але я думаю, що ми приятелями можемо лишитися й надалі.

— Приятелями? Ні, Зоє, ми приятелями не були ніколи й тепер не будемо. Дружба — дуже гарна річ, але не тоді, коли нею намагаються підмінити інше почування. Я не потребую такої милостині, а тебе прошу — не ображати спробами всяких фальшивок того гарного минулого, хоч би з пошани до того самого минулого.

Зоя очевидно на хвилину забула про те, якою вона є, а може й занадто понадіялася на себе, і примусила своє обличчя до чогось такого, що мало б означати кокетливу усмішку.

— Справді тільки минулого? — спитала багатозначно й обіцяюче, і при тому заграла очима.

Ігоря щось холодно ткнуло в груди. Пригадався йому раптом яструб, якого сусід покарав за виношені курчата, спочатку підстреливши, а потім пообтинавши йому крила. Безвладний яструб качався по землі, пробував знятися вгору, але, підскачівши, знову падав, бився і розпучливо скрикував. Зоя зі своєю кокетливою усмішкою була цілком подібна до того яструба, з тією тільки різницею, що птах викликав жаль, а вона — обридження і ворожість. На що надіялася ще? На крила, замість яких мала криваві рани? Чи не відчула ганебності цієї спроби, якою зневажала в собі ще те одиноке найсвятіше, що їй лишилося: своє недалеке материнство?

Замість відповіді, Березовський пройшов безцеремонним поглядом по її тяжкій фігурі й підняв капелюха:

— Всього доброго, Зоє!..

Не дав промовити більше ні слова, не простягнув руки — обернувся й пішов. Було бридко на серці, сором палив за жінку, що лишилася там десь на хіднику, жаль було колишньої Зої й свого кохання, але одночасно почував невимовне полегшення, позбувшись довготривалого болю. Тепер був вільним, так, вільним! Мав таке відчуття, як людина, що скине з ніг тісні черевики. Тільки "черевик", що його мучив без малого два роки, був не на нозі, а на серці. Тому, звільнившись від нього, відразу почав вільніше дихати, тому похмурий день перестав видаватися похмурим, тому брудні й засмічені купи снігу виразніше свідчили про весну. Ех, Боже, скрізь і всюди мусить колись скінчитися тиск, а на зміну зимі прийде весна. І тепер Ігор був у тому

найглибше переконаний...

За яких два тижні він попросту ожив. Запопадливо читав і вчився, мав прекрасний апетит, ночами спав, як забитий, а в листі до матері написав, що вже "здоровий" і що приїде на вакації знову таким, як був давніше. Мати не відкладала відповіді й висловила свою глибоку радість, а при тому написала, що нічого дивного в його "хворобі" не бачила, бо ж у молодих людей ніколи не обходиться без душевних драм...

* * *

Було ясне, але холодне пополудне. По тій стороні вулиці, куди впиралося сонце, шуміли потічки й парували хідники; по сторонах тіневих усе було сковане морозом і припорошене інеєм, а серединою гасав їдкий холодний вітер, завзято обороняючи прав обезсиленої зими.

І цього соняшного, але пронизливо-холодного дня Березовський зустрів несподівано Марусю. Йшла в сірому кролячому хутерку, в такій самій шапочці, мружачись від сонця й вітру. Юна й розрум'янена холодом, виглядала так свіжо й привабливо, що він не міг пройти мимо, не зачепивши її.

— О, Марусю, ви виглядаєте, як справжня снігурочка на весні: почорнів ваш кожушок, — пожартував Ігор і зупинив дівчину.

Маруся зашарілася ще більше, поспішно висмикнула свою руку, але, хочачи показатися відважною, різко підкинула голову вгору й так вульгарно розсміялася, що Березовському стало соромно за неї.

— Тато мене називає попросту кріликом, — відповіла Маруся, пересміявшись.

— Кріликом?

— Атож, по одежі. Добре, що не міг на каракулі здобутись, бо тоді була б я вівцею.

Знову підкинула голову вгору і, свідомо, чи несвідомо наслідуючи Варю, розсміялася тим самим різким, штучним сміхом, від якого у Березовського зашкребло на душі.

— Марусю, — сказав безпardonно, — не закидайте так голови і не регочіть так голосно, бо це вас дуже псує: стаєте подібні до Варі.

Дівчина відразу урвала сміх і, близька до плачу, розгублено видивилася на Ігоря.

— І ніколи не жартуйте так грубо, — продовжував менторським тоном невблаганий Березовський. — Де ж це видано, щоб така гарна дівчина могла сама себе називати вівцею? Соромтеся!

Маруся з рожево-рум'яної стала зовсім фіалковою, прикусила губи і, минаючи Ігоря, зробила крок, щоб відійти. Видно було по всьому, що от-от розплачеться.

Березовському стало їй жаль, і він загородив дорогу.

— Чекайте, Марусю, — заговорив примирливо, — не гнівайтесь на мене. За правду і добру пораду ніколи не треба гніватися, навіть коли вони бувають дуже неприємними.

— Пустіть! — вистогнала дівчина. — Мені треба йти...

— Так спішіться? Ну, то я піду з вами, — рішучо сказав Ігор і пішов поруч неї.

Вона не відповіла нічого, тільки прискіпила ходу, але Ігор не відставав, дотримуючи їй кроку, і скося поглядав на її обличчя. Зауважив знову той дивний вираз

її очей, який він помітив ще тоді, по виході з цвинтаря: зосереджено-безтямний, ніби сліпий, байдужий до всього довколишнього світу. Було навіть страшно, що дівчина могла зачепитися, послизнутися і впасти, бо такими очима не можна було нічого бачити. І цей тупий погляд у поєднанні з яскравою і живою красою решти обличчя разив, як щось протиприродне і загадкове.

— Марусю, — по якомусь часі обіззався Ігор, — ви гніваєтеся на мене?

— Н-ні — перемагаючи тремтіння уст, відповіла вона, далі задивлена вперед своїм безтямним, чи тупим поглядом.

— Справді не гніваєтеся?

— Ні, — ще раз відповіла вона, так само дивлячись у ніщо.

— А чому ж ви такі набундючені? — чіплявся Березовський.

— Бо мені соромно! — вибухнула гаряче дівчина, врешті повертаючи до нього обличчя, й очі її стали відразу живими, видющими і повними жалю. — Я на кожному кроці роблю дурниці, — признавалася з розпучливою відвагою, як на сповіді. — Коли тільки поступлю так... ну, проти своїх переконань — виходить щось страшно!.. От і тоді, на цвинтарі, думаєте, я хотіла вас зачіпати? Не хотіла, але мене Варя підмовила — і вийшов скандал. Або тепер: думаєте, що мені приємно було головою махати, чи показатися дотепною? Зовсім нічого подібного! І... Ат, не хочу говорити!

Підборіддя її нервово скакало, а очі зайшли сльозами, і голос урвався.

Ігор був і зворушений і спантеличений одночасно такою одвертістю.

— То для чого ж ви так робите, коли самі відчуваєте, що воно погано? — спитав тихо.

— Бо я того не знаю. і

— Як-як?! — здивувався Ігор. — Не знаєте?

— Досі не знала, — пояснила вона. — Аж оце, як ви сказали, я й подумала. Перший раз подумала.

— О, бачите! — дружньо усміхнувся Ігор. — Виходить що мої слова, хоч і не дуже тактовні, таки принесли вам користь.

Та Маруся, здавалося, не чула його слів. Знову тупо задивившись уперед, говорила, ніби сама до себе, з жалем і скаргою в голосі:

— І то завжди так: як тільки піду сама проти себе, то нароблю такого, що потім хоч під землю провалитися. А найгірше, що мене кожен може підмовити. От, Варя: що вона тільки зі мною не робила!.. Підмовить, а я, дур... Ой! — глянула на Березовського й винувато усміхнулася. — Я вже не буду. Справді, то дуже погано так на себе говорити. Так, я кажу, от хоч би й через Варю я вже стільки сорому наїлася, що ви не повірите. І не думайте, що вона погана дівчина — вона має дуже добре серце і любить мене, як сестру, але тільки така збиточна. Мені тепер краще, що ми майже не бачимося.

— Посварилися?

— Ні, але ми з цього року на різних курсах, — ухильно відповіла вона.

Ігор ішов і думав над тим, що почув.

— Знаєте, Марусю, — сказав перекодя, — все це свідчить, що ви не маєте своєї волі.

Коли не виробите її і не станете панею своїх учинків — будете дуже нещасливі в житті.

— Думаєте, я того не знаю? Знаю дуже добре, але... Як вам сказати?.. Ну, не вмію. Скільки разів собі постановляла, що буду впертою — і нічого не виходить.

— Зле! Треба постановити і постанови триматися.

— Вам легко сказати, бо ви не знаєте. Я вам оповім щось, коли ви не будете з мене сміятися. Не будете?

— Ні, не буду, — приобіцяв Ігор. — Кажіть сміливо.

— Ну, от. Як померла моя мама, мені ще не було шість років, і тато взяв до хати свою двоюрідну тітку. Така була баба Текля. Вона мене доглядала і господарила. Була така солодка на перший погляд, така масненька, а злюща, як упириця! Я її так боялася, що у мене й досі мороз поза плечима йде, як згадаю. Ви не повірите, як вона мучила мене, як знущалася наді мною, як вона мене безперервно лякала. І ніколи не кричала, а вже щоб ударити — і мови не було. Але я проміняла б сто разів її облесну любов на найгіршу лайку, чи побої. Все, чого б я не захотіла, баба Текля мені забороняла, а змушувала до того, чого я не любила. Казала, що, коли дітям потурати, то з них виросте чортівське насіння. От, було, так ласкаво, так ніжно, питає: "Марусинко, голубочко моя, ти б хотіла сьогодні киселику, га?... Любиш киселик, правда? О, я знаю, що ти по кисіль пішла б і пішки за сім миль... Але, перепеличко моя золота, не буде киселику ні сьогодні, ні завтра, ні за тиждень. Будеш ти, дитинко, їсти гарбузову кашу. Наварю великий горщик, щоб на три дні вистачило, — і їстимеш досхочу..." І це говорить, а сама світить Очима, мов відьма, ще й усміхається. Я ненавиділа гарбуз, мене нудило від самого його запаху, але я мусіла їсти, бо боялася баби Теклі. Ох, як я її боялася! Вона лякала мене мерцями, домовиками, відьмами, чортами й пеклом, і все мені пригадувала, що я народилася проти п'ятниці, то ж нечистий завжди матиме до мене право. Тому, казала баба Текля, я все мушу робити не так, як мені хочеться, бо кожне моє бажання — це підшепти чорта. Чи вірила вона сама в те, чи ні — я не знаю, але трималася того, що мені радила: коли я хотіла йти на двір — баба Текля замикала мене в хаті, але, коли я хотіла сидіти в хаті — баба Текля виганяла мене на двір; коли тата не було вдома, вона клала мене спати ще за сонця, але, коли я засиділася допізна і хотіла спати — вона зараз же знаходила для мене роботу: дерти пір'я, чи перебирати пшоно до півночі; досить було мені засміятися, чи заспівати — вона так мені допікала і так лякала, що я починала плакати, але, коли мені було сумно — вона примушувала мене співати веселої пісні. А найгірше було — лікування. Баба Текля все знаходила у мене всякі хвороби і бралася їх лікувати: то нагодує мене оселедцями на ніч, ніби проти глистів, і не дасть пити, то знову серед літньої спеки висадить мене на гарячу піч, накриє перинами і кожухами, напуває липовим цвітом, малиною, медом — і так тримає цілий тиждень. А я — здоровісінька! Зате, коли я справді захворіла — баба Текля не давала мені лежати, щоб я "хвороби не залежала" і доводила мене до того, що я впала непритомною. Це у мене був кір, і тато тоді мало не вигнав баби Теклі з хати. Ночами мене переслідували всякі страхіття, я зривалася й кричала, а баба Текля тоді вмивала мене свяченою водою, щось шептала, щось чаклувала і дивилася в темні кутки, де сидів

"чорний", який ніби тільки й чекав, поки я засну, щоб влізти мені в душу й нашептати наказів на наступний день. І вже ранком, встаючи з ліжка, я тряслася, я боялася кожного свого бажання, кожної думки, а баба Текля тільки посміхалася і на кожному моєму кроці бачила накази нечистого.

Коли б я була розказала все татові, він би напевне відправив бабу Теклю з дому, але я не казала, бо ж баба Текля мене запевнила, що, як я комусь зраджуся хоч би одним єдиним словом, то "чорний" мене задушить першої ж ночі. І я мовчала...

Вона жила у нас більше п'яти років і жила б ще невідомо скільки, коли б не її манія — робити мені все наперекір...

Якось то моя хресна мати принесла нам грибів. Я дуже любила гриби і вже тішилася, що поласую ними, але баба Текля, звичайно, побачила у моєму бажанні підшепти нечистого і грибів мені не дала. Насмажила зі сметаною в маленькій риночці і всі з'їла сама. Між ними попалися отруйні, й баба Текля на другий день померла.

Та по її смерті стало ще гірше. Щоночі мені увижалася баба Текля упирицею, що хоче мене задушити. Я боялася спати, боялася сама лишитися в хаті, навіть удень, боялася темені, боялася кожного несподіваного шелесту і вже сама старалася робити все собі наперекір, щоб тільки не тішити "чорного". Дійшло до того, що тато мусів мене віддати до хресної матері. Я у неї пробула кілька тижнів і врешті оповіла їй все. Тоді зібралася вся наша родина на раду. Мене тричі водили на молитву, потім посвятили хату, понамальовували на вікнах і дверях свяченою крейдою хрести — і так мене переконали, що вже ніякий нечистий до мене не приступить. Я повірила й відразу заспокоїлася. Але... як вам сказати?.. Щось таки лишилося... Інколи я починаю навіть вірити, що в мені сидить якийсь "чорний" і штовхає на вчинки, які йдуть проти моїх переконань... Ви не смієтеся з мене?.. — спитала на кінець, соромливо й винувато заглядаючи Ігореві в очі.

Але Березовському було далеко до сміху. Слухаючи оповідання дівчини й уявляючи її маленькою, безпомічною, заляканою і стероризованою несамовитою бабою, він проймався глибоким співчуттям до неї й холодів з жаху, коли думав, що ця дитина п'ять років витримала серед справді пекельних психічних тортур.

— Ні, Марусю, — відповів чуло. — Це, що ви розказали, не може бути предметом сміху, хіба предметом суму й сліз... І, як же це, ніхто не догадався, що то ваша баба Текля була божевільною?

— То вже потім вийшло наверх, як я призналася хресній матері. Тоді всі, хто знав бабу Теклю, в один голос говорили, що в неї від молодости "були не всі вдома". Ще дівчиною вона вступила до монастиря, але її звідтам вигнали. Пізніше вона одружилася, але чоловік втік від неї і пропав без вістки. Лишився хлопчик — і той помер. Баба Текля жила самотньою, лікувала людей зелами і відшептуванням, ходила вмивати мерців, аж поки тато не знайшов її і не привіз до нас... ¹

За цією розмовою проходили квартали за кварталами, й Березовський навіть не зчувся, як минули центральну частину міста й вийшли на околицю.

— От ми вже й на нашій вулиці, — зупинилася Маруся.

— Що?.. Ах, так... — прокинувся Ігор з задуми. — То це ви тут живете?

— Далі. Нумер тридцять дев'ятий...

Гострий вітрець, маючи тут ще більше свободи, наскакував з усіх боків злим пуццем, сковзав по гладенькому личку дівчини й ворушив дрібненькі завитки волосся, що вибивалося з-під шапочки.

"Але й гарна ця міщаночка — мов писанка! — приглядаючись до Марусі, милувався Березовський. — І таке страхіття, бідненька, пережила!.. Каже, що й досі відчуває у собі присутність "нечистого". Нещасна! Добре ж їй далася в знаки та божевільна баба!"

— Ну, Марусю, — сказав ласкаво й підбадьорююче, — не думайте більше про "чорного" і про всякі інші забобони. Вмерла баба Текля — вмерли й "чорні", "білі" й "сорокаті", разом з упирами, відьмами і навіть з самими мерцями. Не бійтеся нічого, не йдіть проти своїх переконань, станьте самі собою — і все буде добре. А я до вас прийду, коли дозволите. У мене, до речі сказавши, ще й досі ті верхи на черевики лежать. Не спитав тоді вашої адреси, та й грошей у мене не було. Оце аж тепер дістав трохи годин в школі й "розбагатів". Ваш тато ще приймає роботу?

— Приймає, але секретно, звичайно...

— Розумію, можете бути спокійні: я вмію тримати язика за зубами. То, кажете, нумер тридцять дев'ятий на цій самій вулиці? Гаразд, я прийду найближчими днями.

Поклепавши легенько зверху подану долоню дівчини, Березовський ще раз дружньо усміхнувся і вернувся назад.

* * *

Кобзаренки мешкали у власній старій хатині під гонтами[3], що мружилася сторожко на вулицю з-за двох кремезних груш своїми невеличкими двома віконцями. Сіни були приліплені коробочкою посередині, але вхід чомусь мали не просто від вулиці, а збоку. Все мешкання складалося з трьох мікроскопічних кімнاتок і старомодної кухні з пузатою піччю і плитою замість припічка під комином. У хаті, як і сподівався Березовський, була чисто міщанська обстава і царив чисто міщанський стиль: в їдальні — сточений шашелями стіл і шість "віденських" стільців довкола нього, старомодна канапа, оббита витертою цератою[4], поличка з усякими порцеляновими і скляними дріб'язками на горішній і десятком книжок на нижній поличках, перкалеві фіранки на віконці, що виходило на другий бік хати у старий сад, калачики й фуксії у вазонках; крізь відкриті двері до спальні виднілося широке дерев'яне ліжко з горами подушок і покривалом, зшитим з кольорових обрізків матерії, а під стіною стояла давня, кована міддю, велика скриня; в кухні на почесному місці чикав неодмінний годинник — "ходики" з китицями рож, незабудок і двома білими голубами довкола циферблату, а скрізь — і в їдальні, і в спальні, і в кухні — дешеві літографії на стінах. За піччю сюрчав цвіркун, хата пахла п'янким, гострим запахом сушених яблук, а все разом навівало дрімоту й викликало мрії про інтимні радощі затишного родинного гнізда. Такі хати не сприяють розвиткові думки й високим полетам духа, зате у них щедро приходять на світ опецькуваті, крикливі потомки й ростуть, здорові та міцні, на радість, батьків і дідів. У таких хатах завжди відчувається брак колиски, а по кутках все

чаяться чарівні казки й мрійні мелодії колискових пісень, готові кожної хвилини ожити повним голосом на бажання нового покоління.

Марусі десь не було вдома, і Березовського зустрів сам Кобзаренко — людина якась напрочуд свійська, приємна і жвава. Він мав м'які вуса, карі, подібні до Марусиних, але дуже живі й молоді очі та окуляри в залізній оправі на кінчику носа, колір якого недвозначно свідчив про певні нахили свого господаря...

Оглянувши верхи, він відразу заявив:

— Можна буде зробити, але здеру з вас, як дурень з рідного батька.

— Скільки?

— Га, "скільки"?.. Ви вже питали де ціну?

— Ні.

— Шкода. Треба було спитати, тоді б побачили, що я серед усіх грабіжників ще найменший. І робота моя — з гарантією, так що лаяти не будете. А ціна... — і він назвав суму.

Березовський почухав потилицю, але не торгувався.

— Воно, бачите, — почав оправдуватися Кобзаренко, — тепер усе дорого виходить, але зміркуйте самі: мені доклад до ваших черевиків треба вкрати, або відкупити в іншого злодія. Сто разів воно вдасться, а на сто першій можна голови позбутися, і за риск хтось мусить платити. Це вам — раз. Знову ж робота: у мене он в хаті ні шила, ні дратви не видно, ночами роблю на горищі, як справжній злодій, і також трушуся, щоб не накрили. Життя, бодай йому добра не було!..

— Що ж це ви так?... — пожартував Ігор. — За такі слова на нашу щасливу дійсність і без крадіжки голови можна позбутися... Не боїтесь?..

— Ех, голубчику, тепер говори — не говори, бійся — не бійся — однаковий чорт: як мають голову скрутити, то скрутять — і не оглянешся.

— То ви вирішили не боятися?

— Рішати — не рішати, а й до небезпеки чоловік привикне. Я перший раз, як підешви потягнув, то мені здавалося, що у мене ще й на лобі видно. Вірите, кілька ночей не опав — все чекав, що ось-ось зараз прийдуть з обшуком. А тепер привик — і хоч би тобі що! Підешви краду, верхи краду, дратву краду, клей, кілки — усе, що вдасться запорвати. Одним словом — нова професія...

— І так одверто признаєтеся?

— Та не всім, звичайно. Ви ж на мене доносити не підете, думаю? Як-не-як, а я також "шишка": старший майстер в шевській майстерні НКВД! — Кобзаренко випростувався й хитро підморгнув.

— О, то з вами навіть небезпечно зачіпатися! — засміявся Березовський.

— А ви думали — як? Самому начальнику, — будь він тричі проклятий! — чоботи роблю, хоч я б йому найрадніше, сукиному синові, кайдани зробив...

— Бачу, що дуже любите своїх хлібодавців...

— Та люблю їх так, як і всі...

Скінчивши справу з черевиками, Кобзаренко поліз на полицку, зняв пузату пляшку

з червоною рідиною і дві чарки з грубого скла.

— Ось ми зараз скропимо шкіру, щоб черевики не скрипіли, — промовив він, знову весело підморгуючи. Ви п'єте?

— Часом люблю випити, — признався Ігор.

— Не хвалю! — підняв угору палець Кобзаренко. — Не пийте, бо, як втягнетесь, то не відчепитесь. То таке чортівське зілля, що чоловіка нанівець зводить.

Налив обидві чарки й подав одну гостеві:

— За ваше!..

Цокнули й випили.

— Я, знаєте, п'ю ще з молодости, бо ж кожний порядний швець мусить бути жуликом і п'яницею, — продовжував Кобзаренко. витираючи вуса. — Розуму, правда, не пропиваю, але п'ю. Коли б не пив — то здурів би зовсім від цього життя. Але іншим не раджу пити. Хочете ще одну?

Березовський дивився на нього, слухав і сміявся.

— Словами не радите, а ділом заохочуєте, — відповів. — Наливайте, наливайте, я п'яним ще зроду не був і не буду. А горілка у вас смачна дуже. ¹

— Бач, шельма, "смачна"!... — жартома лаявся швець, наливаючи знову. — Я її голубоньку, розрадницю, сам настоюю — от і смачна. Вмію і люблю це діло робити. Ну, коли смачна, — на все добре!..

Випивши третю чарку, Кобзаренко почав з "вищої матерії": ¹

— Скажіть мені... Не знаю, як вас величати... Ігор Олександрович?.. Дякую. Мене кличте Григорієм Степановичем. Так от, скажіть мені. Ігорю Олександровичу, як воно тепер у тих школах вчать?... Я — чоловік темний, але знаю, що раніше вчили по книжках. Купив, наприклад, учень книжку, навчився, що там у ній написано, — і знав. Ну, а як тепер?

— А тепер треба вчитися без книжок.

— Яка ж то наука без книжок? — дивувався Кобзаренко.

— Е, чи нам для життя тільки книжок бракує?! — з досадою відповів Березовський. — А чого нам не бракує?

— Га! — вдарив себе по коліні Кобзаренко. — Воно правда, тільки ж з тими книжками — інша річ. Книжок же повно, а таких, що для науки — нема. От би взяли й надрукували. Друкують же інші книжки, чи ні?

— Ну, Григорію Степановичу, — пояснив Березовський, — то інші книжки. Підручника не так то легко написати, коли на кожному кроці брехати треба.

— От того ж й не розумію! — підхопив швець. — Книжки ж пишуть вчені люди, то вони хіба знають, як треба писати. Кажуть називати біле чорним, а чорне білим — хай так і роблять, хай там уже ті книжки будуть, які хотять, аби були, а то ж нема ніяких.

— Бачите, Григорію Степановичу, — усміхався Березовський, — наука — то така річ, що в ній не можна робити з усього білого чорне і навпаки, як ви кажете. Якась частина правди мусить у ній залишитися. Двічі разів два все було, є й мусить бути чотири. Але ви спробуйте так зробити, щоб з двічі два вам вийшло і чотири, і комуніс-

тична партія, і товариш Сталін — усе разом...

Кобзаренко лунко розреготався:

— Оце ви добре сказали., Їй-Богу, добре! Щоб і комуністична партія і товариш Сталін... Добре!..

— Окрім того, — пояснював далі Березовський, — у нас правда все міняється: те, що вчора було добре — сьогодні вже зле, а те, що сьогодні добре — буде зле завтра. На цьому вже не один попарився, а другі бояться. Тому й не пишуть, тому й підручників нема.

— Правду кажете, — згодився Кобзаренко. — Та мені воно байдужісінько, тільки от з Марусею клопіт: два роки вона сиділа на першому курсі, і цей рік, каже, що знову не перейде. Просто біда! Товаришка у неї була, може знаєте, така Варка, — то та перейшла, а Маруся — ні. Воно мені, правду сказати, ще й краще, бо та Варка — босяк, а не дівчина. Змалечку було Марусю на всякі капости підбивала. І сама викрутиться, а Марусі влетить. Ліпше, що тепер разом не ходять. Але знову ж не вірю я, що Варка від Марусі мудріша. Там і Маруся не дуже то мудра, а все ж знає більше від Варки. Хто ж Варку і вчив, як не Маруся? І, глядіть, Варку вчила, Варка перейшла, а Маруся — ні. Я вже її питаю: "Чи ти, доню, дурніша від Варки?" А вона каже: "Варка нічого не знає, визубрить і відповідає, як папуга. А я так не можу. Я хочу знати те, що вчу, і, чим більше хочу зрозуміти — тим менше знаю"... От вам і загадка!..

— Ну, для мене це легка загадка, — сказав Ігор. — Таких "загадок" я вже багато "порозгадував" і вашій Марусі поможу "розгадати", коли вона схоче. От візьмуся за неї — і до кінця року Маруся здаватиме всі іспити найкраще.

— Невже?! — невимовно втішився Кобзаренко. — От, коли б же ви справді, Ігорю Олександровичу, були такі добрі, то я б вам так віддячився, що не пожаліли б свого труду. Кажіть, скільки візьмете — я заплачу без торгу.

— Та що ви, Григорію Степановичу! — запротестував Березовський. — Я зовсім не хочу ніякої плати! Я так, з охоти...

— Е, ви говоріть своє, а я знаю своє! — перебив Кобзаренко. — Чого ж це ради ви задарма трудитиметесь? Коли б ще мене на таке нестати — інша річ. Але Кобзаренко гроші має і напевне не одного хоч би й вашого професора за пояс заткнув би, коли б треба було гаманцем потрусити. То чого ж там? Мені для Марусі нічого не шкода, я б їй рад неба прихилити, бо вона ж у мене одна, як серце в грудях! Он і скриня не порожня стоїть — батько потрохи надбав, чого міг. Коли б так який порядний чоловік навернувся, то... Ех, що там!.. Вип'ємо ще по одній. Бачу, що з вас добра людина.

— Звідки ж ви це знаєте? — поцікавився Березовський.

— А я так на око примірюю, голубе, на око... — і Кобзаренко хитро заскалив око, ніби й справді щось примірював.

— Ну, на око можна й помилитися...

— Я?! Ніколи! — зі самовпевненістю підхмеленого заперечив Кобзаренко. — Я людину раз побачив — і досить! Не думайте, що, як швець, то вже й дурний. О, Кобзаренко ще й не одного професора за пояс заткне!.. Ну, на здоров'я!..

Так Березовський став репетитором Марусі. Він був педагогом з покликання, з переконання і навіть з походження, бо походив зі спадкової учительської родини, й від дитинства не міг ніяк собі уявити інакше свого майбутнього, як не на учительській посаді. Батько його часто казав: "Запам'ятай, сину, що нема шляхетнішої й почеснішої роботи від педагогічної. Педагог — це щось більше від батьків, бо батьки можуть виховати лишень кількоро дітей, а вчитель виховує впродовж свого життя тисячі. І коли б так кожен учитель раптом усвідомив собі всю важливість своєї ролі й став гідним свого призначення — за два десятиріччя світ зробився б прекрасним".

Молодий Ігор вповні годився з батьком й викохував у собі мрію бути саме таким учителем, учні якого мали б усі поголовно стати творцями прекрасного світу. Бажав бути українським Аміцісом і Песталоцці^[5] в одній особі, помноженій на велич Олександра Македонського. Згодом, однак, і це видалося йому недостатнім. Він обрахував собі, що перетворення поганого світу в прекрасний наступить ще скоріше, коли він, Ігор Березовський, не займатиметься безпосередньо вихованням творців прекрасного світу, лиш виховуватиме вихователів. Він з катедри педагогічного закладу повчатиме тисячі вчителів, щоб вони усвідомили собі важливість своєї ролі й стали гідними свого призначення. А вже вони підуть виховувати решту.

І всі ці райдужні мрії скінчилися так мізерно, коли стали на дорозі до здійснення, а Ігор з дитини виріс на дорослу людину!.. В обставинах, де педагог мусів учити ненавидіти все те, за що треба було вчити віддавати життя, і, навпаки, — любити все те, що треба було ненавидіти; де чорне треба було називати білим, а біле — чорним, де, замість світла, треба було насаджувати темінь і сліпоту, — батькові слова про шляхетність і почесність учительського фаху скидалися на пекельну іронію. З усіх великих педагогічних Ігорових планів йому лишалася тільки одинока реальна можливість: не робити злочинів над юними серцями й мозками там, де без цього можна було обійтися. Так робили всі найпорядніші, так робила його мати, так мав робити й він. Зрозумівши це, Ігор навіть поважно задумався над тим, чи не вибрати йому якоїсь іншої дороги, але любов до фаху перемогла. За засадою — щоб був вовк ситий і коза ціла — вибрав собі географію, бо наук точних не любив, а в історії, чи літературі треба було занадто кривити душею.

Справді любив свій фах. Слухачі були потрібні йому як повітря, і тому він, проханий, чи непроханий, часто помагав у науці колегам, відчуваючи тим більше задоволення, чим важчі труднощі доводилося йому разом зі своїм учнем перемагати. І напевне саме ця слабкість була тією головною причиною, що змусила його добровільно й безінтересовно запропонувати свою поміч Марусі.

* * *

Коли прийшов уперше, Маруся вже чекала його за столом у їдальні з акуратно розложеними зошитами, поміж якими стояла тарілочка сушених яблук. Дівчина видалася йому значно меншою й молодшою, ніж тоді, коли бачив її на вулиці у хутерку й шапочці, — можна сказати, майже дитиною. В тіснуватому синім з білим светерику, у вузькій спідничці її невисока, але пропорційно збудована фігурка виглядала тугою й

сильною, ніби вилитою з гуми. А на загал Маруся належала до тих, про яких у простолюдді кажуть: "Дівка, як качан".

Героїчно подала йому руку, вдаючи, що погляд її тільки випадково не потрапляє на його очі, а сковзає десь понад головою і по краватці, і відразу запропонувала випити чаю.

— Дякую, я щойно пив, — відмовився він. — То ви вже знаєте, що ваш тато найняв мене без вашого відома вам у репетитори? От я забув лишень різку взяти. Ваш тато казав, що до вас треба неодмінно з різкою братися — інакше не буде діла. Правда це?

У відповідь на жарт дівчина порожевіла й засміялася:

— Тато так не казав. Навпаки, тато завжди каже, що то всіх учителів і викладачів треба палицею бити.

— Ой, та невже?! Тоді я ліпше тікатиму...

Жартуючи, сів біля стола.

— Що це у вас за яблука стоять? — спитав. — Замість насіння?

Рожеві хвилі, що весь час тріпотіли на обличчі дівчини, виступили знову сильніше.

— Так, — усміхнулася винувато. — замість насіння. Може спробуєте? — припросила несміливо і підсунула йому тарілочку.

— Спробую...

Їхні руки зустрілися, і Маруся на цей раз опікши таки доброго рака, враз відсмикнула свою.

Ігор вдав, що нічого не помітив і, жуючи скибочку яблука, спитав:

— То ваш тато каже, що всіх викладачів і вчителів треба бити палицею? За що?

— За те, що вчать неправди.

— А ви що думаєте про це?

— Тато має слухність.

— Так? А як же тоді буде з вами, коли ви станете учителькою? Вас також треба буде бити палицею, чи ви будете інакше вчити?

Хоч розмова велася в жартівливому тоні, Маруся по цьому питанні відразу насупилася.

— Того я не знаю — відповіла розгублено.

— Не знаєте?! І не думали перед тим, як вступали до технікуму?

— Що ж я могла думати? Воно однаково, куди не вступати, що не робити, — все одно "дідькові на потіху", як каже тато.

— Дідькові на потіху? — здивувався Березовський. — Якому ж це знову "дідькові"? Тому, про якого вам баба Текля казала?

— Ні, не тому — москалям...

— Як ви сказали?! Москалям?!

— Хм... — усміхнулася Маруся. — У нас кажуть "руські". або "росіяни", а тато ніколи не каже інакше, тільки "москалі", або "кацапня". І мене так навчив. Я не раз у школі аж боюся, щоб мені так з язика не зірвалося.

— Е-е, то ваш тато буржуазний націоналіст і ворог народу!

— О! — злякалася Маруся і з благанням піднесла очі на Березовського. — Але ви того нікому не скажете, правда?

Стільки дитинного було в тому переляку, що Березовський зворушився, однак, повчально вирік:

— Я не скажу нікому, але ви все ж таки будьте обережніші, бо можете проговоритися перед інакшою людиною, і з того вийде нещастя...

— Думаєте, що я маленька? — навіть ніби трохи образилася дівчина. — Я ні з ким не говорю на такі теми. Оце. лишень вам сказала. І то тому, що тато... Він, як побачив вас, то відразу пізнав, що ви — свій чоловік, і що вам можна вірити. Тому я і...

Запнулася й сконфужено замовкла.

Березовський ледве стримав усмішку:

— Постараюся оправдати довір'я вашого тата, і вас самих, Марусю. — потім подумав хвилинку і додав: — Бачу, що ваш тато навіть думає за вас і за вас рішає. Правда?

— А що ж?.. Мій тато, правда, невчений, але дуже розумний... — сказала тихо Маруся, але з відтінком такої глибокої гордості, що Ігор знову зворушився.

— Гаразд, Марусю, — перейшов до справи, — тепер скажіть, у чому саме вам треба допомогти?

Виявилося, що Марусі треба було дуже багато. Відзначаючись найкращими успіхами в науках точних і природничих, дівчина була цілковитим невігласом в науках гуманітарних і педагогічних. Вона не знала навіть, що таке гуманітарні науки, як рівно ж не розуміла їхнього призначення. Психологія, чи педагогія, методика, чи дидактика, політична економія, чи економічна політика — для неї все було однаково темним лісом, бо всі слова чужинецького походження її лякали, здається, не менше, ніж спогади про бабу Теклю. Коротше сказавши, Маруся була типовим явищем серед тієї доби студентства, що його приймалося до навчальних закладів не за знанням, а за соціальним походженням. З одного боку брак елементарних знань і низька інтелігенція, а з другого — підфальшована і пригнана під комуністичну ідеологію наука, що йшла врозріз із здоровим глуздом, витворили в голові дівчини такий хаос і таку плутанину понять, що вона в них загрузла зовсім. Її вкрай безграмотні, хоч з зовнішнього боку взірцеві конспекти були найкращим доказом того, що вона поняття не мала про суть предметів, які слухала, і Березовський, переглядаючи їх не дивувався, бо такі самі явища на кожному кроці зустрічав і в інституті.

Через півгодини загального опиту Ігор уже "поставив діагносту" і знав точно, що має зі своєю ученицею робити.

— Ну, Марусю, тепер берімося до роботи, — сказав, відкладаючи на бік всі її конспекти. — Починаємо з основ: скажіть мені, що таке психологія?

— Яка психологія?

— Та ця сама, з якої ви написали оцей конспект?

— От... — попала в заклопотання дівчина. — Ви починаєте зовсім інакше. Наш викладач з перших слів нам сказав, що "психологія взагалі" не існує. Натомість існує

психологія марксо-ленінська, що є правдивою наукою, й психологія буржуазна, яку треба визначати, як шкідливу для пролетаріату псевдонауку.

— Вашого викладача я знаю, Марусю, як одного з найбільших кретинів у місті. Але, коли б він був навіть і самим генієм, то нічого мудрішого вам сказати не смів би. І ви, здаючи іспити повторюєте те саме. Скажіть же мені ще, яка різниця між психологією марксо-ленінською і психологією буржуазною?

Підбадьорена, дівчина почала жвавіше:

— Різниця між ними в класовій суті; марксо-ленінська психологія стоїть на засадах правильних, а буржуазна — на шкідливих.

— Відповідь вичерпуюча й цілком ясна! — усміхнувся іронічно Березовський. — А все ж я би бажав ще почути, як ви узасадните це глибокодумне твердження...

— Це твердження давно вже узасаднене класиками марксизму-ленінізму, і ревизувати його — значить підкопувати авторитет основоположників комунізму, — випалила одним духом дівчина.

— То вам таке ваш викладач сказав?

— Так.

— Чудесно, Марусю! Ви, як бачу, ідеальна учениця. І яку оцінку поставив вам ваш викладач психології, чи то, пак, марксо-ленінської психології?

— "Погано", — тихо відповіла дівчина і спустила голову.

— Ов, а то чому?! .

— Тому, що я опитала його, що таке психологія?

— Та не може бути!

— Правда, — запевнила Маруся. — Він нам сказав, що суть психології ми зрозуміємо пізніше в процесі викладів. Я слухала все уважно і все записувала. На іспиті відповіла на всі питання і була б одержала добру оцінку. Але через те, що я й далі не розуміла слова "психологія", то спитала його, що воно означає. Бо ж, — дивіться самі, — різницю між марксо-ленінською і буржуазною психологією знаю, але все одно не дуже розумію, бо не знаю, що воно таке. А викладач чомусь дуже розсердився, сказав, що я стою на фальшивій позиції, намагаючись вихолостити класову суть предмету, і що він лиш тоді змінить мені оцінку, коли я зрозумію свою помилку. А я її досі не зрозуміла і мабуть не зрозумію ніколи.

Ігор довго душив у собі сміх, а під кінець не витримав і розсміявся вголос:

— Капітально, Марусю! Ка-пі-таль-но! Цілком стильно, як на нашу епоху і на вашого викладача!

— Вам смішно, а я через цю саму прокляту психологію готова знову не перейти! — мало не розплакалася дівчина.

Березовський перестав сміятися, але йому було весело.

— Перейдете, Марусю, напевне перейдете! — запевнив дівчину. — Підете до вашого викладача і скажете, що свою помилку зрозуміли.

— Не піду, бо я брехати не вмію! — насупилася Маруся, звівши до купи свої рівненькі брови.

— Ви такі правдомовні?! О, то це дуже незручна риса вдачі в наші часи!.. Але, заспокойтеся. Брехати вам також не доведеться. Хіба не казати всієї правди... Отже, маємо "класово-вихолощене", "буржуазне", "неіснуюче" і, ще там яке, поняття "психологія взагалі", або попросту психологія. Візьміть собі окремий зошит і запишіть те, що я казатиму.

Слухняно, як школярка, Маруся взяла зошит і почала пильно виводити під диктат слово-по-слову своїм кругленьким кучерявим письмом. Скінчивши, перечитала написане з таким виразом, немов би бачила перед собою Бог-зна, який дивогляд.

— Психе — душа, логос — слово, або наука. Психологія — наука про душу, — повторила півголосом і запитливо подивилася на Березовського. — Оце і все? І що ж в тому такого страшного, що викладач не хотів нам його пояснити?

Ті наївність смішила Ігоря.

— В цьому, Марусю, є дуже багато страшного з погляду комуністичної ідеології, — відповів усміхаючись. — Насамперед, большевики так бояться термінів "дух" і "душа", що вони їм не пролазять через горло. Отже, вже саме тому ніякий викладач вам не розшифрує самого поняття "психологія". Далі: оскільки психологія вивчає почуття, мислення, поведінку й реакцію на оточення, в ній є дуже багато "сучків", з якими марксизм не може собі дати ради. Але чому воно так — "зрозумієте в процесі викладів", як сказав ваш викладач. В кожному разі, досі большевики ще не спромоглися дати стисло визначення психології, як науки. Було кілька спроб, але всі вони потерпіли від нищівної критики з боку партії, і сьогодні маємо такий дивогляд, що психологія, як предмет, у школах викладається, але ніхто не возьме на себе відповідальності пояснити толком, що воно таке. Тепер пишіть далі, бо самого визначення мало. Хочу вам ще подати дещо з історії психології. Пишіть...

Похилене до заходу сонце цікаво зазірало у вікно й перешкоджало. Воно розливалось малиновим вогнем по обрусі й паперах, скакало від скляного каламаря на темноволосу голівку дівчини, лоскотало їй вухо й щоку, вилазило на саму маківку і звідтам зісковзувало по чистенькій доріжці переділу аж на кінчик носа, примушуючи Ігоря весь час посміхатися: така мила і втішна була ця міщаночка! Справді, не могла бути сама собою, коли зачепила його на цвинтарі, або тоді на вулиці, коли так неестетично підкидала голову вгору й різко реготала. Можна навіть повірити, що діяла "під нашептами нечистого" — сили, чужої їй скромній і соромливій натурі. Але ось, коли вона зворушливо червоніє по самі вуха, дивується, чи пильно виводить у зошиті свої кругленькі каракулі — це справжня Маруся.

Березовський диктував дівчині еретичні з погляду комуністичної ідеології дані й факти про "класово-вихолощену", "ворожу", "буржуазну" і "неіснуючу психологію взагалі", а сам дивився на неї й думав. Думав над тим, що бачить перед собою певний уламочок цілком непомітної з першого нагляду трагедії. Якесь таке ялове вдалося українське міщанство, що вже впродовж довгих років не видає з себе нічого значнішого. Куди плідніше українське селянство: не згадуючи вже геніїв типу Шевченка і Франка, з його середовища й інтелігенція виходить якась здоровіша,

вартісніша. А з міщанства — ні. Або звегетує[6] ціле своє життя на глухому передмісті, так і не довідавшись, "хто воно" й "чийого батька дитина", або, що ще гірше, нахапавшись по школах усякого дурману вроді "марксо-ленінської психології" виростає на перевертня, на невігласа-псевдоінтелігента, що є вірною опорою кожного невідільницького режиму. Бо ж невідільницький режим — єдина стихія, в якій вони можуть займати якесь становище.

Ось і ця сама Маруся: поки що, вихована за тепленькою батьківською пазухою, виглядає симпатичним безборонним курчатком ("Пулька", як казала Варя), але не може ж вона такою залишитися. Піде на учительську посаду і стане сварливою, нервовою Ксантиппою[7], або отупілою колодою, якій усе на світі байдуже. Це ж типове серед учительок початкової школи явище. Або може бути ще й гірше: схоче вибитися вище, повірить у Маркса (адже сама призналася, що її дуже легко "підмовити") і стане гайдуком[8]. Для таких обмежених, як вона, дуже природна дорога.

Тут Ігореві згадалися батькові слова, згадалися свої колишні мрії, і йому стало шкода Марусі: вона ж напевне ніколи поважно не думала над всією відповідальністю і величчю педагогічної роботи.

— Скажіть мені, Марусю, — спитав, урвавши диктування, — чому ви вибрали саме педагогічний технікум, а не якийсь інший?

— Який же інший? У нас є тільки цей педагогічний та ще дорожній.

— Ліпше вже було дорожній. Хоч це і не зовсім жіноча спеціальність, але, мені здається, що ви фізично досить сильні, та й маєте більше нахилу до наук точних.

— Може й правда — погодилася Маруся. — Але Варя вступала до педагогічного і... .

— І вас потягнула за собою? Знаєте, Марусю, не хотів би я бути злим пророком, але боюся, що ви будете дуже нещасні в школі.

— Чому ви так думаєте? Я страшно люблю дітей! — вихопилося в дівчини так щиро, що вона, мов би ненароком зрадивши якусь пікантну таємницю, густо зашарілася.

— Любити дітей й вчити їх і виховувати — це зовсім не те саме, Марусю, — трохи подратовано сказав Ігор. — Уявіть собі, що перед вами тридцять, чи сорок різних вдач, різних здібностей, різних нахилів, різних ставлень до науки й дисципліни, а вам їх треба втримати в руках і змусити робити те, що потрібно. Для цього треба мати характер!

— Ви думаєте, що я не маю характеру?

На уламок секунди соняшний промінь якось так свавільно заломився в зіницях дівчини, що вони стали раптом твердими і гострими, як скалки антрациту. Але це була омана, бо ось дівчина зробила ледве помітний рух — і її очі знову набрали свого звичайного трохи лагідного, трохи безтямного вигляду.

— Даруйте мені за одвертість, — затримався з відповіддю Березовський, — але думаю, що не маєте. Правда, я вас дуже мало знаю, однак, те, що ви оповіли самі про себе, включно з виясненням причини вступу до педтехнікуму, не свідчить на вашу користь. Я би вам навіть радив перейти до дорожнього. Краще стратити два роки, ніж

потім покутувати ціле життя.

Маруся задумано похитала головою: .

— Ні, я таки вже кінчатиму педтехнікум. Не боюся праці в школі...

— Справа ваша, — зідхнув апатично Березовський. — Може й справді я помиляюся, і ви будете дуже строгою учителькою, твердо виховуючи дітей в комуністичному дусі на основах марксо-ленінської педагогіки. А тепер пишімо далі. На чому то ми зупинилися?

— А ви не будете? — не рухаючись обізвалася Маруся, ніби зверталася до покладеного перед собою зошита. .

— Що? — не зрозумів спочатку Березовський.

— Виховувати дітей в комуністичному дусі?

Не сподівався цього і, прийнявши її слова, як образу, попросту розгубився. Почував, що кров утекла з його обличчя й уста стиснулися в тверду риску.

— Про те, кого і як виховуватиме, — відповів стримано по глибокій паузі, — будемо говорити пізніше. Зараз поки що я маю навчити і виховати вас, а ви вже потім зміркуєте, чи буде моє виховання йти по комуністичній лінії, чи ні...

Сказав так, щоб вийшло найповажніше, не зупиняючись над змістом своїх слів, оскільки не рахувався зі своєю співбесідницею: що там з тією міщанською дитиною встрявати в дискусії? Але вже потім, ідучи додому, задумався.

"Воно, знаєте, Ігорю Олександровичу, — почав мовчазну розмову сам із собою, — здебільше всі юнацькі плани кінчаються великим пшиком. Але... Ну, ви ж самі бачите, що професорської катедри, з якої ви могли б виховувати тисячі вихователів, в існуючих обставинах не досягнете. Отже, чи не вдоволитеся ви, замість катедри, звичайним собі столом у міщанській хаті, а, замість сотенної аудиторії, — одинокою слухачкою, ім'я якій — Марія Григорівна Кобзаренко? Зважте, що вона — майбутня учителька, себто, особа, яка має виховати впродовж свого життя тисячі людей. Справді варта праці, щоб нею зайнятися, тим більше, що вам тут ніяка небезпека не загрожує й що така нагода може скоро не трапиться вам у житті. Ану, спробуйте!.."

Дитинно-ніжний, невловимо-пахучий, ще морозний, але вже виразно весняний вечір хвилював і одночасно розчулював, зроджуючи бажання — робити щось гарне й відважне.

"Остаточно, чому іронізувати? — думав далі Березовський. — Яка б та Маруся не була, але вона є людиною. І, хоч би вже саме тому, щоб не віддати її Марксові, мушу нею зайнятися. Так, так, мушу! Адже взявся її вчити й тому переді мною тільки два вибори: або ще глибше втовкмачувати їй в голову всякі "марксо-ленінські психології", або відкрити очі на правду. Третього вибору нема. І, — хто зна? — може ще з неї якраз толк буде. Тільки треба розширити кругозір, вказати мету в житті, навчити критично ставитися до дійсності, думати самостійно, а не жити татовими поглядами"...

Таке і всяке інше думав Ігор, а врешті навіть пройнявся своєю ідеєю й уложив собі менше-більше приблизний план, що має робити.

Він нічим не зрадив своїх намірів дівчині, але послідовно заходився над їхнім здійсненням. Добросовісно з'являвся майже щодня в Кобзаренків, довго сидів з

Марусею, терпеливо товк з нею поточні предмети, але розглядав речі у двох площинах, — з точки зору об'єктивності і здорового глузду і з точки зору комуністичного, — викривав тенденції перекручення й фальсифікації фактів, висміював безглузді твердження і голослівний догматизм, підкреслюючи на кожному кроці:

— Оце, Марусю, що я вам сказав, не записуйте, а запам'ятайте для власного вжитку і нікому не признавайтесь навіть, що ви це знаєте. В наших умовах не терплять людей, які знають більше й інакше від того, скільки і як їм наказують знати. А для "експорту на іспитовий ринок" ви собі запишіть і вивчіть таке...

Спочатку він був дуже вдоволений своєю ученицею, бо наївна й малорозвинена дівчина, просто приголомшена його знаннями й розумом, німо дивилася на нього широко відкритими очима, в яких малювалося повне довір'я і посунений до обожнювання подив, слухала, затаївши віддих, і боялася повернутися. А він, переконаний, що його слова падають на вдячний ґрунт, з репетитора і педагога виростав на артиста й промовляв, як Цицерон.

Однак дуже скоро він набрав переконання, що, хоч як захланно ковтала кожне його слово Маруся, хоч як пильно його слухала, вся його красномовність і всі аргументи не залишають на ній ніякого тривкішого враження і не викликають бажання дізнатися чогось більшого. Бо, як лишень кінчалася лекція, дівчині відразу повертався її звичайний лагідно-байдужий, навіть сказав би тупий вираз очей і обличчя. Вона вставала від столу й бралася до хатньої роботи, а від її недавнього захоплення не залишилося й найменшого сліду.

Минув тиждень, минув другий, минув і місяць, а все було точнісінько так, як і першого дня: Маруся зустрічала його на порозі їдальні, неодмінно просила випити склянку чаю й частувала сушеними яблуками; потім сідала за стіл і докладно переказувала все вивчене з попередньої лекції. Коли приходив з роботи Кобзаренко, подавала вечерю, за якою сиділи мовчки, по вечері збирала й мила посуд і, або ще вчилася трохи, або сідала з якоюсь роботою, слухаючи (або й не слухаючи) розмов Ігоря з батьком. На кінець відводила Ігоря до хвіртки, казала "добраніч" і верталася до хати. Так було день у день без ніякісіньких винятків і найменших змін. Дівчина скидалася на тих, що своїм спокоєм наганяють нудьгу, а одноманітністю можуть довести до розпуки. Ігор нераз аж дивувався, що вона така проста, така нецікава і така поверхова. Здавалося, що її можна було збагнути до кінця з першої ж години знайомства, після якої вже більше нічого не лишалося для розгадування, чи пізнавання. Що можна було про неї сказати? Молода, гарна, здорова, добра, щира, пильна і працююча. Все. Якась абстрактна схема людини, виповнена добрими прикметами. Березовський волів людей з дефектами, але конкретніших, позначених рисами особовості. У Марусі якраз цього не доставало. Вона була чимсь аморфним і розпливистим, мов протоплазма. І, намагаючись скласти собі про неї певне уявлення, Березовський доходив до парадоксу, що найхарактернішою її прикметою є саме відсутність усяких характерних прикмет. Звідси він доходив до іншого парадоксу, що пізнати Марусю — значить пізнати форму безформного, чи вловити суть безсуттєвого.

Чи ж дивно, що дівчина так легко улягала стороннім впливам? Справді цікаво, але Ігор не міг запримітити, щоб в ній жевріло якесь внутрішнє життя, хвилювали якісь питання, поривали якісь мрії, чи плани, манила якась мета. Вона ніколи не говорила про своє майбутнє, ані не зраджувала ніяких бажань, а, коли Ігор заводив розмови на ці теми, казала, що кожна робота має свої приємні й неприємні сторони, або взагалі не казала нічого. Вчилася, правда, пильно, засвоювала подавані відомости, починала орієнтуватися серед раніше їй зовсім незрозумілих понять, навіть краще могла висловлювати свої думки, але це було зовсім не те, чого сподівався і чого хотів би Ігор. Вона вдоволася тим, що почула і що записала, але ніколи не брала під сумнів почутого, ніколи не виявляла бажання дізнатися більше від того, що чула, а вже найменше — подумати над чимсь самотійно.

Дивлячись на неї, Березовський не раз відчував роздратовання, а поруч з тим у нього росло й кріпло бажання — таки довести до кінця думку, яка прийшла йому до голови по першій лекції, коли вертався додому, вдихаючи ніжно-ранні запахи молодого весняного вечора. Чи ж би й справді його педагогічний талант потерпів поразку при першій же спробі з оцією міщанською дівчиною?

Одного разу він спитав:

— Вам, Марусю, дає якусь користь моя допомога, чи ні?

— Звичайно! — якось надмірно-гаряче відповіла вона й густо почервоніла. — Хіба ж не бачите, що я починаю прозрівати, мов те сліпе кошеня? — додала стишеним голосом.

Ігор зацікавився:

— Справді? Зараз ми це перевіримо. — Скажіть мені тоді, скільки буде три плюс два?

— П'ять звичайно — здивовано відповіла вона.

Ігор вдав обуреного й грізно нахмурився:

— Тільки п'ять?! Отак без нічого, самих лишень п'ять, товаришко Кобзаренко? І ви, даючи мені таку безкласову відповідь, ще смієте твердити, що починаєте прозрівати?! Та ж ви тепер ще сліпіші, ніж були тоді, коли, вихолощуючи класову суть предмету, змушували вашого чесного радянського викладача дати вам буржуазне визначення "психології взагалі"! Ваше "п'ять" — це аналітична, безкласова, шкідницька відповідь! Слухайте сюди: Три плюс п'ять, згідно з законами матеріалістичної діалектики, буде п'ять кінців червоної зірки, що символізують собою п'ять частин світу, на яких має запанувати диктатура пролетаріату! Розумієте? Тепер скажіть ще, який процес маємо, коли поставимо на вогонь повний казан снігу, а з нього одержимо чверть казана води?

— Процес топлення — переходу твердого тіла в рідину — все ще не розуміючи жарту, боязко відповіла дівчина.

— Знову у вашій відповіді вихолощена класова суть! — грав далі комедію Березовський, справді десь у глибині душі трохи лихий на свою недогадливу ученицю, яка не могла вловити такої очевидної іронії. — За цю класово-безхребетну відповідь вам, товаришко Кобзаренко, треба поставити "дуже погано"!.. Слухайте ще раз: коли

поставимо на вогонь повний казан снігу, а з нього одержимо чверть казана води, то тут зустрінемо наявний доказ трьох основних законів діалектичного матеріалізму. Перший з них, як вам повинно бути відомо, є закон єдності протилежностей: отже, холод снігу поєднався з протилежним собі теплом вогню; другий закон — переходу кількості в якість: був повний казан білого, чистого і холодного снігу, а стане чверть казана безбарвної теплої води і трохи бруду на дні казана; врешті, третій закон — закон заперечення заперечень: кожен, хто має трохи олію в голові і не носить партійного квитка в кишені, заперечить вам і назве це абсурдом. Але й ви тоді за тим самим законом заперечення заперечень перечте з подвійною силою. Аргументів довго шукати не треба — ось вони: "дурень", "невіглас", "ревізіоніст" і "ворог народу", а останній і найбільше переконливий — донос в НКВД. Оце і буде повна класово-матеріалістично-діалектична відповідь про казан снігу, поставлений на вогонь. А ви: "Процес топлення"... — пере-
кривив на останок.

Маруся спочатку слухала пильно, приймаючи його слова поважно, і лишень під кінець зрозуміла, що він кпить. Зіскулилася й сиділа мовчки, пригноблено кліпаючи очима, звогченими не то жалем, не то соромом.

Березовському стало її шкода.

— Я плету вам дурниці, Марусю, — сказав м'яко. — Але Маркс із тим своїм прикладом на волосі і бороді[9] виглядає ще більшим ідіотом, а все ж його "доказ" примушують приймати, як найсвятішу істину. І вам, поки ви здобудете освіту, доведеться ще багато всяких нісенітниць вчитися і вдавати, що ви в них вірите. І найважливіше для вас усіх — вміти їх пізнавати і відмежувати від правди. Я прямую до того, щоб вас цього секрету навчити, бо без нього ви не проживете, або проживете, сприймаючи світ у кривому дзеркалі. Пам'ятайте ще раз: є правда і "правда". Перша — для вас, друга — для прилюдного вжитку. Щоб не затратити честі й розуму, плачуйте першу, щоб не стратити життя — умійте викручуватися другою. Говоріть якнайбільше про марксизм, ленінізм і класову боротьбу, а собі пам'ятайте, що дві найбільше віддалені класово одиниці тієї самої нації — все будуть ближчі між собою, ніж дві найбільше класово-споріднені одиниці з різних націй... Але я трохи ухилився... Про що то я?... Ага! Отже, щоб здавати іспит, говоріть найбільше про класову боротьбу, незалежно від того, чи розумієте, до чого, чи ні. Поєднуйте марксо-леніно-сталінізм із табличкою множення і чіпляйте закони матеріалістичної діалектики навіть до правопису великих і малих літер — побачите, як все буде йти добре, і напевне перший ваш викладач "марксо-ленінської психології" скаже, що ви врешті прозріли, як сліпе кошена...

Маруся довго мовчала.

— Ви смієтеся, — сказала, безнадійно зідхнувши, — а мені страшно. Чим більше вас слухаю — тим страшніше стає: це ж нестерпно — вірити в одне, а говорити навпаки.

— А що ж робити, Марусю?

— Не знаю.

— То подумайте добре: говорити правди не можемо, приймати за правду те, що нас

змушують говорити — також ні. Що ж лишається? Мусимо вірити в одне а говорити інше.

— Для мене це найгірше! — з болем вишептала дівчина, хоч очі її мали цілковито байдужий вигляд. — Я можу лишень те говорити і так поступати, як думаю, як відчуваю. Коли ж тільки зроблю навпаки... Ет, ви ж самі знаєте, як воно виходить! — махнула рукою, насупилася і почервоніла.

— Ну, то який же вихід? Для вас я бачу хіба одинокий: повірити в Маркса, поклонитися йому — і тоді, як марксистка, будете спокійно говорити і поступати так, як думаєте.

— Що ви?! — жажнулася дівчина. — Зроду-віку з мене марксистки не буде!

— Напевне? — допитливо дивився на неї Березовський, ховаючи іронію в прижмурених очах.

— Напевне! — палко запевнила Маруся. — Ненавиджу марксизм, ленінізм, сталінізм і все комуністичне!

— Звідки ж у вас ця ненависть? Тато вас навчив?

— І тато, і так якось, з душі...

— З душі? А що таке, по-вашому, душа?

Наступав невблаганно своїми питаннями на дівчину, ставлячи її чим раз далі в більше заклопотання.

— Душа — це... Ну, не душа, а... — марне силкувалася відповісти вона. — У мене є такі переконання, що виходять не з голови, а з серця...

— Не розумію: "душа", "серце", "голова"... Не можете висловитися ясніше?

Маруся довго і напружено думала, а вкінці призналася винувато:

— Цього не можна пояснити... Але якесь таке глибоке переконання...

— Ну, от знову: "переконання"! — вчепився він у слова. — Ви дуже часто говорите про свої переконання. З'ясуйте мені, що саме ви під цим розумієте?

Остаточно спантеличена дівчина вже навіть не пробувала відповідати, тільки хмурилася, червоніла і нервово загинала кінчик зошита. Березовський уперто дивився на неї і також мовчав.

— Що ж ви, Марусю? — спитав урешті. — Так нічого й не скажете?

Вона похитала головою.

— Ні? Ну, то давайте разом спробуємо це розв'язати, — заохочував він. — Коли не можете відповісти на питання — питайте самі. Може я вам поможу?

Вона мовчала далі.

— Ет, Марусю, що ж це ви?! — скривився він незадоволено. — А як у школі вам учень поставить якесь питання, ви також мовчатимете? Так же не можна!.. До речі, я помітив, що ви взагалі мене ніколи нічого не питаєте. Чому?

— Що ж я маю питати? — легенько зідхнула дівчина.

— Як це?! Ніколи у вас не виникає ніяких неясностей?

— Звідки ж?... Ви все так гарно пояснюєте...

— І ніколи у вас не виникає ніяких сумнівів щодо правдивості моїх пояснень?

Вона знову похитала головою.

— Які ж там можуть бути у мене сумніви? — усміхнулася якимось жалісно. — Коли слухаю вас — просто не можу повірити, що одна людина може так багато знати. І вам напевне дуже смішно, що я такий невіглас.

Її слова підхлибили йому, і він виликодушно сказав:

— Брак знань — це ще не хиба, Марусю, і з того не можна сміятися. Хибою є, коли людина не хоче нічого знати і нічим не цікавиться. Отже, вертаємося до ваших переконань. Інколи переконання утотожнюють зі світоглядом. Я думаю, що в даному випадку так не є. Ви напевне розумієте під переконаннями або те, що вам каже розум, або те, що каже інтуїція.

— Так! — зраділа дівчина. — Інтуїція! Цього слова мені бракувало! Бо, бачите, для мене є багато всяких речей, таких ясних і таких несумнівних, але їх, однак, не можна пояснити розумом.

— Ага! — і собі зрадів Березовський. — Отже, ми врешті домовилися. Тоді я вам скажу дещо про погляди філософів на способи і можливості пізнання.

Тут Березовський умів показати, що він справді багато знає і заговорив "як Цицерон", сказала б Зоя. Сам любуючись у точності і ясності своїх пояснень та ядерності висловів, він почав з грецьких і римських філософів, перекинувся до філософії 16-го віку, зачерпнувши в загальних лініях поступовий розвиток людської думки. Вибрав найсуттєвіше, спрощував відповідно до інтелігенції своєї слухачки складні поняття й рясно сипав термінами й іменами: метафізика, емпіризм, раціоналізм, ідеалізм, емпіріокритицизм, позитивізм, Бекон, Декарт, Кант, Огюст Конт...

Захопившись, говорив добру годину і зовсім забув про Марусю. І лишень випадково глянувши на неї, раптом урвав. Дівчина сиділа, як заворожена, і дивилася на нього такими виразно-закоханими очима, що йому відразу стало млосно й соромно. Соромно за неї, що так одверто зраджувала свої почуття, і соромно за себе, що досі не розумів її. Адже ясно, що вона від самого початку захоплювалася не його словами, не його розумом і знанням, а ним самим; його зовнішністю, його гордою поставою, оксамитним тембром його голосу — усім тим, від чого за ним шаліли жінки.

Відкриття справило на нього враження дзбанка холодної води на розгарячену голову, і він опам'ятався.

— Ви слухаєте мене, Марусю? — спитав різко й невдоволено.

— Що? — кинулася Маруся. — Ах, так, звичайно, слухаю... Записати?

Він був схвилюваний. Ледве втримуючи тремтіння рук, витягнув цигарку і почав стукати гільзою об металеве дно цигарниці.

— Ні, писати не треба нічого! — вимовив холодно й ворожо, розтягаючи слова. — Затямте собі лишень, що інтуїція й інстинкт служать тваринам. Людині, натомість, служить розум. І, якщо ви хочете мати в чомусь правдиве переконання, то його насамперед треба випробувати розумом. Таке буде моє коротке резюме з довгої лекції. Зрозуміло?

— Зрозуміла... — похилила покірно голову Маруся й зідхнула.

Його дратувало і це зідхання, і похилення голови, і ховання очей, і навіть врода дівчини. Мав охоту крикнути їй, що він не хоче, не дозволяє, дивитися так на себе! Забороняє його кохати! Він не давав їй ніяких підстав до того, ніяких прав! Йому непотрібно міщанки, хоч би вона була тисячу разів "ідеальною красунею" для стінного календаря! Він не прийшов сюди для романів — він прийшов учити і виховувати!

— На цьому сьогодні кінчаємо, — сказав несподівано. — Ви маєте над чим подумати, а я мушу йти.

Не дуже навіть і збрехав — справді почував, що мусів вийти, бо не хотів лишатися з дівчиною на самоті. Її товариство нараз стало прикрим для нього, попросту нестерпним, а можливість — знову відчувти на собі той одверто-закоханий погляд здавалося йому чимсь ганебним, образливим у вищій мірі. І як вона зважилася, та міщанка?! Що вона собі думає?! За його великодушність, за безінтересовну працю...

Ігореві навіть уста твердли від обурення.

Хай то чорт візьме! Смикнуло ж тоді за язик перед Кобзаренком!..

Ігор лаяв себе і жалувал, що взявся за це репетиторство. Знав бо добре, що меланхолійні характери, як у Марусі, реагують повільно, зате дуже глибоко і тривко, отже, готова виникнути драма. А він того не хотів. Навіщо йому було клопоту на здорову голову?

Постановив навіть більше не ходити, але потім, охолонувши, почав міркувати інакше: вийде ж ще гірше. Дівчина може подумати хтозна що. Та й батько також. Ні, треба продовжувати, ніби нічого не сталося. Бо ж, практично беручи, справді нічого не сталося. Велика дивовижа, що дівчина закохалася! Було б дивно, коли б не закохалася. Адже в нього майже всі закохувалися, й Березовського це ніколи не зворушувало — привик. Привик і до того, що не одна після упертих, але безплідних заходів, після розпачливих листів і полум'яних освідчин, скоро заспокоювалася, виходила заміж, або заводила роман з іншим — і була щасливою. Так буде й з Марусею. Ось він дотягне до вакацій, а там виїде до матері — і все розв'яжеться зовсім природно.

Пішов до читальні, взяв якусь книжку, сів у куточку і вдавав, що читає. Але насправді не читав і думав про Марусю. Збирав докупи всі зроблені досі спостереження і приходив до дуже скептичних висновків. Тепер він попросту не розумів, для чого їй були знання й диплом? Учительки з неї не буде — в цьому був найглибше переконаний. А знання, які давав їй поза програмою і які вона хапала на лету, при її вдачі мусіли десь громадитися в мозку й лежати там без ужитку, як припалі порохом на горищі речі, господар яких не знав, що з ними робити.

Виїмкова вдача!

Березовський був погано настроєний і вмисне брав усе в понурих фарбах. Але, правду сказавши, був лихий найбільше тому, що не мав куди подітися. Він уже звик до тієї міщанської, пропахлої запахом сушених яблук, затишної хати, де знаходив повне відпруження від галасливої атмосфери переповненого гуртожитку, в якому треба себе завжди тримати на увазі перед невсепущим оком громадської й політичної контролі. В Кобзаренків він скидав машкару, вільно рухався й висловлювався і, нарешті, почував

себе окремішньою людиною, а не оселедцем в бочці, якого не вирізняється серед сотень інших. Він тужив за родинним кутком і в гуртожитку, попри те, що мав серед студентів ширих товаришів, почував себе завжди самотнім. Та й товариші почували себе так само, і тому майже кожен з них або романсував, або приятелював з якоюсь дівчиною з-поза гуртожитку. Кожен тікав від касарняного [\[10\]](#) життя до тісного кола, до родинного вогнища, де можна з'їсти тарілку теплої домашньої юшки, випити склянку чаю й поготорити вільно, не оглядаючись на "генеральну лінію партії". І не конечно мусіли бути при тому матримоніальні наміри, чи бажання заспокоїти чимсь надпрограмово невдоволений убогими харчами студентської їдальні шлунок — ні! Тільки ж врешті-решт людина добровільно не йде ні до казарми, ні до колгоспу, то ж і гуртожиток розглядає, як конче лихо.

Після розриву з Зоєю Березовський особливо гостро відчував брак саме того родинного куточка, і тому в душі заздривав колегам, дивлячись, як вони перед вечором, або у вільні дні, старанно вишкрябували бритвами свої бороди, наново перев'язували краватки, чистили черевики й один по одному зникали з гуртожитку.

Першими вибиралися нерозлучні приятелі — Рогач і Кочерга — обидва гарні, мов мальовані, хлопці й прекрасні співаки на додаток, що ходили у вишиваних сорочках і були подібні між собою, як рідні брати. За ними потиху висувався дискретний чорнявий Білокінь, неодмінно взявши зі собою скрипку, з якою був нерозлучний, як Рогач із Кочергою. І нарешті вилітав загальний улюбленець — веселий і товариський, шепелявий і гаркавий Ковалюк, який завжди спішився і завжди іскрізь спізнявся.

— О, гатуйте мою дуфу! — кричав він, поспішно кінчаючи чепурення. — Це вже справді сема?! Ну, пгопав я, пгопав! Знову сьогодні спізняюся. О, гатуйте мою дуфу!..

Кожного разу він "пропадав" і кожного разу закликав "рятувати його душу", але якось усе залишався живим, хоч ніхто не спішив йому на поміч.

Так розходилися всі, й у кімнаті лишалося тільки троє: Кузочка, Веретелюк і Березовський. Невдахи Кузочка й Веретелюк не мали успіху у дівчат. Кузочка таки мабуть і не важився про дівчат думати, бо був маленький, прищуватий, найнужденніше серед усіх студентів одягнений і на додаток страшно соромливий. Ніхто ніколи не чув його голосу, ніхто його не помічав, а й сам він старався бути якнайменше помітним. Як тільки приходив до гуртожитку, вилазив з ногами на ліжко і сидів там тихо, як миша, занурившись у списуванні з лекцій конспектів. А, коли всі розходилися, здирав з цвяха невідомо ким і коли забуту, принесену до гуртожитку балалайку, на якій лишилася одна-однісінька струна, і тихесенько бренькав на ній щось таке, чого ніхто, а напевне і він сам, не знав.

Щодо Веретелюка, прозваного за непомірно високий зріст Каланчею, то він був нещасливо закоханий і, видимо, дуже страждав. Довготелесий, нескладний, рябуватий і похмурий, хоч по суті дуже добрий і чулий, він годинами ходив вузьким переходом поміж ліжками від вікна до дверей і мовчав.

Довгий час Березовський був змушений перебувати в товаристві цих двох невдах, вислуховуючи таємничих мелодій, що їх видобував Кузочка з однострунної громадської

балалайки, і слідкуючи за невпинною мандрівкою Веретелюка від вікна до дверей. Почував себе ще більшим невдахою, як вони, бо вже кому-кому, а йому бути без дівчини — це було просто неприродним. Про його тісне знайомство з Зоєю знали всі, знали також і те, що Зоя "піднесла йому гарбуза", виїхавши до Москви, і Березовський почував себе дуже ніяково перед товаришами, хоч ніхто ніколи на цю тему не говорив. Але співчутливі погляди дряпали його амбіцію і не раз примушували до безцільних кружлянь по місті, заганяли його до парку, чи до кінотеатру, часто на фільм, під час яких він куняв і нудився.

Але все змінилося з моментом початку знайомства з Кобзаренками. Ігор був дуже радий, що тепер і він також мав куди ходити. Мився, чепурився і, причепившись до Кочерги, або до Ковалюка, з жартами й сміхами виходив за браму остогидлого гуртожитку. Його приємно лоскотали добродушні кпини товаришів з догадками, "куди він топче стежку", приємно було знати, що його чекають, що йому раді, приємно було з'їсти при охайному столі смачну вечерю, випити келішок-другий запашної горілки та поговорити з Григорієм Степановичем, який, як і кожний порядний швець, був собі неабияким філософом. Ігор полюбив цього живого й розумного ремісника, любив з ним пожартувати, і в його товаристві знаходив далеко більше приємності, ніж у товаристві мовчазної, завжди пригнобленої його мудрістю, завжди побожно заслуханої в кожне його слово Марусі.

І так гарно було! Аж тут тобі раптом — маєш!

Холод і вогкість неопалюваної домівки лізли десь від черевиків вгору по спині й концентрувалися у вухах, ставало холодно й порожньо в шлунку. Ех, піти хоч якого чаю випити...

На другий день він таки не витримав і пішов. Знайшлося багато причин і оправдань, через які не міг покинути лекцій, і все продовжувалося без змін. Тільки вже не минали більше його уваги яскраві спалахи рум'янців на лицях дівчини, гострий блиск темних очей, який вона марно намагалася притемнити довгими віями, і та характерна, багатозначна мовчазність, яка дозволяла, а навіть ніби провокувала на сміливі кроки з його боку. Правда, він не міг закинути Марусі, що вона його кокетувала, чи на щось натякала. Навпаки — вона старанно, аж якось розпучливо, крилася. Та її зраджував і тембр голосу, і надмірна соромливість, і зв'язаність у руках, і страх дивитися йому в очі. Але, слухаючи пояснень Ігоря, вона забувалася і тоді, задивлена в нього несвідомо-закоханим поглядом, починала світитися й ясніти матовим світлом, як та перла, всередині якої загорівся вогник. Ставала сліпучо-гарною в таких моментах, такою гарною, що від неї не можна було відірвати, очей. А Березовський, що так байдуже ставився до захоплення, яке викликав серед жінок, кожного разу перед Марусею тратив рівновагу й сердився. Якось особливо гостро вертів йому тоді в носі запах сушених яблук, ставало млосно, а хвилями туманила його мозок візія розлогої, вигрітої сонцем трясовини з плямами застоїної води зверху.

Ігор здригався внутрішньо від таких примар і, щоб витверезіти, старався дивитися на свою ученицю якомога критичніше.

"А ти й справді така собі тепленька і м'ягенька міщанська трясовина, — думав вороже. — Легко піддаєшся знакам карбування, але неспроможна утривалити їх довше: от, слухаєш — і палаєш, перестанеш слухати — відразу ж скисаєш. Ти навіть захланно сприймаєш зерна знанні, проте ледве буде з того хосен[11]. Не можна заперечити, що ти також спокуслива і приємна, але, коли б потрапи у твої обійми — пропадеш! Вчадів би чоловік від запаху сушених яблук, обріс би салом на смачній їжі і врешті втопився б серед подушок і перин. Брр!.. Ти не Зоя, ні! Не маєш нічого з того, що хапає за серце, мучить, тривожить, але не дасть ніколи заснути, зігнати — перестати почувати себе людиною..."

Зоя!..

Він ви вже не хотів згадувати про неї, але Маруся якоюсь магічною силою вміла викликати її образ. Впершись в Ігоря розширеними закоханими очима, сяючи свіжістю своєї вроди, вона ніби конкурувала з колишнім предметом його кохання. І в таких хвилинах Ігор попросту ненавидів свою ученицю. Ненавидів за те, що пригадувала йому втрачене, і дратувала, що не могла те втрачене заступити. Ненавидів за те, що зраджувала своє кохання до нього і що сміла пригадувати йому Зою.

Зоя!..

От з ким можна було поговорити і посперечатися до пізньої ночі! Обидвоє мали так багато спільного в поглядах, а дискутували так запекло, що навіть про кохання забували. Зрештою, тому й сперечалися, що були подібні між собою, що знаходили драстичні питання, які обидвох однаково хвилювали. Взагалі Зоя уміла кожну їхню зустріч зробити пам'ятною і неподібною ні до попередньої, ні до наступної, ні до якої іншої в іншому товаристві. Вже скільки часу минуло, а Ігор і тепер, здається, порахував би на пальцях всі години, проведені з цією рижою красунею, і розказав би про кожну з них зокрема. Не так, як з Марусею, не так!..

Це не означало, що Ігор ідеалізував одну й недооцінював другу — він не був сліпим. Маруся могла бути під багатьма оглядами взірцевим прикладом для егоїстичної, навіть егоцентричної, вирахованої, розхристаної, буйної, деспотичної і жадібної на розкоші Зої. Але Зоя при всіх своїх недоліках мала якусь амбіцію, мала власні погляди, до чогось прямувала, чогось шукала і, незалежно від тієї катастрофи, яка її спіткала, напевне свого досягне. Вона була особовістю, запекло боронила свого власного "я" і, якщо вже дала себе в чомусь переконати, то цупко того трималася, бо нічого не приймала на віру, з побожністю, з баранячо-закоханими очима. Березовський часто думав над тим, що, коли б він зустрів Зою ще незіпсовану, в такому молодому віці, як Маруся, він зумів би виховати з неї справжню людину. Зоя була прекрасним матеріалом, але знівеченим. А Маруся була нічим — от амеба і тільки.

"Властиво, — дратувався Ігор, переловивши себе на цих роздумуваннях, — навіщо я морочу собі голову тією міщанкою? Чи вона мені потрібна? Звичайно, шкода, що з неї не може бути нічого кращого, але я ж від самого початку це знав. Від початку, від того знаменного "нате вам" (а воно в неї зроду не могло б інакше вийти — тільки саме так: "нате вам!.."), від неї нічого путнього не можна було сподіватися. Безнадійна особа!.."

І знову ловив себе на тому, що забагато про неї думає, і це його доводило до шалу:

"Та що це зі мною?! Якась "ідея-фікс", чи що?! Та так і збожеволіти можна!.. Ну-ну, коли б лишень дотягнути до кінця року й виїхати. Більше там моя нога не ступить!"

А все ж ходив, а все ж думав. Більше того — став своєю людиною в домі Кобзаренків, перейшов на "ти" з Марусею, і навіть приймав, як зовсім природне, що й Григорій Степанович йому здебільша "тикав". Звикав до цих відвідин, звикав до одноманітності перебігу днів, подібних між собою, як дві краплини води, звикав навіть і до того хронічного роздратовання, що його викликала своїми коливаннями від німо-побожного захоплення до камінно-тупої байдужості Маруся.

* * *

І ось якось так несподівано цей ланцюг, в якому не можна було відрізнити одного кільця від другого, раптом зачепився на якийсь гачок від шнурка, що на ньому почали нанизуватися зовсім дивні й непередбачені випадки.

А почалося з того, що комітет профспілки інституту вкупі з партійною й комсомольською організацією в плані передвеликоднєвої антирелігійної кампанії проголосили конкурс на реферати. За найкращий, крім похвали, обіцяли дати винагороду у вигляді повної збірки творів Леніна, за два других — піврічну передплату "Правди" й журналу "Безбожник", а за решту — похвали від партійного і професійного комітетів.

Ігоря нагороди не цікавили зовсім, а похвали й поготів, але тема його приворожила. Релігія у нього була драстичним пунктом, і він ненавидів її не менше, як і комунізм. Все, що так, чи інакше торкалося церкви і віри, викликало в Ігоря якусь хворобливу реакцію, виводило його з рівноваги й лютило. Православ'є, чи католицизм, мохаммеданство, чи буддизм, — всі віроісповідання були однаково ненависні для нього і розцінювалися ним, як найбільше лихо людства. Мав жаль до Бога, в якого не вірив, і погорджував релігією, що її за Марксом зачисляв до "опіуму".

На це були у нього свої причини.

Основи його глибокої юнацької віри, дбайливо вщеплені матір'ю, захиталися разом зі смертю батька, яку він сприйняв, як велику і незаслужену кривду. І з цього моменту на сімнадцятому році життя, почалися сумніви, що їх він намагався розв'язати з усім запалом юности. Вирішивши з одного питання, ці сумніви поширювалися, поглиблювалися і переросли в болючу світоглядну кризу, яка тривала цілі роки і скінчилася цілковитим спустошенням молодії душі. Мов очманілий, Ігор борсався у хащах філософських "мудростей", пожадливо, але без системи, перечитував десятки книжок з батьківської бібліотеки, захоплювався і розчаровувався, знаходив і губив знову, намагався опанувати незрілим ще розумом те, чого взагалі не можна було розумом збагнути, щодалі то глибше поринав у бездонний вир, аж поки хаос думок його не виснажив до останнього, не давши нічого позитивного. Тоді Ігор махнув на все рукою і припинив шукання, винісши з усього цинізм і ненависть.

Пізніше вже, в зрілішому віці, він якось упорядкував свої думки, прийнявши за основу філософію Огюста Конта[12]. До неї долучив погляди Гоббса[13] і Ляметрі[14],

дещо взяв від християнського утилітаризму Джона Стюарта Мілля[15] — і так виробив собі свій власний світогляд. Був переконаним матеріалістом, на мораль дивився очима Винниченка[16], а під оглядом національно-державницьким був самотньою стихією, натхненною вже не теоріями, а соками рідної землі, — і уважав, що розв'язав проблему цілком.

Однак у цьому окремішньому світогляді Ігор не залишив найменшого місця ні для духа, ні для релігії, ні для церкви, або, вірніше, посунув усе зв'язане з Богом в найтемніший, виповнений чорною злобою куток душі, і, досить було цього куточка торкнутися, як він вибухав, пристрасною нетерпимістю.

І тепер, коли відкрилася можливість одверто виступити проти Бога, Березовський не міг опертися спокусі, хоч засадничо ніколи не ліз в активісти. Неабияку роль відіграло тут також бажання "втерти носа" страшенно самонадіяному, а ще більше дурному, викладачеві діамату[17], який приобіцяв дати щось надзвичайне і якому Ігор не міг подарувати незаслужено низької ноти. Врешті, привабила його нагода виступити перед кількасотенною аудиторією і блиснути своїми знаннями та своїм ораторським хистом, про який мало хто знав.

Цілий тиждень Ігор присвятив рефератові, рився по бібліотеках, виписував потрібні дані й опрацьовував їх вечорами до пізньої ночі. Врешті написав дійсно цікаву й обґрунтовану доповідь на тему: "Міт Пасхи і Воскресіння". Крився зі своїм наміром, бажаючи зробити товаришам несподіванку, і вирішив забрати голос останнім.

Рефератів було кілька, але всі вони були виготовлені по одному зразку з нанизаних утертих фраз, голослівних заперечень, лайок, зневаг і догматичних вигуків, запозичених з дешевої агітаційної літератури.

Зігнана примусово аудиторія куняла й позіхала, ніхто не мав охоти дискутувати, і тому одноголосно схвалювали пропозицію Березовського — обговорити всі реферати разом. Всі ж бо розуміли, що нема сенсу тратити час на обговорення кожного реферату зокрема, коли вони всі повторюють те саме, навіть тими самими словами.

"Кінцевим акордом" мав бути реферат викладача діамату, але вся його балаканина відрізнялася від інших лишень тим, що була довшою, крикливішою і нуднішою.

Коли він скінчив і під вимушені в'ялі оплески зайняв своє місце в президії, несподівано до слова попросився Березовський. Вже сама його поява на сцені викликала в залі рух і зацікавлення, а він, поклавши конспект перед комісією, почав:

— Я не думаю брати участь в конкурсі, сподіваючись, що мої думки не внесуть нічого нового. Але через те, що попередні доповідачі насвітлювали питання виключно з загально-відомого боку, дозволю собі згадати дещо таке, про що ніхто сьогодні не говорив...

Дійсно, так цікаво і так гарно не говорив ніхто, а цілком нові відомості, що їх подав Березовський, скували слухачів і полонили їхню увагу. Ігор доводив, що Христос — ніхто інший, тільки запозичена з гіндуської мітології постать легендарного божества Рами, яка потім перейшла певні зміни у віруваннях давніх гебраїв, що вірили у своє післанництво і прихід Мессії, а нарешті виринула в образі Ісуса Назарейського. Потім

він висміяв жидівського Мойсея, чудо переходу через Мертве Море і байку про манну небесну. З того всього логічно виходило, що Пасха також була лишень святкуванням міту, мітом був Христос, і нічим іншим не могло бути Його воскресіння з мертвих.

Такий вкоротці був зміст Ігорового реферату.

Авдиторія винагородила його рясними й щирими оплесками, а хтось із гущі студентської маси навіть вигукнув:

— Оце, нарешті, справжня доповідь!

Ці оплески і цей вигук справили на викладача діамату враження удару батога. Як попарений, він зірвався з місця і, потрясаючи Ігоровим конспектом, накинувся на аудиторію. Закинув слухачам любов до байок і байдужість до ідеологічної суті реферату.

— Що ви бачите в цьому корисного?! — кричав, захлинаючись, і потім заатакував безпосередньо Березовського: — Товариш Березовський майже годину оповідав нам усякі нісенітниці, про які ми і без нього знали. Чи сьогодні хтось сумнівається в тому, що Христос і Пасха — вигадка?! Він тут нам наговорив усякої ерунди, а про класову суть релігійного дурману не сказав ні слова. Маєте докази, — потряс знову конспектом: — тут є цитати і з Старого Завіту, і посилки на тибетських мудреців, і про якісь чотири книги Веда, які напевне ніколи не існували, а з класиків марксизму — нічого! Для нього важніший Старий Завіт, як наука марксизму!..

Викладача підтримала партійна верхівка інституту, і на голову Березовського посипалися громи "класового обурення".

Зрештою, було б воно обійшлося легше, коли б Ігор не зробив нерозважного кроку і не спробував боронитися. Але він, запалившись, мав необережність сказати, що міт Христа і Пасхи сягає своїм корінням в епоху, набагато віддалену від "класиків марксизму", і що, зрештою, люди, які не мали нічого спільного з марксизмом, також поборювали релігію. Зокрема послався на французьких деїстів та енциклопедистів. Але тоді йому завдали такого чосу, що він ледве видряпався. Довелося каятися, традиційно "визнати свою помилку" і обіцяти "поправитися", взявшись до пильних студій творів Маркса-Енгельса-Леніна-Сталіна.

Загонистий і амбітний, Березовський корчився від пониження, але бачив, що більше боронитися не можна. За кожний дальший спротив йому грозило виключення з інституту, а навіть і дещо гірше...

Скінчилося тим, що першу нагороду дістав такий викладач діамату, дві других — два інших претенденти, а Березовському дістався офіційний осуд загальних зборів з постановою — перенести справу на дальший розгляд і вирішення профкому.

Він вийшов із зборів цілковито розтрощений, злий на всіх і на себе зокрема, соромився товаришів і, щоб ні з ким не зустрічатися, майже бігом побіг наперед. Але по дорозі наздогнав довгоногого Веретелюка і, хоч-не-хоч, мусів до нього обізватися:

— Як вам подобається сьогоднішній спектакль, товаришу Веретелюк?..

— Як рідко який! — непривично холодно і недоброзичливо обізвався Веретелюк. — А ти ж що — хотів повне видання творів Леніна одержати?..

— Власне! Знав, що ти спокою не маєш, мріючи про них, і хотів тобі подарунок зробити... Але, — зійшов з іронії на поважний тон, — що за ідіоти!..

— Не менші від тебе, Березовський. Я одного лишень не можу зрозуміти: як це ти, людина недурна й чесна, міг взятися за таку брудну справу?

— Ну, я її зовсім не вважаю за брудну...

— Вона не тільки брудна — вона ще й злочинна! — різко кинув Євген. — Брудна тому, що виходить з ініціативи брудних рук, а злочинна тому, що, руйнуючи "міти", такі мудрагелі, як ти, нічого ані сильнішого, ані світлішого на їхнє місце дати не можете і лишаєте пустелю. Руйнуєте в ім'я самої руїни!

Березовський так здивувався, що аж свиснув:

— Ну, Євгене, знаєш...

— Замовчи, ради Бога, замовчи! — сикнув злобою Веретелюк. — Вистачить з тебе і того, що вже було! Дістав по ділам — може відпаде раз на все охота в партійні вислужники лізти...

Неприємний холод, який завжди супроводжував у Ігоря почуття образи, сковуючи обличчя в тверду маску, тепер забренів крицевими нотами у словах його відповіді:

— Тобі, Євгене, треба би було дати зараз поличника... Що за свинство ти мені інкримінуєш?! Не можеш зрозуміти такої простої речі, що в сьогоднішньому моєму рефераті не було ані слова, яке б ішло врозріз із моїми поглядами і моїм сумлінням?! Чхать я хотів на партію!

— Ох, скажіть, що за гордість, що за сила, що за велич ображеної амбіції!.. — бризнув їдкою [\[18\]](#) Веретелюк. — І те, що було після реферату, також ішло впарі з твоїми поглядами і твоїм сумлінням? Ти прекрасно "чхав", прекрасно!..

— Ти свиня, Євгене! — спромігся лише сказати Ігор — Добраніч...

Обернувся, щоб відійти, але Веретелюк ухопив його за петельки і притягнув до себе.

— Стій! — наказав владно. — Скажи, хто більша свиня: чи той, хто влазить в багнюку по самі вуха, чи той, хто це посуджує? Хто сьогодні свинства наробив? Хто мене змусив зайвий раз підносити руку на наказ мерзоти? Я — проти тебе, Ігорю, і з охотою всипав би тобі кільканадцять київ за твій сьогоднішній реферат, але не в спілці з тими партійними сопливцями! А ти сьогодні пхнув і мене і сотні таких, як я, в їхню компанію, бо тобі, бач, схотілося блиснути. І ще смієш називати когось свинею?!

Ігор уже погамувався.

— Вибач, — перепросив винувато. — Але я ніколи не думав, що так станеться.

— На другий раз будеш думати. І, — затям, — що ти сьогодні дістав по заслугах! Можна вибачити багато пройдисвітові й дурному, але чесній і розумній людині, якою я тебе вважаю, — ні! Тепер, добраніч!..

Пустив Ігоря і легенько відштовхнув його від себе, а сам скрутив у бічну вулицю.

Дивний чоловік! Може й не позбавлені певних підстав поголоски, ніби Веретелюка колись бачено, як він плакав і молився в Києво-Печерській Лаврі, куди студенти поїхали на екскурсію.

Березовський поплентався далі. До всього пережитого долучився ще й тягар Євгенових обвинувачень. Для Ігоря він був найближчим приятелем, і тому його докори особливо глибоко скородили душу. А взагалі Березовський мусів признатися, що нічого, здається, дурнішого від свого сьогоднішнього реферату в житті не зробив. І яке лихо штовхнуло його на цей виступ?

"Підшепти нечистого", — сказала б Маруся.

Пригадавши собі Марусю, Березовський, вагаючись, зупинився: чи не піти б до Кобзаренків, у яких через свій реферат не був уже кілька днів? Правда, вже по дев'ятій, але до гуртожитку йому зараз не хотілося йти, а на дворі мрячив дощ, і треба було кудись подітися.

Подумавши трохи, таки пішов до Кобзаренків. Чим далі йшов, тим скоріше хотів прийти на місце, зустрітися з Григорієм Степановичем, "роздушити" з ним кілька келишків і виговоритися. Звичайно, Григорій Степанович також буде проти нього, але з ним можна буде посперечатися, — і може тоді полегшає.

Вже недалеко від хати Кобзаренків несподівано піймав носом запах свіжоспечених пасок, який особливо виразно розносився у вогкому повітрі й миттю викликав у Ігоря цілий рій ясних спогадів із пережитих у дитинстві Великоднів: урочистий настрій, церква, оперезана золотим вінцем запалених свічок, встромлених у коші зі свяченим, величає "Христос Воскрес" і христосування з обміном крашанками.

Ах, цей запах!..

Ігор і тепер був переконаний, що паски пахнуть зовсім своєрідно, і що їхній запах він пізнав би з зав'язаними очима серед сотень різноманітного печива.

— Так, так, — подумав чомусь з жалем, жадібно вдихаючи повітря, — на передмістях "міт Пасхи і Воскресіння", разом з забобонами баби Теклі, тримаються ще дуже міцно, й не так то легко буде їх викурити. А вже нічого не допоможуть тут "джерела з класиків марксизму-ленінізму", як думають ті ідіоти. Освіти треба, усвідомлювання, а не комуністичних догм, до яких нарід має органічну відразу"...

— Це ти?! — радісно привітала його на порозі Маруся й спішно замкнула за ним двері. — Добре, що не прийшов раніше, бо була б не пустила в хату. Я й тата виправила з дому перед тим, як паски в піч посадила. Кажуть не годиться бути чоловікам у хаті, поки великоднє тісто в печі сидить...

Чого-чого, а цього вже Ігор ніяк не сподівався, й очманіло розглядався по хаті, відразу сп'янілий від гарячі сильно напаленої печі й від того запаху, що забирав віддих.. Скрізь такий здавна знайомий передвеликодневий нелад: порозкидані чисті рушники й серветки, нова велика макітра з залишками жовтого тіста на боках, миска зі збитими на піну білками, кольорове пшоно в тарілочці, спорожнені вже високі бабники — і над усім цим отой солодкий, ніжний запах пасок. Чисто все так, як пригадує собі Ігор з дитинства.

А Маруся, з якої здавалося, гаряч ще сильніше витиснула всі яскраві барви на обличчя, непривично збуджена, вдоволена, весела й врочиста, просто сяяла від утіхи. Такою її Ігор не бачив ніколи і не думав, що вона може такою бути. У білосніжному

фартушку, у білій хустинці, зав'язаній тісно над самим чолом, з по-господарськи закасаними рукавами, з білою плямкою муки на підборідді, була ще більше подібна до живої копії з літографії.

Не випускаючи Ігорової руки (а коли ж би це вона зважилася його тримати за руку?!), вона потягнула його до їдальні, де на столі, на застелених білим обрусом подушках, "відпочивали" паски, й щебетала без угаву:

— Щойно витягнула з печі. Подивися: всіх є п'ять. Оця найбільша — спільна, оця — татова, оця — моя, оця — твоя, а оця маленька — отак собі, нічия. І вийшла найкраща правда? Всі цього року мені вдалися, але оця маленьку — просто чудова!..

Тішилася й пишалася, як дитина, любовно беручи кожную бабу і зважуючи її на долоні, а Ігор лишень мовчки дивився і відчував, що таких тупо-безтямних очей, які він мав зараз, навіть Маруся ніколи не мала.

Паски вийшли дійсно гарні — рівні, в міру рум'яні, великоголові й викликали мистецьке замилювання своїми білими шапками, присипаними кольоровим пшоном.

В Ігоря почало лоскотати в горлі.

— Завтра ще фарбуватиму яйця, — далі говорила Маруся. — Завтра ж — Велика П'ятниця, то вже нічого такого не робитиму. Але фарбувати яйця можна. Пекти паски і фарбувати крашанки — це для мене наймиліша робота... Кури, м'ясо і ковбасу попечу вже в суботу... Ти ж будеш із нами розговлятися, правда? Раненько, деś так у шостій годині. Можеш прийти в суботу і будеш до ранку. Ми з татом ніколи не спимо ні у Великодну, ні у Різдвяну Ніч. Прийдеш?... — і вона знову вхопила його за руку.

Від цього дотику і від її останніх слів він раптом витверезів, і не можна було сказати, щоб це витверезіння належало до приємних. Рішучо визволив свою руку і, щоб скрити схвилювання, почав закурювати, не дивлячись на дівчину. Думав над тим, що їй має сказати, або, висловлюючись Зоїними словами, "робив свою цицеронівську паузу надуми".

— Ти, Марусю, знаєш, що називається засадою? — спитав поважно, пускаючи в стелю першу затяжку диму.

— Засадою?.. Ну, і що? — відразу якось пригасла Маруся, зморожена його тоном.

Ігор ще раз витримав довгу паузу.

— Так, от, дівчино, треба бути принциповим, — сказав шорстко і повчально. — В кожному разі ти повинна була досі зрозуміти, що я є принциповою людиною...

— Не розумію...

— Власне, що ти не розумієш інколи найпростіших речей, і це мені, щиро признавшись, сильно в тебе не подобається...

— Чи я сказала щось поганого? — боязко глянула на нього Маруся винуватими очима.

— Поганого — не поганого, але необдуманого. Щоб приймати участь в розговінні, треба бути або несвідомою релігійною людиною, або ошустом^[19] без честі і засад. Я ж не є ні одним, ні другим, і тому твого запрошення прийняти не можу.

Дівчина, як стояла проти нього, так і завмерла, а яскраві барви її обличчя почали

бліднути й вникати — аж було жаль.

— То ти не прийдеш? — вишептала без голосу, самими прибідними устами.

— Ясно, що не прийду! — з відтінком нервозності відповів він. — Ні в Христа, ні у Воскресіння не вірю, і вважаю себе настільки порядним, що не дозволю собі засісти за розговіння з твоїм батьком, для якого ця трапеза матиме особливий зміст...

Хотів додати ще, що і Маруся, як людина інтелігентна, не повинна того робити, але не встиг, бо вона, раптом обернувшись, тихо розбитою ногою вийшла до кухні.

І тоді Березовському стало шкода її. Пригадав собі перше Різдво, коли він навмисне не поїхав додому, щоб не брати участі в Святій Вечері. Мав тоді вже дев'ятнадцять років, а плакав, що не сидить в цей вечір з матір'ю при святковому столі. А що ж було сказати про цю добродушну міщаночку, яка так заповідливо готувалася до урочистості? Звичайно, годі було припускати в ній релігійність у глибшому того слова значенні, але слабкість до традицій — річ природна й зрозуміла: в них є так багато гарного і суто національного!..

І Маруся, може хоч для того, щоб внести трохи чогось радіснішого і барвистішого в життя залізних, обдертих з усього світлого буднів, творить собі двічі на рік свій святковий світ. А він непрохано вдерся в нього і зруйнував. Аж тепер помітив, що хата була вибілена, на вікнах висіли нові фіраночки, усе скрізь блищало й світилося (ясно ж: Чистий Четвер!), а він навіть брудних калошів не скинув — так і ввалився з ними до їдальні, полишивши густі сліди на вишкрябаній до білоти підлозі. Але, що було ще гірше, — ввалився в чужу душу і набруднив там також. Веретелюк неодмінно спитав би його, що він дав у заміну за зруйнований міт? — і мав би рацію. Навіщо того всього було? Яке йому діло до того всього? Фе, який же сьогодні виїмково прикрий день випав!..

Картуючи себе за цю візиту і за свої слова, Ігор стояв перед пахучими бабами і не знав, що робити. Потягнувся боязко до них, торкнувся кожної по черзі пальцем і, ще раз глибоко втягнувши їхній солодкий запах, вийшов за Марусею.

Вона безрадно стояла посеред кухні, якась сіра, зламана, з отупілим обличчям і непритомним виразом в круглих очах. Було видно, що весь її недавній запал минув безслідно, і тепер її більше нічого не цікавить.

Відчуваючи свою глибоку вину за цю зміну настрою і бажаючи її якось затерти, Ігор почав виправдуватись:

— Вибач мені, Марусю... Я, звичайно, не маю права втручатися до звичаїв чужої хати і не хотів би ні тебе, ні тата ображати. Але, з другого боку, і ти і тато також повинні розуміти мене і також не гніватися на мене. Повторюю тобі ще раз: я твердий в засадах і не відступаю від них, хоч це може інколи боліти близьких мені людей... Крім того, я мав сьогодні таку халепу, що мало з інституту не вилетів, і тому заслуговую на певну вибачливість...

— Як? — трохи опритомніла Маруся. — З інституту? А то за що?

— А за ці самі великодні свята... Але дозволь мені перше роздягнутися і скинути калоші. Страшно душно у тебе в хаті.

Він знову зробив дурницю і тому, що скинув пальто та калоші, і тому, що почав оповідати, бо його розповідь, здавалося, більше слухали стіни й годинник, ніж дівчина. Правда, спочатку вона виявила зацікавлення, але саме тоді, коли Ігор дійшов до найважливішого — до змісту свого реферату — втупила очі в макітру і стояла з виглядом глухонімої.

Ігореві слова, не потрапляючи до мети, ставали недоречними і гупо плавали в повітрі, "ходики" одноманітно баламкали хвостиком і з чемною байдужістю притакували "так-так", а гаряч і ніяковість вкидали оповідача в сьомий піт. Вкінці ухопила його злість на Марусю. Він мав право на те, щоб вона виявила трохи більше зацікавлення до випадку, який міг скінчитися катастрофою! Тим часом... Чого вона, врешті, стоїть, мов камінна? Справді їй так усе байдуже? Чи, навпаки, розібрав її такий жаль від його відмови?

Ігор відчув, що у нього тверднуть уста, і йому важко говорити.

— Гаразд, — урвав льодовитою нотою у голосі, навіть трохи радий, що не повинен кінчати тим своїм ганебним каяттям, — ти, як бачу, дуже зайнята. Я думав, що тато вдома і тому зайшов. Але, коли його нема, то я піду. І так пізно вже...

Похапцем одягнувся, взув калоші і, стиснувши її безвладну руку, мерщій вискочив із гарячої, мов лазня, хати у мрячливу темінь свіжої ночі.

— Уф! — вирвалося у нього, і він ще ширше розкинув поли пальта, щоб скоріше охолонути.

— Ігорю, почекай! — впало зненацька з порога хати, коли він уже брався відчиняти хвіртку.

Стрілою перелетівши подвір'я дівчина опинилася біля нього:

— Ти маєш при собі той свій реферат? — спитала гарячим і дуже схвильованим голосом.

— Тобі навіщо? — здивувався Ігор.

— Не питай! — нетерпеливо крикнула вона. — Скажи, чи маєш?

— Ну, маю... — ще більше здивувався він.

— Дай мені!

— Та навіщо?

— Хочу прочитати.

— Це для тебе нецікаво... — не міг відмовити собі приємності, щоб не помститися за її недавню байдужість.

— Нецікаво?! — вибухнула дівчина з такою нетерпимістю, що він аж злякався. — У мене цілий світ пішов обертом! Я... Я просто не знаю... Дай реферат! — тупнула ногою злісно.

"Вона істеричка!" — зродилося в його голові ствердження і холодним вужем зсунулося йому по плечах.

— Та з тобою, дівчино, що? — намагаючись опанувати свій переляк, спитав лагідно. — Чому в тебе світ пішов обертом?

Чи то від холодної вогкості, чи від хвилювання, дівчина тремтіла так, що у неї аж

голос зривався.

— Бо я ніколи не думала, що ти... безбожник! — по ваганні й паузі випалила одчайдушно останнє слово, немов би воно було чимсь сороміцьким, або святотатським.

Ігоря нараз осінило.

— Ф'ю-ю-ю! — свиснув уражено. — Ось воно що! — А що ж ти думала?

Вона мовчала, тільки важко дихала.

— Чекай, — не міг він з дива вийти, — як це ти не могла сама додуматися до того, що я, матеріаліст, не можу вірити в Бога?

Знову — замість відповіді була мовчанка.

— Чудеса! — підсміхнувся вголос. — Але... Але ти, Марусю?! І тобі не соромно бути атавізмом релігійного фанатизму середньовіччя? Ну, знаєш, це просто неймовірно! Міг я все припускати, але ніколи не думав, що з тобою оправа стоїть так зле... Не дивуюся старим людям, вихованим змалечку в релігійних забобонах. Але щоб молода людина... Ні, просто неймовірно!..

Навіть крізь темінь бачив, як Маруся корчилася від його слів, ніби та жертва, прийнята до ганебного стовпця, і йому стало знову жаль її.

— Ну, гаразд, — припинив потік вияву свого здивування і докорів Ігор. — Мені було б слід пам'ятати, що баба Текля не даром з тобою жила шість років. Ось тут маєш мій реферат, прочитай його, подумай над ним, а пізніше поговоримо.

Втиснув дівчині в руку згорток конспекту, попрощався і скоренько відійшов.

Міряючи розмашистим кроком болотисту дорогу, весь час думав над цією чудною сценою і похитував головою. Дивно йому було все ж таки. Правду казав, що старі люди його не дивували. Ось, наприклад, Кобзаренко, або хоч би і його мати — колишня пансіоністка: її побожність була цілком природною річчю для Ігоря. Здавалося йому навіть, що, коли б мати одного разу перестала вірити, — вона втратила б якусь надзвичайно істотну рису цілої своєї вдачі і не могла би бути тим, чим вона є.

Та одна річ — мати, а зовсім друга — Маруся. Зрештою, мати — глибоко віруюча людина — ніколи не була фанатичкою. Вона, здається, підозривала, що Ігор не вірить, але ніколи не робила сцен і ніколи не казала, що у неї світ іде обертом, як оце сказала Маруся. І таку спокійну віру Ігор ще міг зрозуміти. Але щоб у двадцятому столітті молода дівчина могла робити істерику на релігійному тлі — це видавалося йому чимсь хворобливим і протиприродним. "Неврастенія, неврастенія — повторював собі під носом. — Баба Текля і неврастенія..."

Відкриття не належало до приємних, і Березовський навіть спитав себе, чи добре зробив, що дав свій реферат? Коли вона так зреагувала на його відмову від розговіння, то від реферату може ще чого доброго розхоруватися зовсім.

Подумав-подумав і махнув рукою:

"Нічого їй не буде. Хай прочитає. Цікаво буде навіть довідатися, що вона на це все скаже".

* * *

Але, хоч йому було й цікаво, навмисне не приходив кілька днів, чекаючи, поки

минуть свята. А, коли вже й прийшов, не зустрів звичайного радісного прийому. Григорій Степанович сердито нахмурих брови при його появі, а Маруся, боязко глипнувши в його бік, зараз же відвернулася.

— Здоров, здоров, безбожнику! — привітався Кобзаренко. — Замість того, щоб прийти на свята та й по-християнському з нами паски з'їсти, ти якусь погань у хату підкинув, мов би навмисне. От цього я, Ігорю Олександровичу, від вас уже ніяк не сподівався, ніяк! Почала було мені Маруся читати те, що ви там у тих своїх папірцях нагородили, а я видер їх у неї з рук і спалив. Гнівайтесь, чи ні. І, кажу вам наперед, що, коли ще щось таке принесете, то не дивитимусь довго, а — в огонь його — і квит!

Прикро вражений такою варварською розправою зі своїм "мітом", Ігор все ж постарався безтурботно усміхнутися:

— Невелика новина. Це вже з давніх-давен усі клерикали так роблять: ледь що не по-їхньому — зараз у вогонь! Палили не тільки папери, книжки й мистецькі твори, а й живих людей. Бачу, що і ви від них далеко не відбігли...

— Того я, голубе, не знаю, хто там і що там колись палив, і за них не відповідаю. Але за себе відповідаю і кажу ще раз: усяке безбожницьке блюзнірство, яке знайду у себе в хаті, палитиму — і квит!

— Навіть не читаючи?

— А навіщо його читати? Тільки розум каламутити і Бога гнівити. Мало нам тієї кари, яку маємо, то гнівімо Господа ще більше, щоб зовсім Своє лице від нас відвернув. У такому страшному житті, як наше, єдина тільки наша надія лишається — Бог! Ні, ти ще хочеш і це відібрати?

— Е-е, Григорію Степановичу, нещастя, коли людина не на власні руки, а на Бога надіється! До смерті в страхітті житиме і до смерті на Бога надіятиметься.

— А ти чув, як кажуть: "До Бога взивай, а рук прикладай"?

— Чув. Але, коли рук приложиться, то й до Бога взивати не треба — обійдеться.

— Верзете казна-що! — розсердився Кобзаренко. — Як Бог праці не поблагословить, то людина по лікті руки в роботі зітре, а користи не матиме. Не буває так?

— Буває, звичайно, але рідко. Зате людина, що тільки на Бога надіється, може лоба в молитві розбити без ніякісінських вислідів — це завжди так є.

— Над цим сперечатися, голубе, — це все одно, що з пустого в порожнє переливати, бо ні ти, ні я статистику не списували, то й не можемо один другому на папері числа показати. Ти мені скажи таке: куди безбожники світ доведуть? До безодні?

— Скоріше побожні його доведуть до безодні. Подумайте самі: навіщо побожним людям про це коротке земське життя дбати, коли вони притьмом деруться на небо до життя вічного в раю?

Кобзаренко випростувався й урочисто підніс голос:

— Земське життя і є на те, щоб у ньому собі на вічність заслужити. Хочеш блаженства по смерті — роби добро перед смертю.

— Ет, казки!..

— Для кого казки, а для кого й ні! — і Кобзаренко, впершись обидвома руками об стіл, перехилився до Ігоря. — А от тепер ще скажіть таке: на яку це лиху годину невірующа людина має мозолитися над поліпшенням земського життя? Не свого власного, а так, загального? Нагороди за свої вчинки від Бога не чекає, кари не боїться — і що їй? Однаково ж, думає собі, умре — і з неї лишень лопух виросте. Душі нема, є саме черевом. Ну, значить, треба жити черевом, череву годити, черевом думати, черевом радіти. А до чого воно доводить — бачимо.

— Це ви думаєте про большевизм, а...

— Річ не в назві, голубе! — перебив Кобзаренко. — Називай його большевизмом, комунізмом, чи якою інакшою холерою — все одно! Як Бога відкинеш, в душу не віриш, а зі всього святого смієшся — то лізь у власне черевом: там тобі й місце!

— Чекайте, Григорію Степановичу, — спробував ще обстоювати свої погляди Ігор, але Кобзаренко не хотів нічого слухати.

— З вами говорити — треба спочатку гороху наїстися, — сказав з властивою йому одвертістю, — а я часу не маю. То ж ви собі сидіть, вчіться, чи розважайтеся, а я піду.

Натиснув на голову кашкета і вийшов. Ігор і Маруся лишилися самі.

Розмовляючи з батьком, він увесь час непомітно слідкував за дівчиною, але не зауважив нічого з того, що скидалося б бодай на тінь її неврастенічного вибуху підчас останньої зустрічі. Маруся сиділа мовчки підчас його суперечки з батьком, виглядала апатичнішою, ніж завжди, й уперто дивилася на головку цвяха, що виставала з підлоги. Тепер дивилася у вікно, за яким почали появлятися перші пуп'янки яблуневого цвіту, й мовчала далі. Знаючи її натуру, Березовський не сумнівався, що сидітиме отак до вечора і перша розмови не почне, хіба що запропонує йому напитися чаю. А повинна була б спитатися хоч щось, принаймні перепросити його за спалений конспект. Але по ній не було видно ні зацікавлення, ні ніяковости, — взагалі нічого, крім цілковитої байдужости. І Березовському знову пригадалася болотяна трясовина: кілька днів тому назад вона вибухнула істеричним фонтаном, бо в її сонне плесо потрапив камінь. Але сьогодні вже все прийшло в порядок: проковтнула камінь, засмоктала — і сліду нема. Спокій.

Амбіція веліла йому мовчати також, бо ж, врешті решт, заторкнене питання повинно було цікавити Марусю, а не його. Але роздратовання, яке переростало в образу, вже розповзалось по його тілі, холодило обличчя й викривлювало уста.

— І що ж, Марусю, — обізвався він тим убивчо-спокійним голосом, яким завжди прикривав хвилювання, — більше тобі вже світ не йде обертом? Стало знову все на своє місце?..

Вона ледве помітно ворухнула плечима, але не відповіла, навіть голови не обернула.

Ігнорація?

Ігор відчув, що починає тратити рівновагу.

— Хотів би я все ж таки знати, Марусю, — знову почав, поважно й повільно вимовляючи кожне слово, — чи існує в світі річ, яка б тебе по-справжньому цікавила?

Бо я, правду сказавши, вкладаючи тобі в голову певні відомості, починаю сумніватися, чи моя робота має сенс? Навіщо тобі, наприклад, освіта, знання й диплом, коли ти не розумієш, до чого їх прикласти?

Дівчина раптом обернулася від вікна й глянула на нього зміненими очима, які стали знову гострими й блискучими, як скалки антрациту.

— А я спитаю тебе, Ігорю, — кинула різко, — навіщо справді освіта, знання й дипломи, коли по смерті й з наймудрішої людини все одно тільки дурний лопух виросте, як оце сказав тато?..

Здивувала його і тим поглядом і своїм питанням, і він, дивлячись на неї, уперше спитав себе, чи не криється в ній, бува, щось такого, чого він ніколи не сподівався.

— Як-як! — зчудувався він. — Що це знову за логіка?..

— Логіка?.. Може це й не логіка, — вже спокійніше заговорила Маруся й очима, що втратили гострий блиск, набравши свого звичайного уперто-зосередженого вигляду, задивилася в стіну. — Тільки ж, коли подумати, що все існування кінчається лопухом, життя тратить глузд, а тим більше якісь там знання, чи дипломи...

Ігорове здивування нараз стрибнуло до таких меж, що він мав охоту вщипнути себе, щоб переконатися, чи це не сон. Здивувало його не лише те, що Маруся сказала, але й щось інше, для чого поки що не мав окреслення. І, задивившись на дівчину, він раптом відчув, що стоїть над глибокою, таємничою криницею, на дні якої годі догледіти воду. Саме над криницею, а не над трясовиною. В одній секунді зрозумів також і те, що її, як йому завжди здавалося, тупо-безтямний погляд зовсім таким не був. Ось і тепер вона мала очі ніби безвиразні й непритомні, але насправді вони були звернені в себе саму, в глибину власної душі, де напевне нуртували важкі для розв'язання питання.

Враження було таке сильне й таке несподіване, що він не міг отямитися від нього. Нервово закурював цигарку і все з-під лоба дивився на дівчину. Думав над тим, що має відповісти. Але це вже не була "цицеронівська пауза надуми" — це був клопіт виховника, збитого з толку несподівано-мудрим питанням учня.

— Гм... — більше думав уголос, між адресувався до дівчини. — А я все дошукувався причини твого індеферентизму і не міг дошукатися. Але ніколи мені в голову не могло прийти, щоб його корінням були сумніви релігійного характеру....

Маруся гірко усміхнулася, зберігаючи той самий німо— зосереджений вираз в очах:

— Ти не зрозумів мене, Ігорю: у мене до Чистого Четверга не було ніяких сумнівів. А мій індеферентизм, — це, здається байдужість, правда? — тільки зовнішній. Варя завжди сміялася, що я "здохла", але вона, як і ти, помилялися. Я до всього прислухаюся, до всього приглядаюся, і в мене виникає стільки питань, що не раз від них голова розсаджується.

— Чекай, Марусю! — зупинив її Березовський, наставивши руку. — Чекай, бо і в мене зараз виникло стільки питань, що від них голова розсаджується... Ти кажеш, що до Чистого Четверга у тебе не було сумнівів... Тоді, коли я вийшов від вас, у мене також не було сумнівів, що ти, — не гнівайся за одвертість, — істерично-релігійна людина.

Так?

— Що значить "істерично-релігійна"? — здивувалася Маруся.

— Ну, просто: адже є люди, які не вірять, є байдужі, є такі, що сумніваються і вагаються, є просто релігійні, а є й фанатики, у яких заперечення Бога викликає істерику. Мені вдалося, що ти належиш саме до цих останніх, і це мене дуже здивувало, бо в наші часи, погодься сама, воно неймовірно і просто смішно...

Поки він скінчив, дівчина вже дивилася кудись повз нього своїм неморгаючим поглядом і дивачно усміхалася самими устами.

— По-моєму, — почала тихо, — можна або вірити, або не вірити, але не можна вірити наполовину. Ті, що байдужі, або ті, що сумніваються, в кінцевому висліді прийдуть до безвірства... Або... Хіба я знаю?.. От і я: поки ти мені не сказав, поки я не прочитала твого реферату, у мене не було найменших сумнівів, найменших вагань. І тоді я була щаслива. Мала велике щастя, якого ще сама не вміла оцінити!.. Але тепер... Я не знаю... Я ж розумію, що ти не можеш помилятися. Думала, що ти... Думала... А ти... А... — затремтіла і вигукнула здавленим шепотом: — мені страшно Ігорю!

Це не були порожні слова. Справді непідробний жах викривив обличчя дівчини, відбився в її очах і струсив її тілом. Ще один момент — і була б кинулася Ігореві на груди, шукаючи там рятунку. Але не зробила того. Закрила лице руками і розплакалася.

Він був приголомшений і зворушений, однак зберіг стільки притомності, що не зробив жесту, який дівчина могла б витолкувати хибно і який поставив би їх обидвоє у фальшиву ситуацію.

Обережно відірвав одну її руку від обличчя і стиснув у своїх долонях.

— Яка ж ти наївна, дитино, яка ж наївна!... — заговорив із глибоким співчуттям. — Але не плач, не плач... Заспокойся... Коли б я знав раніше, що ти така перечулена на релігійному пункті, був би поступив інакше. Але я обіцяв тобі обговорити цю справу. Пам'ятаєш? Отже, давай обговоримо, але спокійно, розумно і без сліз. Добре?

Покірно, чисто по-дитячому, Маруся обтерла очі і, схлипнувши востаннє особливо голосно, випросталася.

— Вже? — усміхнувся Ігор. — От і гаразд. Тепер поговоримо.

Присунув стілець і сів поруч дівчини.

— То ти кажеш, що вірила без сумнівів і вагань, аж поки не прийшов оцей поганий безбожник, оцей антихрист... Та що ти Марусю!? — вигукнув, зауваживши, що дівчина від останнього слова, яке він вимовив жартом, знову здригнулася і глипнула на нього з жахом. — Яка ж ти смішна, слово честі! Бачу, що примара баби Теклі над тобою ще довго тяжітиме... Але будемо говорити поважно. Ти кажеш, що віра давала тобі щастя. Що ж то було за щастя, поясни мені?..

Перше, ніж відповісти, Маруся довго надумувалася.

— Це не щастя, — почала нерішуче. — Себто... Як тобі сказати? Ну, а все ж мені видавалося, що я знаю, для чого живу...

— Для чого ж ти жила?

Вона знову вагалася з відповіддю. Надумуючись, звела до купи свої рівні брови, від

чого її ясне, гладеньке чоло перерізало дві поперечні зморшки.

— Я б тобі сказала, — зважилася врешті, — але ти будеш з мене сміятися...

— Ні, не буду, Марусю! — приобіцяв майже урочисто. — Говори сміливо. Це мене дуже цікавить. Ну?

Хотів знову взяти її за руку, але вона не дала. Відвернулася до вікна і заговорила непевним від ніяковости голосом:

— Тато мене вчив, що ми живемо для того, щоб пізнати Бога, полюбити Його, наблизитися до Нього і тим самим заслужити собі право на поєднання з Ним у вічності...

Слухаючи її, Березовський лишень скептично похитував головою й іронічно кривив уста. Але вона, обернена плечима, цього, звичайно, не бачила. Скінчила й замовкла.

— Це все? — спитав Ігор.

— Мало хіба?

— І мало, і багато — залежить, з якого боку дивитися... Тепер послухай мене, Марусю: я не тільки атеїст, я — нещадний ворог релігії!

Мов би злякавшись нападу ззаду, дівчина рвучко обернулася пополотнілим обличчям до Ігоря, і в її очах знову засвітився переляк.

— Тобі страшно? — спитав іронічно й потвердив невблаганно ще раз: — так, Марусю, я — нещадний ворог релігії й виступаю проти неї при кожній нагоді. Бо релігія — це не просто собі невинний забобон, а страшне зло, злочинний дурман, — справедливо кажуть марксисты, — опіум для народу! Хоч на своєму власному прикладі можеш переконатися, до чого вона доводить: в інтерпретації баби Теклі релігія скалічила тобі шість років, — шість найкращих років! — дитинства, розстроїла тобі нерви, і мало бракувало, щоб не звела тебе взагалі зі світу; в інтерпретації тата, як-не-як, людини дуже розумної, релігія зорієнтувала тебе на фальшиву мету. Бо що значить "пізнавати Бога", "полюбити Бога", коли Бог взагалі не існує? Який глузд мають старання "на поєднання з Ним у вічності", коли вічність — це виключно виплід темних мозків? Вдумайся, дівчино, яке це все абсурдне, абстрактне й жалюгідне!.. А ти ще вважала, що знаєш, для чого живеш, ще питала мене, чи цього мало!

Вдоволений вдалим вступом, Ігор закурив, устав з місця й заходив. Находило на нього натхнення, і він знав, що тепер говоритиме гладко й переконливо.

— Над метою людського існування, — продовжував, — вже віддавна міркували дуже світлі уми. Я тобі перекажу лишень дещо... Філософ Огюст Конт уважає, що першим і головнішим обов'язком людини є — жити для добра інших і жертвувати собою для людства. Еммануїл Кант, про якого ти чула всякі нісенітниці від усяких там викладачів "марксо-ленінської психології" і якого засад ми не можемо триматися взагальному, під тим оглядом має рацію і є співзвучним з Контом. Сповнення обов'язку Кант підносить до критерію моральності і твердить, що такий обов'язок тяжить над людиною, як Категоричний Імператив. Та найцікавіше й найвірніше спостереження над людською психікою зробив філософ Шубарт[20]. Він сказав, що з кінця 15-го століття людина відкинула Бога, як щось непотрібне, що вона, замість в небо, задивилася в землю й

стремить до того, щоб підкорити собі таємниці природи. Правда, Шубарт пророкує цим стремлінням кінець, але він напевне помилився: відкинувши Бога і всякі забобони, людство пішло скорим кроком вперед і йтиме так далі. Небо його вже ніколи не буде цікавити. натомість, розвиток науки й знань дасть можливість знайти відповідь на багато питань, до розв'язки яких не допускала релігія.

Але я трохи ухилився...

Вертаючи до мети людського існування, мусимо сказати, що людина живе для пізнання і для творення добра. Це так про людину взагалі.

А тепер подумай, які величезні обов'язки тяжать над нами, народом бездержавним і поневоленим?! І, чи це не злочин, замість скерувати всю свою увагу на свій власний нарід, замість думати над його звільненням, над його піднесенням, — задивлятися в небесні химери й заслуговувати собі на якусь вічність?!

Маруся мовчала. Замовчав і він, нервово проходжуючись вздовж столу.

— Хочеш релігії? — почав знову. — Добре! Але релігія мусить бути національна, а не божеська! Нарід, любов до нього, жертвенність для нього, віддання себе до кінця його інтересам — ось наша Перша Заповідь! Робім все, що вимагають інтереси нації і все, що нам диктують наші обов'язки супроти неї. Розумієш?

— Ні, — приголомшила його неочікувана відповідь.

— Не розумієш?! — зробив великі очі Ігор.

Маруся немилосердно почала стискати скроні долонями.

— Не розумію, — повторила, силкуючись зібрати думки. — Ось, наприклад, ми з тобою будемо виховувати наших майбутніх учнів у комуністичному дусі "на засадах марксо-ленінської педагогіки" (пам'ятаєш, як це ти мені сказав?), тато шитиме чоботи енкаведистам, а якийсь там агроном помагатиме колгоспникам вирощувати більші врожаї, щоб москалі мали що їсти... Це ж не називається робити те, що вимагають інтереси нації й наші обов'язки супроти неї, правда ж, що ні?

Дійсно, вона того не розуміла, але ще більше не розуміла, якого несподіваного й важкого удару завдала своєму вчителю, й Березовський в першу хвилину онімів. Але не дав того по собі пізнати, зробив строгу міну й повільно витягнув нову цигарку.

— Ти, Марусю, говориш про нашу ненормальну добу, — почав крізь зуби, припалюючи цигарку сірником. — Ми опинилися в такій ситуації, де не можна керуватися іншими засадами, крім однієї — зберегти життя. А я говорю взагалі.

Але дівчина далі не розуміла й ще завзятіше терла скроні.

— Так, це правда... Тільки ж, поки та "нормальна доба" прийде, ми ж мусимо щось робити, ми мусимо чимсь жити. Чи... Як ти скажеш?

На це він мав уже приготовану відповідь:

— О, дівчино, звичайно! Ми повинні готуватися до хвилини, в якій сповнення обов'язку стане можливим і невідкличним — це раз; плекати в собі любов до своєї нації — це два; нарешті, вчитися, здобувати освіту й знання, щоб та рішуча хвилина не застала збіговища гречкосіїв, анальфабетів[21] і релігійних фанатиків, а культурний нарід, спроможний взяти в руки керму власної держави! — скінчив трохи патетично.

Маруся раптом проясніла.

— Чекай, Ігорю! — благально подивилася на нього. — Але ж це саме й тато каже, тільки іншими словами.

— Тато?! — здивувався Ігор. — Та що ти, Марусю?! Твій тато і йому подібні, може, й хочуть того самого, але релігія їх збиває з толку. Вони хочуть Бога, його пізнання й якоїсь там вічності. Що ж має з цим спільного проблема нації й держави?

— Ти не так це розумієш, Ігорю, — посумнівши, але із незвичайною вдумливістю заговорила дівчина. — От ти кажеш: "знання", "освіта"... Хіба ж це не пізнання Бога, його величі, його мудрости і Його законів? Ні, чекай, не перебивай, бо я забуду!

Чимраз далі, то дівчина говорила все спішніше, ніби справді боялася, що її думки повтікають:

— Ти ж дивися: все наше життя є пізнанням по законах не встановлених людьми, а якоюсь іншою силою. Хіба дитина від найранішого віку, ще перше, ніж почне щось розуміти, не пізнає? Або людство в цілому? Та ж ми весь час пізнаємо, хоч і не всі до шкіль ходять. Але пізнають кожної хвилини. Правда?

— Але при чому тут Бог?! — таки не витримав Ігор.

— Бо Він — скрізь суцільний і всевиповняючий! Все, що є довкола нас, створене Богом і просякнене Його Духом. Пізнавати світ — пізнавати Бога. Людство, нація, держава — це також Божі прояви, частини Його Істоти. Любити людство, любити свій нарід — чи ж це не означає любити Самого Бога? А хто ж нас навчає найбільшій любові, як не Бог? Адже Бог — це сама любов, це — жертвенність, безмірна, безконечна!.. Ти у своєму рефераті писав, що Христос — міт. Якщо і так, то творець цього "міту" мусів бути більше, ніж людиною, бо ж на таку любов, яку проповідував Ісус, проста смертна людина неспроможна здобутися!.. Далі — вічність... Ти смієшся з неї. Але, коли подумати, що ми є частиною Божого Єства, а Бог — вічний, то й ми повинні мати вічність. Чи не так?

На лицях дівчини виступили яскраві рожеві плями, очі розгорілися від внутрішнього вогню, й Ігор, дивлячись на неї, відчув, що починає підкорятися якійсь дивній силі.

— Але ж зрозумій, Марусю, що Бога нема, — чуєш? — НЕМА! — крикнув роздратовано. — Нічого не просякнене його Духом, бо ДУХ НЕ ІСНУЄ, а ІСНУЄ ЛИШЕНЬ МАТЕРІЯ! Одинока лишень МАТЕРІЯ є вічною! Це ти мусиш знати хоч би й з фізики — науки обґрунтованої на точних дослідах. І хоч воно трохи трагікомічно, але ми не можемо заперечити, що наша "вічність" полягає саме в переміні в лопух, а коли лопуха з'їсть корова, то ця переміна буде ще менш естетичною... Але саме, по закону вічності матерії, ми таки будемо "вічні"!..

— Не кажи так, мені страшно! — зойкнула дівчина й знову закрила обличчя руками. — Не розумію, як ти можеш так говорити!.. А для мене, коли так подумаю, що в кінці нашого існування стоїть сліпе й німе НІЩО, — все тратить сенс, мені нічого не хочеться, мені... Мені страшно, Ігорю!..

На цей раз він рішучим кроком приступив до неї, відірвав її руки від обличчя й

підвів голову за підборіддя.

— Ти — боягуз, Марусю! — сказав твердо, заглядаючи їй в очі холодним поглядом. — Чуєш? Нікчемний, малодушний боягуз! І подякуй своїй релігії, що вона тебе такою виховала!

— Ні, Ігорю, це не таке боягузтво, як ти думаєш, — зідхнула дівчина, визволяючи свої руки. — Тато каже, що людина без релігії — це найстрашніший звір, це — сліпець без костура, це — перекотиполе, яке не має мети й дороги, лиш котиться, куди його вітер жене. Я щойно протягом цього тижня, коли захиталася моя віра, починаю розуміти всю правду цих слів, і від того мені страшно.

Говорила тихо-тихо, без ніяких інтонацій, а навіть останні слова вимовила тим самим безбарвним, рівним голосом, лишень очі її, налиті скам'янілим болем, свідчили про драму, що зараз відбувалася в її душі. Березовський і сам відчував подув чогось страшного, понурого, що проймало болем до шпигу костей і викликало у нього настрій, подібний уже до пережитого десять років тому.

— Розумію тебе, Марусю, — нервово заходив він по хаті, — Розумію добре. І ненавиджу за це всі релігії! Що вони собою представляють? Софістика, схоластика, догми, купа порожніх слів — нісенітниця! А люди вірять у це все, сліпнуть і дуріють. Мало того — деморалізуються. Кажеш, що людина без релігії — це сліпець без костура. Неправда! Релігія — це сама сліпота. Як не буде сліпоти — непотрібно буде й костура. Кажеш, що людина без релігії — найстрашніший звір? В цьому з тобою можу погодитися. Але хто в тому винен? Сама ж релігія! Це ж вона виховує своїх ісповідників методом медівника і батоба; мов звірів у цирку, — і має у висліді справді звірів! Вчить робити добро, але не задля самого добра, а за стократну винагороду в царстві небесному. Остерігає перед злом, але не задля самої огиди до зла, а задля стократної кари в пеклі. Неодмінно все оплачується "стократно"! І до чого це приводить? До спекуляції, до глибокої деморалізації, прикритої зверхньо фальшивими чеснотами! Що ж дивного, що віруюча людина, стративши віру, себто, відчувши, що ретяз[22], який її попередньо стримував, перетлів і урвався, пускає на волю свої найдикіші інстинкти? Це ж природно і законно. Інакше й бути не може.

Маруся, прив'яла й посумніла, слухала його уважно, але з таким винуватим і сконфуженим виглядом, ніби ті всі обвинувачення стосувалися до неї. .

— Нарешті, — продовжував Ігор, із задоволенням відмічаючи вплив своїх слів, — по собі можеш зміркувати, до чого доводить релігія: щойно захиталася твоя віра — ти вже втратила охоту до всього, для тебе життя не має більше сенсу. Чому? Тому, що ти досі була зорієнтована на фальшиву мету — на вічність у царстві небесному. І так кожна людина: зрозумівши, що мета, до якої вона стремить — облудна, стає перекотиполем. Її опановує істеричний жах на саму думку, що життя кінчається разом зі смертю, бо ніякої душі нема, бо кожне живе сотворіння — це лишень згусток організованої матерії. Ах, ні! Такого простого природного факту, як перетворення матерії в інші форми вона не може ставити. Вона видумує душу, чистилище, пекло, рай і всякі такі інші нісенітниці, щоб лишень існувати безконечно! Плюгаве, себелюбне боягузтво! А що є

смерть? Смерть — це глибокий сон без видив — і все. Воно, звичайно, живій людині прикро думати над небуттям, але треба дивитися правді в очі й не дурити себе. Треба усвідомити, що життя наше коротке, але це ще не звільняє нас від обов'язків, не виключає мети. Навпаки, людина, позбувшись усяких забобонів мусить бачити ціль ясніше й виразніше, і до неї прямувати, мусить зрозуміти, що все, що вона може зробити доброго, зробить саме за той короткий час, який має у своєму розпорядженні.

Перемагав. Чи своєю логікою й аргументами, чи чаром свого голосу й вигляду, — йому було байдуже. Не думав над тим. Але радів, що дівчина поволі оживляється і слухає його напружено, з причаєним віддихом, з блиском захоплення в темних очах.

— Я оце представив тобі вічність в цинічній формі, — продовжував далі, — але існує правдива вічність іншого характеру, гарна, шляхетна, велична. Ім'я їй — нація. Окремі люди приходять і відходять, але нарід, як цілість, лишається. І саме для нього, для народу, який знаходить продовження в дітях, внуках і правнуках, треба жити й працювати, треба боротися й жертвувати, треба своє сучасне посвячувати його майбутньому.

— Марусю! — звернувся до дівчини в глибокому і щирому пориві. — Марусю, ти ж тільки подумай, як це гарно і велично: жертвувати себе для нації! Яке щастя — змогти себе піднести понад себе й кинути під ноги своєму народові! Не за нагороду сторицею, не за шкурний розрахунок на вічне життя райське, а просто з любови, з великої, безкорисної любови!..

Переміг! Його слова потрясли дівчиною і викликали якусь докорінну зміну в її душі. Вона сиділа, боячись поворухнутися, розпромінена новим світлом, одушевлена, аж злякана, і нагадала Березовському героїню з фільму в той момент, коли їй по важкій і непевній операції очей, почали скидати перев'язку: вона раділа й боялася, хотіла вірити й не вірила, прозрівала й одночасно сліпла, дивлячись на світ, який досі пізнавала лишень з дотику. Пожирала його закоханим поглядом і знову було помітно у ній зростаюче бажання — кинутися йому на груди. Але вже не зі страху, а від щастя.

Щоб попередити цей рух, він спитав:

— Ти зрозуміла мене, Марусю?

— Я не лишень зрозуміла, Ігорю, — я мов би народилася вдруге на світ! — дзвенячи нотами буйної радості в голосі, відповіла вона й дивилася на нього п'яними очима. — Того, що ти сказав, я не чула ні від кого, хто виступав проти релігії. Які ж вони всі дурні, які вузьколюбі, які худоб'ячі погляди мають — огида! І, знаєш, — признавалася далі, сама сміючись над собою, — я досі так і уявляла кожного безбожника: кашкет набакер, розстебнена сорочка-касоворотка, собача ніжка в зубах і курячий мозок в голові.

"Далой, далой манахоф

Далой, далой папоф!

Ми вилезем на неба

Разгонім всех багоф!"

Проспівала куплет "безбожницького гімну" умисним, ріжучим вуха фальцетом і розсміялася.

Березовський задивився на її миле личко, що сяяло красою ("трохи цукерковою", — все ж відмітив собі), на темні очі, що бризкали щастям, заслухався в її голос, який раптом став звучним і глибоким, і відчув, що у нього заспівало серце.

— І я такий? — багатозначно усміхнувшись, перехилився він до Марусі.

— О, ти зовсім не такий! — в якійсь нестямі вигукнула вона.

Схвильований ще більше красномовним освідченням, яке било з її очей, перехилився ближче:

— А який?..

— Ти не такий... Ти... Я боюся безбожників!..

— Мене також?

Маруся нараз пополотніла, перелякана чи то своїми почуттями, чи то близькістю його уст, зложених у багатозначну усмішку, й рвучко відкинулася на спинку стільця.

— Тебе?... — вилебеділа безпомічно.

І в цей самий момент в сінях страшно гуркнули двері, а різкий жіночий голос потряс цілим домом:

— Гей, а є хто в хаті, чи нема?!

Це було так несподівано, що й Ігор підскочив, а Маруся мало не зімліла.

— Варя... — пояснила тремтячим голосом.

— Гей, чи ви спите, чи вуха клоччям позатикали, чи справді нікого нема?! — гукнула вже в кухні голосиста гостя. — Христос Воскрес, Пулько!..

Тричі навхрест поцілувалася з Марусею, а тоді, повернувшись до Ігоря, простягнула йому руку й жартома наставила губи:

— Христос Воскрес!

— А ви бачили? — насмішливо спитав Ігор, вдаючи, що не помічає простягнутої руки. Був лихий на несподівану перешкоду в закінченні розмови.

— Ну, тоді добрий день! — ані трохи не спешилася Варя.

— А, це інша річ! Добридень, Варю! — і він простягнув руку.

Та Варя в тій же хвилині смикнула свою назад, показала язика і перекривила обличчя навскоси.

— Дзуськи! — сказала. — А добрий день ви бачили?

Ігор мало не образився, але скрив досаду.

— Звичайно, бачив, — відповів з чемною усмішкою.

— Бачили? Де?

— А, ось, ходіть і вам покажу. Дивіться у вікно, бачите? Весна на дворі, яблуні починають цвісти, травичка збирається зеленіти, пташки співають, а на додаток до того всього прийшла Варя. Добридень, Варю!

Варя, не сподіваючись ніякого підступу, слухняно дивилася у вікно, а Ігор, заговоривши її, раптом обняв і вліпив здоровенного і голосного, як ляскіт батога, поцілунку просто в широкі уста.

— Тю! — шарпнулася Варя. — Сказився, чи що?!

— Добридень, Варю! — повторив Ігор і так само голосно й сильно поцілував її вдруге. — Ви ж хіба, не хотіли цілуватися?

— Тю! Та пустіть! — пручалася безпомічно дівчина. — Пулько, скажи йому щось!

— Нічого вам не допоможе Пулька! — затявся Ігор. — Цілуватиму вас доти, доки не перепросите і не скажете мені "добрий день"!

Варя брикалася, відбивалася і лаялася, але врешті решт, таки змушена була перепросити, сказати "добрий день", хоч на кінець і додала:

— Чорт з вами!

Ігор зустрівся очима з Марусею і зніяковів: вона стояла, міняючись на лиці від страшного хвилювання, а серце її билось так сильно, що від його ударів аж блюзчина підскакувала у дівчини на грудях.

"Це з мого боку свинство! — вилаяв себе в душі Березовський. — Вона ще, може, й зроду не бачила, як цілуються, а я на її очах... Свинство!"

Тим часом Варя, фиркаючи й обтираючи уста, заговорила спішно:

— А я, Пулько, оце прийшла до тебе ночувати. До нас приїхав брат із жінкою, і в хаті така тіснота, що обернутися нікуди. Я дві ночі спала з племінниками на одному ліжку, та й не витримала: "Хай вам абищо! — кажу. — Брикаєтесь, як лошата! Піду спати до Пульки". Приймеш, чи ні?

— Та чому ж? — хрипко осувалася Маруся. — Ночуй.

— І голодна я, як собака, — продовжувала Варя. — А ти ж певно десь іще маєш і паску і ковбасу, га?

— Маю...

— Ну, то давай! — розпорядилася Варя. — Та ще наливки вточи. Отієї, знаєш, деренової...

Стараючись не дивитися на Ігоря, дівчата заходилися накривати стіл, гріти воду на чай, різати паску й м'ясива. А по наливку треба було йти до пивниці, вхід до якої був у сінях.

— Там же напевне миші — не полізу! — категорично відмовилася Варя. — Ідть удвох із цим цілувальником. Як що до чого — кричи, а я його звідси — кочергою!

Перша злізла по драбині Маруся. Черкнула в п'яті сірником, засвітила каганець, і тоді поліз Ігор, тримаючи в руках пузату карафку.

У пивниці, як у пивниці: майже спорожнілі вже засіки на картоплю й буряки, діжки з рештками квашених огірків та капусти, павутиння й запах плісні.

Притуляючи рукою каганець, Маруся йшла наперед, а за нею ступав Ігор, поки не дійшли до кутка, де стояли обплетені лозою бутлі з наливкою.

— Бери, Ігорю, оцей і наливай...

Він поставив карафку на землю й ступив до бутля. Обличчя його опинилося на рівні слабенького світла каганця, і в цю хвилину сталося щось несамолюбне: Маруся нагло зверещала не своїм голосом і випустила з рук каганця. Цей пронизливий і несподіваний крик поставив Ігореві волосся дубом, і він, здається, злякався ще більше,

ніж Маруся, тим більше, що не знав причини.

— Марусю, Марусю... Що?.. Що?.. — питався він, стараючись напмацки піймати дівчину, але через її крик не чув власного голосу. — Що сталося, Марусю?!

Нарешті його рука торкнулася її тіла, але тоді дівчина закричала ще несамовитіше, штовхаючи його з усієї сили від себе.

— Варю! Варю! Ва-рю-ю! — заводила в спазмах, й чути було, як кидалася по пивниці.

Ігор був такий настрашений і такий спантеличений, що вже не помітив, як і коли біля них опинилася Варя з сірниками в руках. Вона також щось кричала і щось питала, а врешті, впхнувши сірники Ігорові, почала тягнути Марусю вгору. В кухні посадила її на стілець, подала воду, пестила її й заспокоювала, все допитуючись, що сталося. Але в Марусі істерика тривала далі. Вона тулилася до товаришки і, як тільки Ігор заходив з такого боку, що його було видно, затуляла очі й кричала з новою силою:

— Він, він!..

Врешті Варя, витолкувавши собі на свій спосіб випадок, визвірилася до Ігоря:

— Бабник з вас! Хам! Нахаба! Стиду не маєте!..

Ігор напевне і без того був блідий, але тепер зблід ще більше і післав Варі такий погляд, що дівчина під його тягарем аж зігнулася.

— Ви, Варю, будьте обережніші у виразах і не забувайтеся, бо і я забуду, що ви — дівчина... — витиснув крізь заціплені зуби. — Кладіть її зараз же до ліжка, а я побіжу по лікаря.

Як був без пальта й кашкета — так і вискочив на вулицю. Йшов підбігцем і в думках наперед висміював висліди свого наміру:

— Це ж, поки знайдеш лікаря, поки доплентаєшся з ним сюди, поки знову звідси до аптеки і з аптеки назад, — то й умерти можна. Нещасна та дівчина зі своїми нервами! І що з нею сталося?

Через кілька кварталів зустрів Кобзаренка, що вертався додому. Видно, що й Ігор мало нагадував нормальну людину, бо Григорій Степанович злякався:

— А то що? А то куди так?! і

Вислухавши коротко й досить безтолково переказаний випадок, Кобзаренко відразу заспокоївся.

— Не треба ніякого лікаря, — постановив. — Це у неї не вперше. Дитиною майже шо-ночі зривалася й кричала. Вразлива вона якась така вдалася. Але скільки то вже років минуло — і нічого. А це, видно, щось її знову розтривожило. Вертаймося!

Справді, лікаря не було потрібно: коли ввійшли обидвоє до хати, з Марусиної кімнати чулись зовсім спокійні голоси. Кобзаренко зараз же поспішив до доньки, а до кухні вийшла Варя.

— Комедія! — усміхнулася розгублено й заговорила шепотом: — Ви не сердьтеся на мене. Я думала, що й справді... А то вона... — Варя покрутила пальцем у себе над переніссям. — Привиділися їй у вас... — на цей раз Варя наставила вказівні пальці обидвох рук обабіч лоба і в той же час мимолетним поглядом сковзнула по Ігоровому

чолі, очевидно, перевіряючи, чи переляк Марусі не мав за собою певних підстав.

Ігор попросту шарпнувся назад і відчув, що лице його вкрилося полум'ям сорому. Він — чорт! Маруся побачила в ньому чорта! Фе, як же це жалюгідно й трагікомічно! В глупіший ролі не був ціле своє життя!

А з кімнати через відкриті двері доходили слова розмови:

— Ех, ти, дурненька! — любовно картав Григорій Степанович, — Така велика, скоро вчителькою будеш, а привиджається тобі, мов дитині... Ну, нічого, доню... Ось зараз умиєшся свяченою водою, а трохи вип'єш — і як рукою здійме.

— Не треба, тату, — боронилася Маруся. — Це вже минуло.

— Ну-ну, свячена водиця не пошкодить. Варко, гей, Варко, а будь-но така добра, подай нам склянку та наברי в неї холодної води!

Варя витягнула зі шафи склянку, зачернула води і, підморгуючи Ігореві, понесла до спальні. Березовський чув, як там відтикали пляшку (очевидно, зі свяченою водою), як доливали до склянки (економія: свячена вода тепер — "рідкий товар!") і думав, що на забобон нема кращого ліку від іншого забобону. Йому хотілося кинути все і піти геть, але не випадало: подумують, що й справді образився за чорта.

— Ну, от і гаразд! — заговорив Кобзаренко, видно, скінчивши церемонію "лікування", зійшов на жарти: — А тепер, може, ми і того "рогатого" покличемо? Зараз побачимо, чи у нього є роги, чи нема. Як тільки є, то ми йому, поганому, такого чосу завдамо, що до нових віників пам'ятатиме! Ей, ти там, безбожнику, а ступай но сюди на розправу!..

Хоч-не-хоч, Березовський мусів іти. Переступив поріг спальні й нерішуче, навіть з де яким острахом, зупинився на порозі. Маруся на цей раз тулилася до батька й винувато-перепрошуюче усміхнулася йому назустріч.

— Ходи ближче, ходи, — жартував далі Кобзаренко і вихлюпнув на нього кілька крапель води, що лишилася в склянці. — Ану, чи ти боїшся свяченої води?... Не боїться! — вдав здивованого. — Е-е, видно, що він таки хрещений...

Через півгодини всі сиділи за столом, щедро заставленим "сухим і мокрим". Випивши дві чарки тернівки, Маруся так розвеселилася, що сміялася безперервно і смішила інших.

— Ну, от, слово чести даю, — повторювала вже не знати котрий раз, — бачила роги — і все!.. Знаю ж, що був Ігор, аж глип — така страшна пика, ікла в роті і роги, як у молодого цапка, слово чести! Ха-ха-ха!..

Сміх її був надто збуджений, але такий заразливий, що решта товариства за кожним новим переповіданням реготалася до болю в боках, до гикавки. '

— Гляди, Пулько, — сказала Варя, — сьогодні спатиму з тобою, то ти і в мене роги побачиш.

— Роги? — обурився вже добре підхмелений Кобзаренко. — Де ж пак у бабів роги бувають? Хвіст — так, але роги... Чекай! — ніби згадав. — А в тебе, Варко, неодмінно мусить бути хвіст!

— О, вигадайте! — фиркнула Варка. .

— Не вигадую нічого! Ти ж чого по цвинтарях волочишся і зілля всяке збираєш? Ми знаємо, хто так робить!.. Що? Кажеш нема хвоста? Ось ми зараз... Ігорю Олександровичу, ану держіть її!..

Він хапав Варку за спідницю, Варка верещала й відбивалася, Маруся реготала до сліз, і навіть Ігор, стряси з себе рештки неприємних вражень, сміявся й жартував, дотримуючи загального тону. Було якось легко на душі, глупо-весело й приємно.

По півночі Березовський почав прощатися.

— Я вийду з тобою, — відважно підвелася Маруся. — Не думайте, що я така полохлива. Вийду — і все! Навіть коли б мені і привиділися вдруге роги, то вже не злякаюся. Але то було смішно: знаю ж, що це Ігор, аж глип — така страшна пика, зуби вишкірені й роги. Ха-ха-ха!

Переступивши поріг, спіткнулася й розсміялася знову.

— Але ж я зовсім п'яна! — вигукнула таким голосом, як то звичайно кажуть усі жінки, що їм трошки шумить в голові. — Справді п'яна!.. Дай руку, Ігорю, бо впаду... Ти не гніваєшся на мене? Не гнівайся, я сама не знаю, що зі мною сталося. І знала ж, що це був ти, аж — глип!..

Біля хвіртки стала близько до нього лице-в-лице, і в світлі пізнього місяця можна було виразно вчитати по її очах усе те, що мала в серці: закоханість, тугу й безмежну відданість.

— Добрий день, Ігорю! — шепнула благально, стоячи нерухомо, але всім своїм еством тягнучись до нього.

Іскра якогось божевільного хмелю прошила його від тім'я до п'ят, викликавши вмент загрозливе клекотання крові. Опанувало його бажання відповісти на цей "добрий день" не таким вимушеним голосно-безсмачним поцілунком, як Варці, але вхопити у залізні обійми туго налитий дівочий стан, припасти до піврозкритих у чеканні теплих уст і з зойком крові у скронях, але зовсім тихо, вгризтися в них до болю, до безтями, до втрати свідомості!..

Небезпека була дуже близька і дуже спокуслива, але вмент обізвався розум, виставивши червоний вогник остороги: "Істеричка!"

— Добраніч, Марусю! — відповів підкреслено тверезо, стиснув дівчині руку і відійшов.

А за ним по п'ятах бігла гостра спрага обманутої крові, чи то його власної, чи то тієї постаті, що, сумно бовваніючи, лишилася під замкненою хвірткою...

* * *

Холодні вітри напинали блакитні вітрила весняних днів, і вони пливли один за одним кудись разом зі сонцем та пропадали десь в позаобрієвій безвісті. Благально простягали за ними свої зелені руки вибуялі дерева і, не вблагавши нічого, лишилися далі на місці, журно хитаючи головами та розсіваючи по землі дзвінкий шепіт свого взористого жалю. Сонце ж, уперто відпроваджуючи одних, сипало пригорщами золоті цукерки другим, і все лишалося незмінно-ласкавим, щедрим і одночасно байдужим.

А всі вони — і блакитно-вітрильні дні, й пишно-шатна зелень, і життєдайне сонце

були запеклими ворогами переобтяжених працею останніх тижнів навчального року.

Вони грали всіма відтінками барв, дзвонили різноголосими мелодіями, дражнили найніжнішими ароматами, наповнювали сонною нудьгою атмосферу аудиторій і кабінетів, ставали упертими стінами поміж мозками та конспектами й манили за собою геть далеко на лоно природи. І юні душі, подібно до дерев, тягнулися навздогінці за весняними днями, нетерпеливо чекаючи моменту, коли увірвуться пута, що приковували до скрипучих шкільних лавок і прижовклих паперів.

Березовський перебував у стані постійного пригноблення й неспокою, безуспішно шукаючи розв'язки тих загадок, що їх ставила поведінка Марусі. Вона знову повернулася до свого попереднього стану зовнішньої апатії й байдужості, нічим не зраджуючи, що повеликоднева розмова, випадок у пивниці й прощання під хвірткою з викликаючим "добрий день" лишили в її пам'яті якийсь знак. Хіба що стала ще більше несміливою й мовчазною і частіше мала непритомний погляд, від якого Ігореві ставало недобре. Сказавши щиро, він боявся її, і цю мовчанку вважав найкращим з того, що могло бути, але знову муляла його ненатуральність, з якою дівчина від таких поважних випадків так просто перейшла до порядку денного. Так, ніби нічого не було, або було щось зовсім звичайне, природне, не варте уваги.

Як це пояснити?

Але, хоч шукав відповіді на питання, не зачіпав її, не питав нічого, чекаючи, поки вона сама заговорить.

Це чекання втомлювало його й дратувало, так що лекції з Марусею перетворилися для нього в кару, яку тяжко було довго витримати. Він сидів з нею годину-дві, але врешті, втративши терпець, ішов у кухню до Григорія Степановича. ¹

— Ну, богобоязний і праведний майстре, що ви там сьогодні у Бога випросили? — починав провокативно, бажаючи виладувати своє роздратовання. — Скинуло вам небо які підшви, чи бодай устілки?

— А ти, нехристе, думаєш, що по кожній молитві Бог тобі зараз так і почне скидати лопатою, що лиш захочеш? — негайно відгризався Кобзаренко.

— Певне! Це був би найкращий доказ, що Бог існує, що наші молитви до Нього доходять, — і тоді всі вірили б і всі молилися б.

— Ну, знаєш, козаче, Богові на таку "віру" начхать! Ти вір йому, люби Його і молись Йому, не жадаючи наперед нагороди, — тоді й побачиш. А то торгуєш наперед своєю любов'ю і своєю молитвою, мов той жид на ярмарку, і Самого Бога хочеш ошукати: мовляв, я Тобі на копійку молитви, а Ти мені відразу на червінець добра. Хитрий!

— Я нічим не торкую і нічого не прошу, але другі щиро вірять, щиро люблять, щиро поклоняються, а їм ані трохи не краще від таких, як я.

— Звідки знаєте?

— Ну, от також питання!..

— Ні, звідки знаєте, я питаю?

— Та на власні очі бачу.

— Нічого ви не бачите, сліпі ви, як кріт — от що! — розходився Кобзаренко. — Тими

очима, що в лобі маєте, зможете заглянути в людську душу? Ні! То звідки знаєте, чи краще, чи ні?

— А-а, ви про душу? — вдавав Ігор, що м'якне.

— А тож про що? Про шкіру на пришиви[23]?

— Ну, як про душу, то я згоден з вами. Як то там сказано? "Блаженні нищії духом" і "блаженні плачущі"... Згоден! Ви мене побили цим словом! Дайте чарку горілки!

— Не дам!

— Та дайте, не будьте такі скупі, бо на душі моїй блаженній смутно чогось.

— Помолись Богу — і полегшає.

— Бач, які ви! Самі по розраду — до пляшки, а мене до Бога відсилаєте.

— Ну й окаянный чоловік оцей студент! — крутив головою Кобзаренко. — Його тільки послухати — і то гріх. — Марусю, чуєш, Марусю? Дай-но там чогось такого щоб у зубах в'язло. Твій учитель, як жуватиме — то мовчатиме. Не дурний же видумав, що гріх не стільки в губу йде, як з губи, а за цим урвितелем десь уже давно пекло плаче...

Скоро, однак, виявлялося, що при "жуванні" мовчати ще важче, і сам Кобзаренко це підтверджував.

— Ні, Ігорю Олександровичу. — починав він, — мені здається, що вчені люди мусять бути мудрішими від невчених, а виходить — навпаки.

— Себто?

— Та от, і дурному ж ясно, що вселенну мусів хтось сотворити. Наука он так далеко пішла, що видумала всякі машини, літаки, електрику, радіо. А от дурної вам мухи, чи там хробака якого — такого, значить, щоб воно було живе і плодилось — ще ніхто не видумав. А хтось же видумав і рослину, і звірину, і людину. Кажуть, природа. Та хай і природа. Тільки чому ж у природу вірять, а в Бога — ні. От питання!

— Зовсім не питання. Природа — це реальність, матерія, а ваш Бог — це Дух — одним словом — ніщо!

— Дурна твоя матерія! — аж підскочив Кобзаренко. — Як в матерію духа не вложиш — нічого з неї не буде. Камінь все залишиться каменем, глина — глиною була, є і буде. А то Бог взяв глину, вдихнув у неї душу — і стала людина!

— Хто ж це таке доказав? — перехиливши голову набік, спитав Ігор.

— Хто? Та й учені ж кажуть, що живе з мертвого постало. Чи, по-твоєму, наука так зробила? Докажи мені, що наука виникла раніше від усього живого — то я й повірю, що це вона з глини усякої тварі натворила.

Ігор добродушно сміявся, страшно вдоволений зі свого співрозмовника, але врешті й собі заговорив поважно:

— Бачите, Григорію Степановичу, людський розум є дуже обмежений, щоб пізнати певні речі, і тому для нас не все зрозуміле.

— Скажи ліпше, що людський розум дурний! — буркнув Кобзаренко. — Коли б був мудріший, не відкидав би Бога. А то сам признає, що нічого не знає, а хоче все толкувати.

— І толкує, Григорію Степановичу, толкує! Вже багато він витолкував, а з бігом

часу витолкує ще більше.

— Хіба, як помудріє, то дотолкується до того, що тепер відкидає.

— Ой. мабуть, ні!

— А я тобі кажу, що за сто, чи за тисячу літ, люди визнаватимуть Бога ще більше, як признавали тисячу літ тому. От побачиш!

Ігор засміявся на цілі груди:

— Того вже напевне ні я, ні ви не побачимо!

— Ге-ге-ге! — перекинув Кобзаренко і з пересердя почервонів. — Стережись лишень, щоб тобі не довелося на це все дивитися з преісподньої, бо там сірка очі виїдає.

— Та що ви, Григорію Степановичу?! — сміявся далі Ігор. — Хіба ж душа має очі? І як це може сірка духові очі виїдати? Сірка ж — матерія!

Кобзаренко трохи сконфузився.

— Добре, добре! — поспішив завернути розмову до того пункту, що був у Березовського найслабшим. — А от ви все таки скажіть, звідки життя взялося, і хто сонце на небі тримає, і хто зорям дорогу вказує? Хто?

— Кажу ж вам, що є закони, яких ми ще не збагнули.

— І хто ж видав ті закони?

— Ніхто не видав — вони вічні.

— Та хоч і три рази вічні, то хтось їх мусів таки встановити! — нервувався Кобзаренко.

— Хай буде по-вашому, — годився Ігор, — признаємо якусь вищу силу, яка їх встановила. Але ця вища сила також є нічим іншим, тільки законом вічної матерії.

— Їхали-возилися!.. — з досадою махав рукою Григорій Степанович. — Як це матерія видаватиме закони для матерії? Нехай там тобі камінь, чи ціла скеля, видасть якийсь закон — хочу я бачити...

— Ви їх не бачите, але наука доказує, що не лишень скеля, а кожна порошинка має певні закони.

— Мають, бо ними Дух командує.

— Таки ні, Григорію Степановичу! Наука вже навчилася пізнавати ці закони, обраховувати їх, передбачати і навіть підкоряти. А Духа, про якого ви говорите, не можна б ні зрозуміти, ні обрахувати, ні передбачити, а тим більше підкорити. Скажіть, чи не так?

Суперечки були переважно односторонньо-завзяті, бо Кобзаренко гарячився, а Ігор відповідав йому поблажливо, як людина, свідомо своєї вищости, хоч і не завжди ця "вищість" мала за собою тверді підстави. Та інколи й Березовський розпалювався, особливо, коли дискусія впиралася в християнство і його засади.

— Ваша релігія народилася серед рабів, рабам на потіху служила і цілу свою історію рабів виховувала! — нервувався він. — Поганство вже куди ліпше, бо погани вірять у богів добрих і в богів злих, богів, які винагороджують, і богів, які карають. Та й не дуже то панькаються зі своїми ідолами: не вийшло так, як його просили — на

шнурок і в воду, або на вогонь, як і ви з моїм конспектом зробили. А християнство визнає лишень доброго Бога, всепрощаючого, а своїх сповідників учить також гнутися в три погибелі і перед несправедливістю і перед Богом. Велика потіха людству прийшла з того, що ніби там якийсь Христос покірно терпів і вмер на хресті? Ніякої! А все ж проповідники Христові втовкають у голови темним народам, що в світі діє добрий закон, виданий Богом, діє милосердя, і тому світ змінився. Тим часом насправді нічого не змінилося, бо діють інші закони — закони, — будемо вже так казати, — вищої сили, закони матерії, яких ніщо не змінить. Не допоможе розпучливий крик християнської заповіді "Не вбивай!", коли закон матерії каже: "Щоб жити — мусиш убивати!"

— Не допоможе?

— Ні. '

— Ага, ну, то давайте, як вам там каже той закон, убивати: он коло вас лежить молоток. Беріть і починайте! — і Кобзаренко підставив голову.

Мов би сівши з усього розмаху на лід, Ігор засміявся.

— Навіщо? — пожартував. — Я ж можу і без вашої смерти жити. Навіть, убивши вас, тільки прикрости собі наробив би, бо і посперечатися не було б із ким, і ваш начальник певне мені не подарував би, коли б я йому такого славетного майстра зі світу звів. Ні, ні, вас я не хочу вбивати і ніколи не вб'ю. Закон природи каже вбивати для користи, а не для шкоди собі.

— Гм, то ви тільки, значить, тому й не вбиваєте, що не бачите в тому користи. А для користи вбивали б?

Догадуючись, куди гне Кобзаренко, Березовський не переставав сміятися:

— Ох, хитрий же з вас чоловік! Хочете мене загнати на слизьке? Але не заженете, ні! І я б для користи убивав, і ви б убивали. Хіба ми не чекаємо такого моменту, коли вже можна буде вбивати? — по-змовницьки підморгнув він.

— Але не для користи! — запротестував Кобзаренко.

— Слухайте, Григорію Степановичу, але ж користь не розуміється, як шкурництво! Вбивати ворога в ім'я добра держави і власного народу — це теж у кінцевому висліді переслідування власної користи.

— Говорила небіженька!.. Як користь, то користь. Яка ж, у лихій години, користь тому, кого на війні вб'ють?! І чого ж би це ми мали так чекати того моменту, коли можна буде власні груди проти кулі наставити? Ні, тут не користь!.. І ви, коли б тільки користи шукали, вступили б у партію, чи попросилися б на роботу в НКВД. А то сидите отут і контрреволюцію розводите. Ось піймають вас колись за язик і голову скрутять. І яка вам з того користь? Ще, коли б у безсмертя душі вірили, — інша річ. А так — зовсім не до ладу виходить. Ті, які за користю женуться, які тому вашому "законові природи" поклонилися — всі тепер у партії та в НКВД сидять. Як і ви до них приєднаєтеся — аж тоді докажете, що до кінця вірите, у те, що говорите.

— Не можу, Григорію Степановичу, не можу того зробити! — півжартом покрутив головою Ігор. — Вже так мене мама змаленьку виховала, що я поступаю на поперек здоровому розумові й власним інтересам. Забагато вона мені всяких "забобонів"

прищепила: честь, любов до рідного, душа... "Зіпсувала" мене, одним словом...

Почавши жартівливо, Березовський зійшов на тон гіркого глуму і скінчив з нервовою хрипкою в голосі.

Григорій Степанович аж прокашлявся за нього.

— Ото ж бо то й є, Ігорю Олександровичу, — почав, зиркаючи з-під лоба на Березовського, — що вам, ученим, часто в голові плутається. Ви, приміром, від Христа відійшли, а до диявола пристати не можете, і зайшли в сліпий кут. До диявола вас Христос не пускає, до Христа вам диявол на перешкоді став, і шарпайтеся ви, не во гнів будь вам сказано, як теля на мотузці.

— Я ні в Христа, ні в диявола не вірю, — з понурою впертістю сказав Ігор.

— А в християнство?

— В християнство вірю, як у факт.

— Ну, а хто ж його, по-вашому винайшов?

— Був напевне якийсь філософ, чи що. А решта прийняла і повірила.

— І той філософ не міг називатися Христос?

— Міг, звичайно, але він не був ні сином Божим, ні чудотворцем.

— Гм... — перекинув набік голову Кобзаренко і зсунув на самий кінчик носа окуляри, даючи знати, що збирається до наступу. — А все ж таки, ота "ваша сила" дуже сильна?

— Її сила стоїть вище нашого розуміння!

— І мудра?

— Її мудрість не може зміститися в людських головах!

— І можна їй заборонити діяти за своїми законами?

— Я вже сказав: проти її одвічних законів люди безсилі.

Кобзаренко вдоволено випростувався і підсунув окуляри вгору.

— Коли так, — підсумував, — то хто ж би їй заборонив післати на землю свого Сина: я, ви, чи, може, НКВД?

Захоплений цією шевською мудрістю, Березовський не міг не засміятися:

— Бач, таки піймали мене! Але все одно таки того не було.

— Як ви докажете?

— Я не мушу нічого доказувати — то ви повинні доказати. Я не вірю в чуда, а ви вірите, отже, доказуйте! Докажіть, що було Непорочне Зачаття, що з Нього народився Син Божий, що Він уздоровлював прокажених, воскресив Лазаря, потім Сам дав Себе розп'яти на хресті і воскрес із мертвих. Докажіть мені хоч би одне з цих чуд!

— Навіщо я маю тобі доказувати, що було майже дві тисячі років тому назад? Я тобі докажу теперішнє.

— Чудо?

— Чудо!

— Е-е, мабуть шкода вашого труду, бо я все одно в чудо не вірю.

— Не повіриш?

— Ні.

— І ти зроду чуда ніякого не бачив?

— Ані одного!

— А в дзеркало ти вже дивився?

Ігореві стало зовсім весело.

— Ну, справді, чудо! — засміявся від щирого серця.

— А то ж ні?! Людина як твір — таки чудо. Найскладніша машина — це тільки мудро зроблена річ, а сама людина — чудо! Та що людина — комаха, звірина, рослина — все чудо! А сонце, яке нам світить і гріє, яке дає життя? А зорі, що ходять своїми дорогами? А місяць? А ціла вселенна? А краса неба і землі? Хіба ж це все не чуда? Які ж ще більші чуда можуть бути? Чому їх не хочеш бачити і не хочеш признавати за чудо? Тому що привик до того, що воно тобі здається звичайною річчю? А воно — скрізь чудо! Чудо, що ти живеш, думаєш, говориш, дихаєш. Чудо, що можеш рукою поворухнути, слово сказати, радіти, сумувати, терпіти, гніватися — це все чуда, які тобі Господь Бог дав; якими винагородив кожне живе сотворіння ще перед тим, як воно на світ з'явилося. Творець за все подумав наперед. І, може воно й гріх таке казати, але мені, темному, видається, що після того всього, що Господь зробив для світу, зіслання Сина на землю, з усіма чудами, які Син робив, — це найменше чудо з усіх Його діянь...

Що можна було на це відповісти? Звичайно, переконати Березовського Кобзаренко не міг, але завжди порушував у ньому багато нерозв'язаних питань, над якими Ігор уважав за безцільне думати. І саме після дискусій з Григорієм Степановичем, він, як ніколи, ясно відчував, що його світоглядіві, так струнко й чітко збудованому з самої "матерії", бракує твердого фундаменту. А тим фундаментом могло бути якраз те, що він так послідовно і вперто заперечував — Дух. Усе частіше почали пригадуватися й слова Марусі про те, що для неї після захитання віри все втратило сенс. Чи розуміла повністю те, що сказала? Мабуть, ні. А Ігор тепер розумів. Бо ж, коли так глибоко вдумувався і починав охоплювати розумом велич космосу в просторі й часі, коли дивився на нього виключно, як на масу самої матерії, підвладної незмінним законам, а поруч представляв собі у пропорційній величині земну кулю і її населення, то у ньому виникало питання, повне холодного жаху: чим ми є? Яке там значення має людство у порівнянні до простору й часу? Тим паче нація, вік якої обраховується жалюгідними сто, а навіть тисячоліттями? Вчені сперечаються над віком землі, а наука рівно ж шанобливо сприймає як одні, так і другі гіпотези, що розбігаються в обрахунках на ДЕСЯТКИ МІЛЬЙОНІВ РОКІВ!.. Що ж значить тоді якесь тисячоліття? Є вічність і є космос. Серед тих десь там на неловиму мить з'явилася порошок, ім'я якій Земля. На уламочок другої миті, супроти якої попередня мить є безмірною величиною, на тій Землі з'явилася якась тінь від тліні матерії, ім'я якій людство. Вона, порівняно до космосу, є нічим, її вік, порівняно до вічності, — ніщо. Але вона думає (ДУМАЄ!) щось там про себе, числить якісь століття, ділиться на нації, нації — на окремі одиниці, що живуть кількадесяти років і вважають себе наймудрішими сотворіннями. Ха-ха! А яка різниця між ними перед обличчям космосу і тим, що ці "наймудріші сотворіння" називають згідливо плісню? Хіба та, пліснь собі просто існує і не здібна божеволіти, як

людина. Є нічим, але гідно своє "ніщо" несе від початку до кінця, наскільки їй там призначено нести. А людина — це також пліснь, але непристойна у своїх аспіраціях. Вона, бачите, до чогось там поривається, чогось шукає, щось пізнає, творить цивілізацію, робить війни і революції, стремить до якихось ідеалів, боліє, мучиться, радіє... Все тому, що не може збагнути своєї мізероти, своєї нікчемности у порівнянні до вічності і всесвіту. Сміхотворність, жалюгідність, чи які там інші слова на окреслення всіх її заходів мають супроти своєї суті таку ж пропорцію, як і людська одиниця супроти космосу. Все це — абсурд, зведений до ступеня числа, яке вимірюється цифрами світляних років!..

Але які ж висновки з цього всього? Чим є тоді Ігор, мільйони Ігорів, з їхніми поглядами, переконаннями, прагненнями, світоглядами, любов'ю й ненавистю? Який глузд мають слова "нація", "держава", "закон", "незалежність" і всяке таке інше?

А взагалі, беручи логічно, виходить, що Будда мав рацію, запевняючи, що всесвіт рухається по замкненому колі і ніщо не є в силі вирватися зі встановленого йому призначення. Це вчення набирає повноти свого змісту, коли до нього додати, що тим колом керують вічні закони вічної матерії. Отже, якщо людина думає, то це є призначено їй згори, і вона мусить думати саме так, як їй призначено, так, як диктує їй особливий уклад молекул мозку, а цей уклад визначено наперед. Якщо людина зробить якийсь рух, то цей рух — також їй подиктований і визначений тим самим точним і невідхильним законом вічної матерії.

Що ж з того всього виходить? Чи варто робити над собою найменші зусилля? Чи варто взагалі до чогось стремити, чогось прагнути, щось любити, за щось боротися?

Але ще далі: проти кого і за що боротися? Як можна взагалі любити і ненавидіти? Ось, наприклад, Ігор любить свій народ і ненавидить Москву. Гаразд. Та, вдумавшись глибше, чим ця Москва винна, коли її існування, її природа, її вчинки наперед визначені невмолимими законами одвічного руху й укладу матерії? В певному місці замкненого кола бігу всесвіту особлива комбінація атомів, чи молекул, творить таке явище, як Москва, з петрами, катеринами, чи сталінами, з "охранками", каторгами, НКВД і так далі. Поруч той самий уклад атомів творить інше явище, що його знову ж таки призначено заздалегідь називати Україною. Закон повелів бути Переяславській Угоді і всім її наслідкам. Де ж тут місце для любови, чи ненависти? Де ж місце для обвинувачень і протестів? Зрештою, коли Ігор, чи інші мільйони Ігорів проти цього навіть протестують, то не з вільної волі, а виключно тому, що мусять протестувати, згідно підкоренню все ж тим самим одвічним матеріальним законам, яким треба було саме так zorganizувати мислення їхніх мозків.

Березовський хапався за голову, гнав ці трійливі [\[24\]](#) моторошні думки і переконував себе у безцільності й шкідливості таких міркувань, але куточками свого мозку відчував, що логічний розвиток його матеріалістичних поглядів кінчається виключно такими вислідами. Від них до божевілья, або до самогубства був тільки крок.

"Справді, чи не варто тільки для самого доказу, що я маю вільну волю, кинутися під поїзд, або випити отрую?" — питав себе.

Але тут же якийсь єхидний голос відповідав:

"Зробиш це, або ні, — залежить все від того, як там твоїм молекулам повелів уложитися закон вічної матерії"...

І може тільки завдяки цьому голосові він ані не кидався під поїзд, ані не труївся.

"Не думати!" — приходила постанова, і це було, правда, не найліпшою, але одинокою розрадою.

Так, старався не думати, коли був на самоті. Але зате, зустрівшись з Григорієм Степановичем, не міг стриматися, щоб не почати знову дискусії. Почасті тому, що підсвідомо сподівався почути якусь думку, яка б наштовхувала на веселішу розв'язку заплутаних проблем, а частіше тому, що, також підсвідомо, хотів свої болі накинути ще комусь, щоб не бути в них таким самотнім. Та найголовнішою причиною лишалася Маруся.

Схреснувши словесні описи з Григорієм Степановичем, Ігор пильно стежив за дівчиною, хоч удавав, що цілковито ігнорує її присутність. А дівчина також, сівши собі збоку, вдавала, що зайнята якоюсь роботою, і мовчала. Але Ігоря вже не міг обдурити цей особливий ніби незрячий і зосереджений погляд її темних очей, під якими ховалася загадка. Ні, не міг! Він знав, що вона слухає і думає. Але що і як думає? На власні очі мав нагоду переконатися, що зроблений ним перший удар потряс її душею до основ. Та чи лишить він тривкіший слід і приведе до ґрунтовних змін, чи відіграє роль каменя, кинутого на поверхню глибокої трясовини? Того він не знав, боявся її питати, але знати хотів. А вона мовчала. І ця мовчанка, як рівно ж тверда і несхибна самовпевненість Кобзаренка дедалі, то все більше його дратували. Григорій Степанович не міг, звичайно, рівнятися освіченістю з Ігорем, але мав свою логіку, був дуже послідовним і на кожному кроці доказував, що вміє свої погляди досить ґрунтовно оборонити. Можна було з ним не годитися, можна було сперечатися, але не можна було його легковажити. Своєю оригінальною тактикою він збивав Ігоря з толку і майже кожного разу "заганяв його на слизке". Березовський в таких випадках викручувався жартами, але в глибині душі мусів признати, що йому власне бракує того, що мав Кобзаренко — фундаменту. І в нього родилася заздрість, родилася затятість, метою якої було — перевернути шкереберть цілий світогляд "хитрого шевчика" з його вірою в Духа, в Бога, в безсмертя і пекло, вивести знову з рівноваги "мовчазну трясовину" і змусити її запротестувати, заплакати, зробити істерику і зрадити те, що вона відчуває. Хай думають, хай терплять, хай шукають! Якийсь злий дух руїни вселився в його серце і не давав спокою, пік, юдив, свербів і передавався навіть Кобзаренкові.

Зовнішньо він себе не зраджував нічим. Виглядав дуже зрівноваженим, у своїй вищості, і тим найбільше провокував Григорія Степановича. Щирий і простодушний Кобзаренко, не підозріваючи навіть, що ховалося за цим зверхнім виглядом, сердився, запалювався і не раз сам перший зачіпав Березовського. А той, ніби знехотя, кидав якесь слово — і суперечка починалася.

— Дух!

— Матерія!

— Дурна твоя матерія!..

— Хай буде й дурна, але вона існує, як реальність, а Дух не існує!

— Та без Духа ти й пір'їни з місця не зрушиш!

— То ваш Дух пір'їни з місця не зрушить, бо пір'їна також матерія. А от матерія і земну кулю може в порох розсадити.

— Сама не розсадить, як нею Дух не керуватиме!

А Маруся слухала й далі мовчала. Лишень інколи, піднісши до уст кусочок сушеного яблука, чи, витягнувши голку до половини нитки, раптом забувалася і довго лишалася в непорушній позі, задивлена кудись нерухомим поглядом. В ній щось назрівало й Ігор набрав переконання, що вона колись не витримає й заговорить.

І не помилився.

Одного разу дискусія з площини релігійної зійшла в площину політичну й стала особливо завзятою.

— Згубили ми Духа, повірили в матерію, як худоба в пашу, та й дочекалися худоб'ячої долі! — надрирався Григорій Степанович.

— Загубили, але не Духа, а розум, — поправив Ігор.

— А я тобі скажу, що, хоч розум є розумом, але проти Духа і він дурний! Ти на війні не був, то, може, й не знаєш того. А я був, бачив і знаю. Скільки то разів так складається, що розум каже: "Пропало!" Але, як розгориться у вояка бойовий дух, то ніякий розум проти нього не встоїться: кидається сам на десять ворогів і перемагає. І тепер, думаєш, не зробили б ми діла, коли б з нас не отой проклятий обережний розум говорив, а Дух? Зробили б!

— Нічого ми б тепер не зробили!

— Авжеж, то тобі так твоя дурна матерія і розумний розум каже! А я кажу, що зробили б!

— Ви, Григорію Степановичу, також, як та дитина вперта: "Зробили б, зробили б!.." Наймудріше, що людина може в даних обставинах зробити, це — своє фізичне існування зберегти.

І тут несподівано обізвалася Маруся:

— Який сенс, Ігорю, має вислів "фізичне існування", коли інакшого існування ти не визнаєш?

Питання впало зненацька, як колода під ноги на гладкій дорозі, й заскочило Ігоря так, що він розгубився. А Кобзаренко, по змовницькому моргнувши доньці, заохотив:

— Так його, Марусю, так — в корінь бий!

— Е-е, бачу, що тут проти мене діє ціла коаліція! — кисло усміхнувся Березовський.
— Вже тепер не знаю, проти кого боронитися.

— То здавайтеся! — моргнув ще раз до Марусі Кобзаренко. — Розумні люди завжди так роблять: як не можуть битися, то піддаються...

— Ну, то ще ви зарано капітуляції вимагаєте, хоч і запаслися такою "важкою" резервою, як Маруся. Це для мене, правда, несподівано, зовсім несподівано...

— Ага-га!.. — засміявся Кобзаренко. — "Несподівано"!.. А моя тихоня лиш сидить,

слухає і на вус мотає. А тоді, як ви підете, і почне чіплятися: "Тату, а чому?" "Тату, а чого?" "Тату, а як?" І мусить неграмотний батько ученій дочці розтлумачувати все, що ще більше вчений учитель тут наплутає. Я, звичайно, як можу, так і розтлумачую, та все кажу: "Ти, доню, добре слухай і міркуй собі сама, що воно і до чого".

Ігор образився: що ж це, пошили його в якісь комедіанти, чи що?! І, пригадавши собі нараз усі поразки, яких йому довелося зазнати від Кобзаренка, він спочатку почервонів зі сорому, а потім почав бліднути. Напевне не дуже то світло виглядало в очах Марусі. А це було прикро. Особливо прикро після того, що вона йому сказала в останній розмові перед приходом Варки.

— О, звичайно! — поспішив згодитися він, силоміць викликавши на уста чемно-холодну усмішку. — Маруся мусить навчитися добре думати... Тепер, Марусю, відповім тобі на твоє питання: я, коли вжив вислову "фізичне існування", то не у відміну від безсмертя, а у відміну від існування національно-державницького. Але, чи говоримо ми про існування державницьке, культурне, чи економічне, — це все ж будуть форми існування фізичного. Розумієш?

— Ні.

— Ні?

— Ні. Тварини також фізично існують, але не мають ні держави, ні культури, ані не потребують їх.

— От вам! — підхопив Кобзаренко. — Ану поясніть, чому тварини не потребують ні культури, ні держави?..

— Це я поясню Марусі, коли вона ще раз простудіює собі розділ з психології "Інстинкт і Мислення". Чуєш, Марусю? Хоч ви тут і утворили проти мене таємну коаліцію, але я не хочу користати зі слабости противника і чесно попереджую, як Святослав Хоробрий: "Іду на ви!" Підготуйтеся, а тоді поговоримо.

— Мені не треба готуватися, — запротестувала дівчина. — Я можу хоч і зараз...

Але він не хотів говорити з нею в присутності батька.

— Ні, ні! — сказав рішучо. — Лишимо це на пізніше. Я вже мушу йти.

Вертався і знову передумував ті самі думки, які його заганяли в сліпий кут. Здавалося, що все було ясне й зрозуміле, поки не намагався пов'язати зі своїм філософським світоглядом світогляд національний. Вони не зливалися воєдино через брак якогось істотного звена і лишалися двома окремими частинами. І логічно годі було їх поєднати.

* * *

Розмова спочатку випала далеко гірше, ніж Він сподівався. Маруся совісно простудіювала вказаний розділ з психології, уміла чітко визначити різницю між інстинктом та мисленням, розуміла дуже добре, що мислення — це функція високоорганізованої субстанції мозку, і на тому все кінчалося. Перед Березовським тепер стояло завдання — пояснити, в чому все ж таки є різниця між людиною і твариною, та виправдати логічно пов'язання розділу "Інстинкт і Мислення" з питанням національним.

Він почав з того, що своїми словами переказав Марусі вдруге все те, що вона вже знала, притягнув на поміч генетику й антропологію, включно з теорією Дарвіна, і перекинувся на соціологію, але сам розумів, що ходить лишень докола, не потрапляючи в ціль. Бентежило його й те, що Маруся на цей раз не слухала його побожно з широко розплющеними очима і не виявляла захоплення, але вперто дивилася в розгорнутий перед собою зошит, а її загальний вигляд був красномовним свідомством співчуття до безсилости свого учителя, навіть сорому за нього. Так принаймні Березовському видавалося, і від того у нього пропадали рештки певности, уступаючи місце роздратованню.

— Бачу, що мої слова йдуть сьогодні у тебе поза вухами, — сказав суворо. — В такому випадку ліпше залишимо розмову. Може тобі тато краще вяснить.

— Ні, Ігорю, — збентежилася дівчина. — Я слухаю добре. Але... Як би ще тобі пояснити?.. Ти не смійся з мене. Я, звичайно, не збираюся тебе вчити, чи переконувати, — я говорю так, як почуваю. От, бачиш, мені здається, що ти. йдеш до вяснення дуже складним і заплутаним шляхом. Я ж, може тому, що така мало розвинена, пояснюю собі все далеко простіше: тварина не має душі, а людина має — і все. Через те, що тварина не має душі — не має вона й духового життя, не має духовних потреб, як людина. Тварина має лишень нерви й мозок, людина, крім того, має душу. Але мозок і душа — це не те саме. Мозок і нерви — самі по собі, душа — сама по собі. Коли так думаю — мені все ясно. Коли ж починаю думати, що душа сама по собі не існує, а те, що ми називаємо духовністю, є матеріальною функцією високо організованої матерії нервів і мозку (Маруся в цьому місці повторила дослівно за конспектом), то мені все плутається. Не знаю, як тобі пояснити, але в мені воно викликає бунт, воно йде проти моїх найглибших переконань. Я, правда, можу це збагнути розумом, але увірувати, — розумієш — УВІРУВАТИ в це ніяк не можу!

Він дивився на неї і слухав з цікавістю. А, коли дівчина скінчила, спитав:

— Поясни мені, Марусю, що ти врешті решт розумієш під терміном "душа"?

— Душа — це безсмертна частина нашої істоти, це — "я" кожної людини, — глухим урочистим голосом відповіла дівчина, і її очі, скаменивши нараз, прибрали вигляду глибокого зосередження. — Можна собі уявити, що наше тіло після смерти розкладається на свої складники і потім входить в інші організми, але, щоб наше "я", наша індивідуальність також розложилася, роздробилася і перейшла в рослини, в тварини, в мертву природу — цього ніяк не можна зрозуміти. Я, коли хочу уявити собі смерть, то заплющую очі й так думаю, думаю, дуже довго і вперто думаю — аж мені раптом так ясно представляється, що я прокидаюся. Розумієш? Я пробуджуюся зі сну, за яким починається нове життя. І цього переконання не можна побороти розумом. Коли ти не віриш — не зрозумієш мене ніколи. А тато розуміє.

Помилялася, бо й Ігор її також зрозумів. Так ясно представилося йому це "пробудження", що він аж здригнувся і, щоб прогнати примару, провів долонею по очах.

"Телепатія якась, чи що?" — подумав собі, відчуваючи дивну силу, що повіяла на

нього від Марусі.

А вголос сказав, не то до своїх думок, не то до дівчини:

— Який абсурд! Але, гаразд... Прокидаєшся — і далі що?

— Далі я не знаю...

Він уже позбувся дивного враження і заговорив саркастично:

— Чому ж не знаєш? Я тобі підкажу: далі твоя душа опиняється перед райською брамою, де зустрічається зі святим Петром. У нього за поясом золотий ключ, а на столу грубелезна книга, де записані діла кожної людини. Ти уяви собі лишень, яка то мусить бути величезна книга!.. Отже, святий Петро випитує у тебе всі дані, — ім'я, по батькові, прізвище, дату народження і так далі, — звіряє це зі своєю книгою, і тоді рішає, чи пропустити тебе до раю, чи ні... А в раю...

— Ігорю, перестань!.. — крикнула дівчина, заливаючись рум'янцем ніяковости.

— Ага! — сміявся Ігор. — Тепер бачиш сама, як це смішно вірити в такі нісенітниці... Ей, Марусю і як можна?! Та ж ти вже більше-менше уявляєш собі будову космосу, знаєш, що небо не існує, а все ж таки плетеш дурниці. У тебе більше розвинені емоції, ніж інтелект, і ось висліди. А емоції — річ дуже суб'єктивна і дуже зрадлива. На них не можна ніколи покладатися. Вірний є лишень розум. Розвивай його і підходь до всяких проблем лишень за його допомогою. Він тебе не зрадить, коли буде на вірній дорозі.

Говорив ще довго і бачив, що перемога була знову за ним. Так логічно і так переконливо стелилися його доводи, що проти них неможливо було встоятися. Правда, дівчина вже не була такою збудженою, як першого разу, не полуменіла захопленням, навпаки, сиділа розбита і безсила, але цим тільки потверджувала, що не може нічим заперечити.

Ігор був вдоволений, такий вдоволений, ніби не Марусю, а самого себе переконав у чомусь дуже істотному. Знав твердо, що його слова на цей раз дадуть свої плоди, але на них треба буде трошки зачекати. Меланхолійна вдача його учениці потребувала багато часу, щоб щось перетравити, засвоїти і прийняти потім за свої "переконання".

І він, зробивши своє, терпеливо чекав.

* * *

Стіни міщанської хати, здавалося, вже наскрізь насякли духом постійних дискусій, а Березовський, переступаючи поріг, чув їхній дух виразніше, ніж запах сушених яблук. У нього Кобзаренко, як рівно ж він у Кобзаренка, викликав попросту рефлекс. І, лишень на мить зустрівшись поглядами, вони обидва відчували нестримне свербіння язиків, яке виливалося з перших же фраз і тривало часто аж за північ, хоч нічим новим не кінчалось.

Маруся по-давньому в розмову не вмішувалася, але процес, який відбувався в її нутру, все виразніше виступав назовні. Березовський вже навчився пізнавати, коли вона була по стороні його, а коли — по стороні батька, і помічав явну перевагу у свою користь.

Це його осмілило одного разу сказати:

— Може б ми, Григорію Степановичу, висилали Марусю з хати, щоб наші розмови не псували її?..

— Ні, хай слухає! — махнув рукою Кобзаренко. — Їй, раніше чи пізніше, треба буде власним розумом думати. Ще тепер то я їй поможу в дечому розібратися. Але не до віку ж бігатиме до батька на поради. То хай вже тепер пробу перейде: витримає — добре, не витримає — її справа. Вона вже не маленька.

Дівчина дійсно "переходила пробу", і переходила важко. Вона схудла, зблідла, була дуже задумана й нервова. Кожен несподіваний звук змушував її здригатися, а часто, коли суперечка між батьком та Ігорем ставала особливо гостра, лишала їх і виходила до своєї кімнати.

Ігор довго це спостерігав, але вдавав, що не бачить нічого, і аж одного разу, коли вони були вдвох, спитав:

— Ти не перевтомлена, Марусю, що маєш такий поганий вигляд?

Дівчина змішалася і порожевіла.

— Я погано сплю ночами, — призналася з трудом по великому ваганні.

— Чому?

Вона знову завагалася. Але потім сказала щиро:

— Не гнівайся на мене, але ці ваші релігійні суперечки позбавляють мене спокою. Ви ніби змовилися, щоб мене з розуму звести. Ти своє, тато своє...

— А ти?

— Мене це дуже болить... — сказала ухильно.

Ігор вперся в неї владним зором, повільно витягаючи цигарку. Робив свою "цицеронівську паузу", хоч уже знав, що і як має сказати. Готував обрахований удар, а перед ним для більшого ефекту мусів трохи помовчати.

— Ти пам'ятаєш, Марусю, як у тебе в дитинстві випадали зуби? — спитав якомога найспокійніше. — Пам'ятаєш? Ну, то пригадай собі, як не раз так бувало, що молочний зуб, відігравши свою роль, вже не тримається в яснах, висить на самому волоску. Він уже, так би мовити, мертвий і відділений від решти організму, і тому заважає, спричинює біль і всякі клопоти. Під ним навіть виріс новий зуб, отже, цей старий тільки перешкоджає. А нерозумна дитина все боїться його відірвати. Ти знаєш, до чого я це кажу?

Повний здивовання і переляку погляд був йому мовчазною відповіддю.

— Чого ти так здивувалася? Що я знаю тебе краще, ніж ти сама себе? Але ж це ясно, як день! Ти вже не віриш більше, Марусю. ТИ НЕ ВІРИШ! — повторив з притиском, гіпнотизуючи дівчину очима. — І той факт, що ти ще "бігаєш до тата на поради", найкраще про це свідчить. Мене ти вже нічого не питаєш, але маєш надію, що тато якось іще врятує твого віджилого "зуба". Даремне, дівчино! Ліпше вирви його — і більше не буде боліти, не буде заважати ночами спати...

Вона була цілком прибита його прозорливістю й покійно зідхнула.

— Правда, — призналася тихо. — Від тебе важко щось укрити. А все ж прошу тебе ще раз: покиньте ці дискусії. Невже у вас нема більшого ворога від релігії?..

Йому хотілося засміятися на цілі груди від вдовolenня, що таки доказав своє. Хотілося вхопити дівчину на руки, підкинути високо вгору й обцілувати її голівку. Але він тільки усміхнувся і сказав:

— Гм... А, знаєш, Марусю, ти своїм питанням дала відповідь на інше питання, над яким я досі не думав. Ану ж, зміркуй сама, чи в наших обставинах є більший ворог від релігії? Що нам кажуть Христові заповіді? "Любіте ворогів своїх", "аще тебе хто вдарить по правій щоці — підстав йому ліву", "аще хто з тебе здійсмає свиту — віддай йому ще й сорочку", а на додаток — "всяка власність від Бога"... Чудово, правда?..

Вимірів новий удар у найвразливіший пункт і відразу викликав реакцію: дівчина стиснула уста і гнівно зморщила чоло. Протестувала всередині. А він від чергової перемоги відчув піднесення й енергійним кроком пройшовся по хаті.

— Щастя, що не всі це приймають поважно і не дотримуються його на практиці, інакше наша справа була б безвиглядною цілковито. Ти ж подумай, до чого б це привело: з одного боку євангеліє "класиків християнства" з другого боку — "євангеліє" класиків марксизму; перше вчить любити ворогів своїх, друге вчить ненавидіти і карає за любов до свого рідного. Що б дали в синтезі цих два елементи? Ти розумієш це, чи не розумієш?

Вона розуміла, хоч і не відповідала словами. Але слів не було треба, бо замість слів говорили її очі, говорили червоні мотилі [\[25\]](#) рум'янців, що затріпотіли на лиці. Вона була зараз повністю з Ігорем.

Витримавши паузу, він почав ще гарячіше:

— Большевики — це круглі ідіоти. Коли б вони були розумніші, то не лишень не повинні були б боротися з церквою, а, навпаки, мусіли б намножити на місце безбожницьких агітаторів якнайбільше попів і наказати їм з амбон [\[26\]](#) проповідувати християнство. Це ж — лишень вода на ворожий млин!.. Але вони того не зробили і не роблять. Вони не вміють використати свого природного союзника, до якого темні маси мають слабкість. От, візьми, наприклад, оті масові релігійні секти, що постають на місце розгромленого православ'я і що їх без розбору називають у простолюді штундистами [\[27\]](#): це ж нова пошесть! Як і кожні неофіти, ці сектанти є фанатиками. І, коли б їхній фанатизм був скерований в національне русло, вони були б страшною силою супроти Москви. Але що вони роблять, які мають ідеали? Їхньою, здається, одинокою метою є мученицька смерть для самої смерті. Большевики, звичайно, того "щастя" їм не жалують і поголовно всіх висилають у сибірські табори. І там вони гинуть. Але за що? За що?! Замість того, щоб умерти в інтересах власного народу, вони мруть задля ворогів своїх. Для них не існує любов до своєї нації, вони навіть схильні уважати кожного свідомого патріота своїм противником. Але москаля, чи комуніста, чи енкаведиста?... О, так, цих вони мусять любити з покликання, з обов'язку, бо ж: "Любіте ворогів своїх",...

Він не позерствував — говорив зовсім щиро і тремтів від обурення. Не помічав, що був блідий у цю хвилину, що уста його стали тверді, як у вирізьбленої з мармуру статуї, не помічав і того, що дівчина знову дивилася на нього, як на божество.

— Знаєш, коли так подумаю над цим усім, — обернувшись, раптом налетів на дівчину з затисненими кулаками, ніби вона була у всьому винна, — то мене нападає охота перше, ніж комуністів і москалів, вистріляти і винищити до ноги всіх отих "братчиків христових", які духовно обеззброюють націю, схиляючи її до покори, до рабства Христового. Вони — тлін, гнилизна, зараза!..

Був такий схвилюваний, що мусів на якийсь час замовкнути. Тоді, власне звернув увагу на очі дівчини, що розцвіли вогнистим одушевленням. Прийняв це, як належне, і закінчував урочисто:

— І коли я останнім часом стільки говорю про релігію, то не для того, щоб переконати у чомусь твого тата, а щоб переконати тебе. Тато вже своє віджив, і майбутнє не лежить в руках людей його віку. Воно лежить в руках молодих інтелігентів, як ми з тобою. Мої дискусії — це боротьба за твій світогляд, Марусю! Я хочу з тебе зробити справжню людину, а не рабиню Христа, чи Маркса. Пам'ятай, що нам напевне прийдеться скласти іспит у боротьбі за державу. Мусиш вибрати: або стати осторонь, або прийти до нього, як культурна і свідомо людина. Я знаю, що до голосу знову придуть мракобіси і темні сили в рясах, але їм треба буде відрубати руки! Отже, Марусю, ще раз: або ти з темнотою проти світла, або зі світлом науки проти темряви забобонів, або Христос, або народ. Або... одного і другого потрохи, але по суті нічого. Це ти мусиш собі вибрати і рішучо з одною стороною порвати!

Наперед сам не думав, що аж до такого договориться, але договорився і тепер став, чекаючи відповіді дівчини. А вона стиснула голову руками і довго сиділа мовчки.

— Не так легко порвати, Ігорю, — заговорила, мов у півсні. — Я все ж таки дивлюся на тата і бачу, що релігійність не перешкоджає йому любити й ненавидіти, як і тобі. Але є ще одне... Бачиш, я сама думаю одне, а почуваю зовсім інше. В мені борються дві сили. Одна каже "так", друга — "ні". Хочу вже раз вибрати і не можу. Ти знаєш, до чого я доходжу? — підвела до нього повні розпуки очі. — Я доходжу до того, що починаю ненавидіти Бога і зневажати Христа, але... але не можу позбутися переконання, що Вони існують. Розумієш? ЩО ВОНИ ІСНУЮТЬ! І це мене доводить до божевілля...

Закрила обличчя руками і розплакалася.

Він підійшов до неї, поклав їй руки на плечі й заговорив зі щирим зворушенням:

— Бідна моя, наївна Марусино! Жаль мені тебе, але ти переживаєш зовсім нормальний процес. І я його пережив, коли був у твоєму віці. Різниця була лишень в тому, що на мене ніхто з живих людей не впливав і ніхто моїх болів не знав. Ніхто! Навіть моя мама. Я бився з власними думками до знеможення, до божевілля! Я перевертав гори книжок і, шукаючи відповіді на свої питання, кидався від Руссо до Вольтера, від біблії до Карла Маркса, а від них знову до писань Сковороди й Томи Аквінського, і серед того всього дурів. Бували ночі, протягом яких я по десять разів мінявся, стаючи то релігійним фанатиком, то богохульником. Я молився і проклинав, я благав і погрожував, я кричав до Бога, щоб знівечив мене, скалічив, спалив, щоб за рахунок яких завгодно терпінь дав мені лишень знак Свого існування!.. І — нічого... І я зневірився спочатку з розпачу. Але пізніше розпач минув, а всі зібрані мною відомості

з книжок світлих розумом людей поволі упорядкувалися і викристалізувалися. Звичайно, в глибинах буття є ще багато нерозгаданого для світу і для мене, але основну правду я пізнав. Якщо хочеш і ти її пізнати, якщо ти віриш моєму розумові, моєму досвідові й моїй доброзичливості до тебе — довірся мені. Я поможу тобі вийти з лабіринту, я облегшу тобі терпіння сумнівів, я зроблю все для того, щоб ти стала повновартісною людиною...

Вони дивилися одно одному в очі, й обидвоє переживали велику урочисту мить, яка наповнювала їхні душі глибоким хвилюванням. Маруся вся була у владі його слів, обіцянок і непереможного чару зовнішності, а він, зігрітий захопленням, що промінювало з її широко розплющених очей, відчував у собі силу пророка й дбайливого опікуна, покликаного виводити заблукані серед темряви душі на ясну дорогу.

— Дай мені руку, Марусю — сказав. — Дай — і побачиш, що твої блукання і твої сумніви, разом з болями і безсонними ночами скінчаться. Беру на себе відповідальність за тебе перед ким і перед чим хочеш. Віриш мені? Дай руку!..

З виразом безмежного довір'я, зі сльозами щастя в очах вона простягнула йому руку, а він прийняв її і твердо стиснув.

— Дякую, Марусю! — промовив.

Вертався додому чомусь дуже щасливий і з новою енергією укладав собі нові плани і програми, які б допомогли якнайкраще справитися з даною обіцянкою.

* * *

На другий день ішов до Кобзаренків в особливо веселому й піднесеному настрої. Приємно йому було, що шкільний рік скінчився, що він скоро поїде до матері і що Маруся йому так вірить. За це постановив собі відкинути свою попередню тактику супроти неї, махнути рукою на всякого роду обережність і запросити Марусю з собою на прощальну вечірку в інституті.

Однак, вигляд дівчини йому дуже не сподобався: була надзвичайно бліда, мала якусь нам'якну церу[28] обличчя й очі, налиті моторошною порожнечою.

— Ти хвора, Марусю? — спитав.

— Ні... Зрештою, здається, нерви...

— Нерви?

— Здається. Вночі мені знову верзлося якесь страхіття.

— З перевтоми, напевне. Раджу тобі піти до лікаря.

Маруся частувала його чаєм зі свіжим полуничним варенням, але весь час мовчала й ступала по хаті так обережно й боязко, як людина, що погано бачить. Ігор стежив за нею, догадувався, що щось знову є, і чомусь утримувався зі своїм запрошенням.

— Марусю, — спитав удруге, — ти щось сьогодні сама не своя. Що з тобою?

Не відповіла.

— Ну, що з тобою? — наполягав. — Чи ти не говорила знову з татом?

Вона похилила голову, ніби признаючись до провини, але мовчала далі.

— Не хочеш відповідати?

— Лиши, Ігорю! — вистогнала насилу. — Дай мені спокій!

— Ну, що ж! — образився він. — Як хочеш. Не питатиму більше ніколи.

Тоді вона вибухнула.

— Так, говорила з татом! — заговорила спішно, пристрасно, з розпукою. — Говорила знову! І тато все пояснив, усе розплутав і привів мої думки в порядок. Чого ж хочеш? Переказати тобі його слова, щоб ти вислухав і знову перевернув усе догори коренем?! Досить з мене! Не питай мене нічого і ні в чому мене не переконуй! Я боюся твоїх поглядів, боюся тебе і... Не хочу нічого!

Властиво, після цих слів найвідповідніше було б встати і вийти. Але він не пішов. Занадто б жалюгідно й дрібничково виглядала його демонстрація перед терпінням, що їх переживала ця безпомічна міщанська дитина, перед муками непевності й роздвоєння, так знаних йому самому.

— Я, Марусю, можу тебе не питати, — почав він тихо, — можу навіть піти і не прийти більше ніколи, але це тебе не врятує. Ти ступила на стежку, з якої так легко не можна завернути. Коли в тебе прокинулися вагання, вони мучитимуть тебе так довго, поки ти не прийдеш до якихось висновків. А ці висновки не будуть співзвучні з татовими поглядами — ніколи! Тепер ти шукаєш порятунку в батька, бо з його переконаннями тобі ліпше, звичніше і спокійніше. Це звичайне боягузтво, Марусю. Поступаєш, як той хворий, який маючи небезпечного боляка, вибирає того лікаря, який дає паліатив на заспокоєння болю, і боїться того лікаря, який радить боляк розрізати і вичистити. Хворобу треба викинути наверх, а не прикривати хусточкою і не заплющувати на неї очей. Це не допоможе.

Говорив і перемагав. Маруся м'якла і покірно улягала його словам. Помітивши це, спитав:

— Ну, скажи-но, що то там тато тобі пояснив? Зараз ми це все розберемо.

Маруся слухняно присіла на крайчик стільця і провела руками по обличчі, збираючись з думками.

— Тато каже, — почала, що людство, відкинувши з християнства основну заповідь — заповідь любови — докотилося до абсурдів. Але коли б цілий світ без винятку, але таки без винятку, прийняв цю основну заповідь беззастережно, то все інше, що ти вчора скритикував, не видавалась би зовсім смішним, навпаки, подвійно розумним. Прогнівившись, людина може вдарити когось по правій щоці, але, коли б у світі дійсно панувала любов, і покривджений, замість відплати, підставив би другу щоку, то той, хто вдарив, злякався б свого вчинку, завстидався б його і більше ніколи в житті не підніс би руки ні на кого. Також зовсім інакше виглядає у світі любов і оте "здіймання сорочки" і науки про владу від Бога і все інше. І хіба ти можеш все це заперечити?

Ігор зідхнув:

— Я можу лишень сказати, що це все теорія, яка ніколи не матиме застосування на практиці. Люди по природі своїй ніколи не були і не будуть однаковими. Завжди знайдуться такі, що їх ні на яку любов не візьмеш. І щастя велике, що оту заповідь люди практично відкидають, бо в противному випадку всі ісповідники любови опинилися б у ярмі хитріших неісповідників. Ця вся толстовщина і Достоєвщина скрахувала[29] ще

задовго до своєї появи на світ.

— Ні, Ігорю, не скрахувала! Не можеш заперечити, що Христос завоював світ саме любов'ю і що перші християни перемагали своєю покорою.

— Це тобі тато сказав?

— Тато.

— То скажи татові, що у нас наступила епоха ще гірша від часів Нерона, себто, ще гірша для відродження християнства. Нум же й ми "перемагати покорою і любов'ю": нум же любити НКВД, нум же підставляти ліві щоки, шиї й спини Москві, нум же віддавати їй і ту мізерію, яку вона нам лишає!.. Скажи татові, щоб перший дав приклад свого християнства і пішов цією дорогою... — А що?! Сама бачиш, що це абсурд, і сама знаєш, що тато перший проти того. Бо тато знає так саме добре, як і я, що не покора і любов стримує напасника, а чинний спротив і розплата. Я далекий від визнання будь-якої релігії, але в даному випадку шаную заповідь Старого Заповіту: "Око за око, зуб за зуб". Проявляймо любов до добрих, а злим показуймо кулак — і щойно тоді буде порядок у світі.

Не треба було бути великим психологом, щоб побачити, що "татові слова" вже стали "обернені догори коренем", але Маруся ще пробувала боронитися.

— А тато знову каже, — почала зовсім непереконливо, — що Бог зіслав свого Сина для людства, не поділяючи його на добрих і злих. Себто, він хотів саме направити злих, бо хотів добра для всіх і всіх любив. Він вказав людству дорогу до спасіння від зла і до щастя. І не його вина, що Сина не визнали всі. Тато каже, що не можна нарікати на Христа, як не можна висмівати й лаяти агронома за те, що з виданого ним насіння нічого не виросло, коли не вичищено землі від бур'яну і не приготовано ґрунту під посів.

Березовський поблажливо усміхнувся:

— Я, Марусю, міг би тобі також оповісти ту саму історію, взявши на себе роль агронома, а релігію зачисливши до бур'яну, — і тоді мораль прийняла б цілком інакший характер. Ех, дівчино, дівчино!.. Не думаєш ти своєю головою, і тому тебе легко збити з толку всякими казочками. Та ти ж уже інтелігентна людина, а й досі віриш у таку нісенітницю, що Бог міг зіслати Сина на землю!?

Її відповідь прозвучала, як самий біль, втілений в звук:

— Я, Ігорю, більше не знаю, в що я вірю і в що не вірю. Точніше сказати, я вірю у все: слухаю тата — правда по його боці, слухаю тебе — правда по твоєму боці. І тепер, більше, ніж коли, я відчуваю так ясно і так виразно, що у мене окремо діє мозок, а окремо — душа. Мій мозок, мій розум є з тобою, але душа, переконання — з татом. Половина так, а половина інакше. І у висліді я сліпець, — перекотиполе, що не має власної дороги, і піддається силі вітру.

Накінець зойкнула тихо і закрила обличчя руками.

Ігор, схопився, подав їй води і присиливав випити.

— Та що з тобою діється, дівчино?! — питав перелякано, тримаючи її за руки. — Ти справді хвора і мусиш піти до лікаря. Ну, заспокійся, не будемо ліпше говорити, коли ці розмови тебе так зворушують.

— Не допоможе тепер, Ігорю, — зідхнула випростовуючись і пригладжуючи волосся руками Тепер не допоможе... Ти правду сказав, що я вже не заспокоюся, поки не дійду до кінця. Але тата лиши в спокої, прошу тебе!

— Можу лишити й тата в спокої, — згодився він. — Але татові розмови нічого не шкодять — він має міцні нерви.

— Не в нервах річ, Ігорю. Для тата — Бог опора в житті, і він поки що ще тримається силою своєї віри. Підірвеш її — і що даси взаміну?

— Дам правду, Марусю! — самовпевнено сказав — він.

— Правду? — пильно подивилася йому в очі. — Таку, як мені?

В питанні був докір, і Березовський трохи зніяковів.

— Таку, як вона є, — відповів тихо. — Я не винен, що правда гіркіша й невідрадніша, ніж ми би того бажали.

Вона не спускала з нього погляду своїх моторошно — непритомних очей, якими, здавалося, дивилася крізь його череп кудись у далеку далечінь, і заговорила мов у гіпнозі:

— "Правда", "правда"... Чи не є справжньою правдою те, в що ми віримо? Для тебе не існує ні душа, ні Бог, бо ти в них не віриш — і в цьому твоя правда; для тата вони існують, бо він в них вірить — і в цьому його правда. А для мене... Для мене взагалі нема ніякої правди — і це найгірше.

— Марусю! — злякався він і її погляду, і тону і того, що вона казала. — Це дуже дивно. Чи ти розумієш, що зараз висловила один з найхарактерніших постулатів ідеалістичної філософії?

— Я нічого не розумію зараз, — відповіла безтямно, мов у трансі. — Я говорю тільки те, що почуваю, що маю в переконаннях.

Ігореві стало страшно.

— Марусю, отямся! — потермосив її за плече. — Може вийдемо на свіже повітря?

— Свіже повітря може допомогти на діяння нервів і мозку, Ігорю, але на переконання — ні, — усміхнулася самими устами.

Але все ж отряслася трохи і набрала притомнішого вигляду.

— Так, Ігорю, — повторила з глибокою вірою, — правда для кожного інакша.

Треба би було справді припинити дальшу розмову, але це останнє зауваження спокусило Березовського ще на один аргумент. Він вичекав трохи, а тоді силувано усміхнувся, закурив для рівноваги і зійшов на штучно-невимушений тон.

— Не берім усього так трагічно, дівчино, — сказав бадьоро. — Ось я тобі оповім, як дотепно розбиває твердження суб'єктивності правди один філософ. Але не насуплюйся і послухай спокійно.

Отже, цей філософ каже таке: йде собі вулицею один дуже вдоволений, веселий чоловік і насолоджується думкою про те, як то він зайде зараз до найліпшого ресторану і добре собі повечереє; одночасно йде вулицею другий такий же самий веселий і вдоволений чоловік і думає про те саме. Різниця між обома лишень в тому, що перший має повний гаманець грошей, а другий тільки вірить, що має гроші, але

насправді у нього в кишенях вітер свище. Тепер подумай, чи є різниця між вірою і правдою, чи нема?

Болісна усмішка ледь-ледь торкнула уста дівчини і вдавила їхні кутики до середини.

— Для тебе, Ігорю, важний гаманець, — сказала гірко. — А для мене — гаманець — дурниця, ніщо. Важне те, що людина почуває. І так довго, поки той другий чоловік у свій гаманець вірить — гаманець існує. Ти можеш сказати йому, що він помиляється, але з таким же правом можеш витягнути гаманець з кишені другого. Вислід буде однаковий.

— Гм!.. — цілком розгубився Ігор. — Цікаво!

— Дійсно, цікаво, — впала йому в тон Маруся. — Крадіжку гаманця ти уважав би нечесною справою, але крадіжку віри — своїм обов'язком.

Березовському почало видаватися, що його торкається подув божевілля, таким чимсь сильним і таємничим віяло в цей момент від дівчини. І він, відганяючи від себе це немиле враження, поспішив заговорити:

— Чудна твоя логіка, Марусю. Абстрагуючись від цього прикладу, хіба ж не належить до обов'язку відкрити сліпій людині очі?

— Хто є сліпим, Ігорю, і хто зрячим? Один з заплющеними очима може бачити виразно цілий світ, а перед зрячими очима може бути хаос. Де ж тоді сліпота і де зрячість?

— Марусю! — не витримав він. — Направду, краще, це лишити.

— Ні, чекай! — зупинила його владно. — Я зараз можу говорити... Я зараз бачу все виразно і скажу тобі те, що відчуваю. Мій мозок безсилий поставити спротив проти твоєї правди, але твоя правда рівно ж безсила проти моїх переконань. Але я таки пішла проти них, подавши тобі вчора руку. Пішла, хоч ти свого часу сам радив мені проти них не йти. Я ніколи не могла пояснити, чому йду сама проти себе, і тепер не знаю також. Але знаю одне: мені грозить від тебе нещастя. Відчуваю це цілком певно. Не тільки тепер відчуваю — відчуваю кожного разу, коли ти починаєш мені вщеплювати свою правду. І чим більше я тобі вірю, тим виразніше це почуваю. Тоді мені здається, що ти нечистий в людській подобі, тоді я вірю у фатальну п'ятницю свого народження. Я вчора подала тобі руку, а сьогодні вночі була перекотиполем, а ти — вітром, що гнав мене по замерзлих грудках пустельного поля. Ти приязно всміхався, але мав роги на чолі й ікла в роті. Я боюся тебе, Ігорю!.. — зойкнула на кінець і закрила обличчя руками.

Йому стало холодно. Встав, мовчки вклонився і пішов до виходу.

Тоді вона схаменулася. Кинулася за ним навздогінці, піймала його у дверях, перепрошувала, благала вернутися, звальювала всю вину на нерви, тулилася до нього і плакала. Вона просила не покидати її, обіцяла, що вже буде вірити йому, що буде думати так, як він схоче. Але це не допомогло нічого. Віддалив її від себе з усією рішучістю, побажав усього доброго і пішов.

Довго блукав поза містом, заходив на цвинтар, звідтам завернув у міський парк, але ніде не міг знайти собі місця, мов справжнє перекотиполе. Був пригноблений, розбитий

і нещасливий. А, властиво, не міг собі пояснити, чому? Чому таке глибоке, потрясаюче враження зробило на нього маячення цієї міщанської нервово-хворої дитини і чому він так багато думає про неї? Адже була йому нічим. Що їх лучило? Пару місяців звичайного знайомства та ще хіба ота наївно-смішна ідея. З ідеї нічого не вийшло, бо перемогла баба Текля. Ну й що з того? Ось виїде за пару днів на вакації й не повернеться більше ніколи. Чи не може жити без цієї старої хати на передмісті? Чи не може пошукати знайомства, де ліпше збігатиме час, де не буде істеричок і забобонників?

Це все було так, але спокою не було.

Його змучили безцільні блукання, втомили пригноблюючі думки, а спекатися їх не міг. І тільки вже десь перед північчю, коли прийшов до гуртожитку, коли побачив знайомі й доброзичливі обличчя товаришів, якось трохи погамувався, ліг до ліжка і заснув.

Чи й справді заснув? Скорше дрімав. Бо увижалася йому весь час розлога, вигріта сонцем трясовина. Він пробував на ній щось писати, здається, найбільше хотілося йому вивести слово "психологія". Але трясовина, легко піддаючись знакам карбування, нездатна була їх утривалити: поки дописував останні літери, перші вже розпливалися цілком. Потім він пробував кидати якесь насіння, яке мало зараз же починати рости. Але насіння погрузало в трясовині й пропадало. Нарешті він сам помітив, що загруз по пояс, і хотів вилізти, але, чим більше борсався, тим глибше потопав. Тепла маса приємно огортала, підносилася все вище, і йому хотілося спати. Це було дуже дивне. Сон взагалі мішався з дійсністю, Ігор то насправду засипляв, то пробуджувався, а химера марива далі снувала свої нитки, так що справжній сон прийшов десь аж над ранком.

* * *

Але і другого дня не було краще. Робота не бралася ніяка, і Березовський не знав, куди подітися. Гнітила його думка, що треба конечно піти попрощатися з Григорієм Степановичем, а при тому треба буде зустрітися й з Марусею. Що їй сказати на прощання? Яку тактику взагалі застосувати супроти неї? Гніву до неї не мав і не мав права на гнів. Бо й за що, остаточно? Чим вона провинилася? Що має хворі нерви? Чи за те, що сказала йому одверто про свій страх? Страх смішний і безпідставний, але вона не винна в цьому. Винні нерви.

"Мені грозить від тебе нещастя"... Яке може грозити нещастя? Хіба одне: вона кохає його, і з того може бути нещасливою. Але що він може зробити?

По обіді троє їх, найближчих приятелів, завернули до міського парку, щоб на від'їзному трохи поговорити.

— Ех, братіки, біжать роки! — почав шепелявий і картавий Ковалюк, сідаючи на лавочці. — Отак збіжить ще останній — і ми вже не вчимося самі, а вчимо інших. Мені аж не віриться. Чотирнадцять років без перерви висидіти на шкільній лаві, — о, гатуйте мою дуфу! — можна й коріння пустити!..

— Заспокійся, Василю, — похмуро усміхнувся довгий Веретелюк. — У перспективі все є можливість відсидіти вдвоє стільки у таборах особливого призначення, де

"сидження" значно твердше, а "наука" суворіша...

— О-о, задзвонила наша Каланча "за упокой" по живих душах! — замахав руками Ковалюк. — Коли посадять — тоді й поговоримо. А тепер говорімо щось веселішого.

— Можна, — згодився Веретелюк. — Давай, наприклад, обговоримо постанови останнього партійного з'їзду...

— Євгене, ти, як бачу, давно не битий, — вдав гнівного Василь. — Слухай мене!.. Я не подивлюся, що ти такий цибатий, а вимолочу тебе на всі боки так, що аж любо буде. Бо я, як розсерджуся, то такий відважний, що аж самому страшно... А тепер, що то я хотів сказати? Ага! Ти, Ігорю, чого такий ходиш, ніби блощицю проковтнув?

Ігор скривився й неохоче відповів:

— Коли ти хочеш говорити про веселіші речі, то ліпше буде й справді обговорювати постанови останнього партійного з'їзду.

— О, гатуйте мою дуфу! — здивувався Василь. — А з тобою що? Посварився, може, зі своєю дівчиною?

— Я, Василю, не мав ніякої "своєї дівчини", — підкреслено неохоче сказав Ігор.

— О, гатуйте мою дуфу! — все більше дивувався Василь. — А та, до якої ти ходиш?

— Як і ходжу, то не для того, що ти думаєш.

— А для чого?

— Він з нею "Питання ленінізму" вивчає, — дуже поважно сказав Євген.

— О, гатуйте мою дуфу! — не вгавав Ковалюк, який уважав своїм обов'язком знати про романи всіх товаришів. — То ти не... не...

Ігор засміявся:

— Вгадав, Василю: я — "не". І, щоб остаточно тебе заспокоїти, повідомляю: більше не ходитиму. Вдоволений?

Ковалюк обернувся до Веретелюка, розгублено кліпаючи очима:

— Ти щось розумієш, Євгене?

— Ні. І не стараюся розуміти, — уривчасто відповів Євген. — Це — його приватна справа.

Але Василь не міг заспокоїтися:

— І чому ж то так? Розчарувався?

— Можна сказати, що розчарувався, хоч, по правді сказавши, я ніколи нею очарований не був.

— О, гатуйте мою дуфу! — згорав від нетерплячки й цікавості Ковалюк. — Це вже тхне, коли не містифікацією, то інтригою! Та розкажи хоч толком!

— Нічого я тобі не розкажу, Василю, — відрізав Ігор. — Сказав, що більше не ходитиму — і все.

— Але чому? Я чув, що дівчина дуже гарна.

— Хлопці, покиньте цю розмову, бо мене нудить від неї! — звівся на ноги Веретелюк. — Ти, Василю, не лізь у чужу душу з постолами, а ти, Ігорю, на майбутнє будь уважнішим, наймаючись у гувернери. Я тебе нічого не питаю і нічого не хочу слухати, але носом чую, що ти вже наварив якоїсь кваші. З твоєю мальованою пикою і

нахилом до динамітно-сахаринової красномовності треба бути дуже обережним у жіночому товаристві. Можу об заклад побитися, що дівчину з глузду звів, лазячи до неї щодня протягом кількох місяців. А тепер отак просто: "Більше не ходитиму". Свинство, голубе! Треба було над тим від самого початку думати.

Різкий і безпардонний, але завжди щирий і чесний, Веретелюк мав великий авторитет серед товаришів, і навіть Ігор його трохи побоювався. То ж і тепер не важився! Я йому перечити, тим більше, що Євген мав рацію. Дійсно, не можна було так просто сказати: "Більше не ходитиму". Мусить піти хоч би для того, щоб якимось гідно вийти з ситуації, принаймні не лишати Марусі в переконанні, що він загнаний, чи ображений останньою розмовою. А поруч з тим треба делікатно, але не менш рішучо й недвозначно, дати їй до розуміння, що він не має супроти неї ніяких намірів. Хай дівчина не лудить себе марними надіями, якщо їх має, і не чекає ніякого "нещастя".

Ще не знав, як це зробить, але сподівався, що воно само собою якимось складеться при розмові. Адже говорити він умів.

Прийшов навмисне в такий час, коли Григорій Степанович повинен бути вдома, але, як на злість, той ще не повернувся з роботи, і Маруся зустріла його сама.

Ігор постарався вдати, що нічого не пам'ятає, і привітався так невимушено-природно, що аж самому ніяково стало. І, вдаючи далі, що не помічає ані бурхливої радості, яка полум'ям обілляла обличчя дівчини, ані виразу вдячності в її очах, ані хвилювання, від якого вона не могла говорити, спитав:

— Що ж поробляєш, Марусю?

— Нічого... — ледве здобулася на відповідь вона. — Чекаю на тата і пробую читати. Сідай!

Він сів, узяв у руки книжку, і тоді йому прийшла до голови потрібна думка.

— Добре, що читаєш, — похвалив. — Тобі треба багато читати, але читати за якоюсь певною системою. Шкода, що я раніше над цим не подумав і не склав тобі плану читання.

Зупинився на хвилинку, щоб підібрати потрібні слова, і глянув на дівчину. Вона була прекрасна в цей момент! Примарніле й зблідле личко втратило різкість свого звичайного надміру барв і було ніжно-перламутровим, з ледве помітними тінями прозорого рум'янцю, що грав, як перший несміливий соняшний промінь на світанковому небозводі. А очі, ті чудесні темні очі, що були отворами до глибокої, таємничої криниці, тепер світилися теплими зорями, переповнені вщерть почуттям безмежної ніжності і щастя.

Важко було в такий момент наносити дівчині удар, і Березовський, з трудом відірвавши від неї погляд, переніс його на книжку.

— Але й пришлю тобі список у листі, — тягнув невмолимо. — Треба тобі дати якимось зайняття на ціле літо. Як будеш мати роботу — менше лишиться тобі часу на всякі непотрібні думки, що в літні ночі лізуть у дівочі голови...

Дивився далі в книжку і чекав на репліку, на яку вже мав приготовану відповідь, мовляв: у молодих дівчат ті думки зводяться до одного: закохатися і вийти заміж. А

Маруся ще молода і мусить думати не про одруження, а про дальшу освіту. Технікум — це дуже мало. Потрібно скінчити інститут, коли Маруся хоче одружитися з освіченою людиною. З освітою за технікум може хіба рахувати на партію також зі середньою освітою, або бути приготованою на те, що в подружжі все відчуватиметься різниця... Коротше кажучи, мав наплести усяких традиційних нісенітниць, при допомозі яких всі студенти звичайно викручувалися в подібних ситуаціях із сітей Гіменея. Але, розумно, чи ні, переконливо, чи непереконливо, — Ігореві було в даний момент байдуже. Головне — все дотеперішнє перенести "ad acta"[\[30\]](#).

Недбало перегортав книжку і чекав на питання. Але не почув нічого і змушений був піднести очі на дівчину.

Ні, треба було побачити її в цю хвилину! З теплої перли, що хвилину тому назад ясніла і грала ніжними барвами, дівчина перетворилася в статую, вирізьблену з сірого пісковина. Гнівno нахмуривши чоло, стояла горда, сувора, холодна і просто дивилася на нього.

— Дякую, але ти намарне турбуєшся, Ігорю, — вимовила тихо, як вона вміла, самими устами, виразно карбуючи кожний склад, і забрала у нього з рук книжку.

Коли б не тон, яким це речення було сказане, воно виглядало б на звичайний трафаретний вираз подяки. Але саме тон і вся її горда, сувора постава свідчили, що вона з пів натяку розкусила його наміри і відразу на них зареагувала. Осадила його, нічого не питаючи, і, видно було, що не дасть права сказати те, що хотів сказати Ігор.

Але він уже й не хотів договорювати того, що думав говорити. Навпаки, присоромлений і згнічений, відчуваючи докори сумління, він хотів завернути сказане.

— А я, бачиш, таки турбуюся, — вдався до викруту. — Твоя освіта ніколи не буде повною, поки не знатимеш літератури, як слід. А ти її не знаєш. Ті твори, які входять до програми, або не дають ніякого уявлення про письменника, або, іще гірше, цілковито викривлюють уяву про нього. Взяти хоча б Івана Франка, чи Лесю Українку...

Всіма силами старався надати своїм словам невимушеної простоти й переконливості, але, дивлячись на Марусю, відчував, що втрачає під ногами ґрунт. Ох, цей проклятий скам'янілий погляд, під яким нуртують незбагнені думки й почування, і цей байдужий спокій, крізь який пробивається ніяковість і сором за його безпомічність, зовсім, як тоді, коли він вияснював суть "фізичного існування", — вони його доводили зараз до шалу! Не людина вона, а чортівська криниця, глибини якої не можна збагнути!

— Я, правда, не літератор, а географ, — далі розпучливо борсався Березовський, відчуваючи, що потрапляє у владу сили її очей, подібній до гіпнози, і вже сам не здавав собі відчиту зі своїх слів, — але настільки знаю літературу, що зможу тобі багато допомогти. Коли вернуся з вакацій — засядемо з тобою. Розглянемо докладніше напрямки в нашій, а зокрема літературі всесвітній. Щоб ти не казала більше, що Байрон — це тільки лорд-визискувач, який хотів замилити очі пролетаріатові, відвести його увагу від класової боротьби в бік неіснуючої дійсності, і з цією метою створив спеціальний буржуазно-шкідницький напрямок, званий романтизмом...

Спробував навіть усміхнутися, але йому було не до сміху в цю хвилину. "І що я плету?! — питав себе з огидою. — Що зі мною діється? Хіба ж, ідучи сюди, не постановляв собі все це скінчити? Навіщо ж знову запрягаюся ще й на наступний рік? До чого ж дійду?"

А Маруся все дивилася на нього, невловимо посміхаючись, і, здається, прекрасно його розуміла. І це було найприкріше.

— Ще раз дякую тобі, Ігорю, — обізвалася врешті, і в кінчиках її уст визирнула тоненька, мов кінчик голки, іронічна усмішка. — Але на наступний рік я вже не хочу зловживати твоєю великодушністю і відбирати у тебе час.

Отже, не він, а вона ставила останню крапку! Вона кінчала, розв'язувала те, що він хотів розв'язати, і звільняла його від усього...

І йому раптом стало жаль. Йому схотілося відібрати у неї книжку, звільнити ці малі, цупкі, працюваті рученята, припасти до них довгим-довгим поцілунком і просити пробачення, просити забути все і лишити, як було досі.

Може і зробив би так, навіть напевне зробив би, коли б у цю хвилину не надійшов Григорій Степанович і не перешкодив йому.

За вечерею він, як ніколи, дотримував Кобзаренкові товариства при спорожнюванні чарок, але їсти не міг нічого. Пильно слідкував за дівчиною. Але вона була, як звичайно, тиха й мовчазна, але не гнівна і навіть не схвильована. Чи ж би так скоро у неї все минуло? Ой, ні, напевне, ні! Це ж була не людина, а якась глибока криниця, на дні якої крилися нерозгадані таємниці.

І Березовський постановив собі невідкладно запросити її з собою на вечірку, щоб договорити все несказане. Забув усе, включно із вчорашньою розмовою, не хотів згадувати нічого неприємного, не хотів ні в чому її більше переконувати, лишень перепросити і загладити свої сьогоднішні слова.

Чекав лишень відповідного моменту, але несподівано з'явилася Варя і поплутала всі його плани.

— Добрий вечір, дядьку! Здорова, Пулько! Здорові були й ви, цілувальнику! — здоровкалася на всі боки. — Я прийшла по тебе, Пулько: ти ж підеш на вечірку? Я сьогодні випускниця[31], а ви й не поздоровляєте.

Звичайно, всі почали наперебій її поздоровляти, а вона, ще червоніша, ніж завжди, від радості і від своєї бахматої[32] грубо-кратчастої[33] нової сукні, цокотала:

— Дядьку, ви ж пустите Маруську, правда? Там же подруги по першому році і, — підморгнула чомусь Ігореві, — товариші також... Ми приведемо її аж до хати, а я, коли схочете, то й ночуватиму у вас.

— Власне, що я хотів попросити Марусю на вечірку до нашого інституту, — певний згоди, встряв Ігор. — Дозвольте, Григорію Степановичу?

— Та, про мене, хай іде, куди хоче, — згодився Кобзаренко.

— То я прошу тепер тебе, Марусю, — встав Ігор і вклонився.

— Ні, дякую, я піду до технікуму, — тихо, але твердо і без найменшого вагання відповіла вона.

— Ага! — вдоволено зареготала Варя. — Дістали гарбуза!..

Він сидів, сумний і пригноблений, майже не розуміючи того, про що говорив Кобзаренко, заслуханий у притишені голоси дівчат, що доходили з Марусиної спальні. Варка цмокала, вигукувала і пищала від захоплення: видно, щось їй дуже подобалося.

Врешті, вийшли, й Ігор, побачивши Марусю у темно-вишневій, розкішно вишитій блузочці, ні з того, ні з сього, якось неоправдано, чисто по дурному зблід. Яскраві, але сміливо й зі смаком підібрані кольори аж горіли, відбиваючись гарячою луною на обличчі дівчини й кидаючи червоні трикутнички полум'я глибоко в темні зіниці її очей. З лівого боку туго сплечених і закладених назад кіс дискретно визирав крайчик такої ж темно-вишневої кокарди, а вся постать, підтята на високі закаблуки лакованих черевиків, обтягнена від половини чорною спідничкою, мала в собі весь юний чар сімнадцятирічної дівочої грації.

— Ми йдемо, тату, — підійшла Маруся до Григорія Степановича й поцілувала його у вуса. Потім до Березовського: — Ну, Ігорю, дякую тобі за допомогу і за все добре. Щасливої дороги і доброго відпочинку!..

Прощалася з такою невимушеною простотою і з такою самою природністю, як вітався з нею Ігор годину тому назад. Але це не було прощання на якийсь час — це було, прощання на завжди!

— Я також іду! — підвівся він.

Але Кобзаренко його затримав:

— Чекайте, Ігорю Олександровичу, я маю ще до вас одну справу.

Тиснувши руку Марусі, він постарався сказати очима те, чого не міг сказати виразніше словами:

— До побачення, Марусю. Я напишу до тебе...

Вона хитнула головою і чемно-привітно усміхнулася:

— Напишеш — будемо раді...

А вигляд її договорював: "А не напишеш — обійдемося".

Дивна дівчина, справді дивна!

Дівчата пішли.

Григорій Степанович сягнув по пляшку і налив знову дві повних чарки.

— Ви коли їдете? — спитав. — Узавтра? Тоді маю до вас діло...

Поліз до скрині й витягнув досить великий клунок.

— Ось, Ігорю Олександровичу, — сказав, — я вам невеличкий подарунок зробив: білі парусинові черевики на літо й жовті черевики про свято. Та ще матінці вашій пантофлі м'якенькі пошив для хати. Скажете їм таке: "Кланяється вам низенько швець Кобзаренко і ручку цілує за те, що сина в "забобонах" виховали". Бо той син, хоч від "забобонів" і відпекується, але добре зерно, впавши на добрий ґрунт, ніколи не пропаде... .

— Ну, що це ви видумали, Григорію Степановичу?! — боронився Ігор. — Та з якої речі?!

— Не вгодив вам?

— Аж забагато! Таких черевиків напевне і ваш начальник ніколи не мав, а такі пантофлі й гетьманші не сором взути. Але за що?

— Ви мене не питаєте, за що, — це вже я сам знаю. І не думайте, що я хочу такою дрібничкою від вас відкупитися. Я до смерти у вас в боргу, от що!

— А я вам від самого початку сказав, що помагаю Марусі з обов'язку і ніяких боргів за вами не визнаю! — впирався Березовський.

— Ігорю Олександровичу, — розчулився Кобзаренко, — не борг плачу — щирість до вас виявляю. Прийміть працю моїх простих шевських рук, коли не хочете мною погордити. Прийміть, прошу вас!

Ігор не мав сили відмовитись, хоч йому було дуже неприємно: адже те, що зробив Кобзаренко, було варте яких трьох повних місячних учительських платень. Але розумів, що, відмовившись, справді образить Григорія Степановича.

Прийняв. Подякував, хвалив, дивувався і тим дуже тішив Кобзаренка.

Потім вони ще пили. Ігореві хміль у голову не йшов, але Кобзаренко дуже скоро почав плутати язиком і все повторював:

— Маруся... Бачили, яка вона в мене?.. Золото — не дівчина! Та я для її добра дам собі руку втяти, дві руки! Одна ж вона у мене, мов серце в грудях!

Він прийшов на вечірку пізно, але надолужив своє спізнення десятикратно. З шибеничним гумором кинувся у вир забави, танцював безустанну, підпускав дівчатам бісиків, закохано дивився в очі кожної, з якою лиш танцював, без розбору тулив усіх однаково пристрасно до себе і всім говорив однаково — багатозначні речі, хоч добре не бачив ні одної. Товариші під'юджували його ще більше, дивуючись цьому незвичному запалові. Але сам він мав точнісінько таке почуття, як тоді, коли цілував Варку...

* * *

"Я напишу до тебе"...

Не написав нічого. Не прислав і списку на книжки, взагалі забув про Марусю і про себе самого.

Коли приїхав додому, застав хату на колодці, а сусіди його повідомили, що мати вже третій тиждень лежить у лікарні й що з нею дуже погано.

Заскочений і переляканий, покинув валізку на ґанку й бігом побіг до лікарні. Тепер зрозумів, чому так довго не було листів, а в останніх, що їх одержав, мати нарікала на старість і висловлювала бажання — якнайскоріше його побачити.

Хвора лежала в окремій кімнаті й вразила його своїм виглядом: була змізерована, жовта, худа, аж прозора, а очі її дивилися з-поза межі іншого світу. Зраділа страшенно його прибуттям, обняла за шию безсилими руками й ледве підвела голову, щоб поцілувати його в чоло.

— Приїхав мій хлопчик, мій Ігорцю дорогенький! — лебеділа крізь сльози. — А я все чекаю, чекаю і дочекатися не можу...

— Мамочко, що ж це? Чому не написала мені, або не попросила кого іншого, щоб мене повідомили? Я ж нічого не знав, — докоряв ніжно Ігор, цілуючи м'які, вихудлі руки. — Що з тобою?

— Нічого, синку, — слабо усміхнулася вона. — От, прийшла смерть — та й годі...

— Мамочко, не кажи так! — палко попросив він. — Я скличу всіх лікарів, я повезу тебе до Києва, я...

Вона похитала головою:

— Даремно, Ігорцю, даремно! Нічого вже не допоможе. Треба скоритися — нема ради. Добре, що хоч ти приїхав. Я так боялася вмерти, не побачивши тебе, не поблагословивши... Хочу висповідатися на смерть, але де ж тепер священника знайти? Тяжко мені на душі... Забери мене до дому, синочку. Хочу бути з тобою в останні дні мого життя. Забереш?

— Мамочко, що ти?! — ридав без сліз. — Я, звичайно, зроблю, як хочеш. Але тобі ліпше в лікарні. Все ж таки тут і ліки й лікарі під рукою. <

— Дарма, Ігорчику, мені вже ні ліки, ні лікарі не допоможуть. Адже бачиш, що лежу сама. З цієї кімнати тільки один вихід — до трупарні. Забери мене додому!

П'яний і півпритомний від жалю, він бігав від одного лікаря до другого, просив, переконував, радив, але всі вони були безсилі: виглядів на рятунок, а навіть на поліпшення, не лишалося. І додому хворої також не радили забирати:

— Вона вже мучиться, а буде мучитися ще більше. В нашому розпорядженні лишається бодай морфій, але вам буде важко з нею витримати.

Та він не послухав і зробив так, як просила мати: забрав її додому і посвятився їй цілковито.

Перші дні блиснув слабенький промінь надії, бо мати побадьорішала, могла трохи спати, могла сидіти і навіть дещо з'їсти.

Вона дуже насторожилася і дуже цікавилася, коли Ігор передав їй подарунок Кобзаренка, і почала випитувати, що то за учениця, як називається, яка собою і чи добра вона людина? Але через те, що він справді був далекий в таку важку хвилину від усього не зв'язаного з її хворобою, і відповідав байдужо й невиразно, відразу втратила зацікавленість і до пантофлів, які їй так дуже сподобалися, і до таємничої учениці.

— Гаразд, — зідхнула розчаровано. — Поклади їх десь, а тому чоловікові подякуєш.

Лишень згодом якось висловила думку, яка їй боліла:

— Шкода мені, Ігорцю, що не побачу тебе жонатим.

— Ти знову, мамочко?! Адже тобі вже краще!

Вона любовно й докірливо усміхнулася:

— Хочеш потішити мене? Дарма, синку, я відчуваю зближення неминучого... Хотіла тобі щось сказати. Відімкни шухляду в комоді. Там є пакуночок...

Дійсно, у шухляді лежав невеличкий пакуночок, дбайливо заліплений, перев'язаний і заадресований на його ім'я.

— Розв'язи!

Розв'язав і витягнув з нього невеличкий образок Матері Божої у срібних ризах, а при ньому лист, також заадресований на його ім'я.

— Можеш листа спалити, Ігорчику, він уже непотрібний, коли ти є тут. Написала на всякий випадок. Ось, мій синочку, хочу благословити тебе, поки маю силу і пам'ять.

Ходи сюди і стань навколішки.

Зробив, як просила, бо ж не мав сили й відваги сказати, що не вірить, не смів їй нанести такого важкого удару в останні дні життя!

Поклавши тремтячі руки на його голову, мати шептала молитву, а він, охоплений в цьому моменті шалом розпучливого жалю, зойкнув у думках:

"Боже, Боже, навчи й мене молитися! Навчи мене вірити! Поверни мені мою любов до Тебе, бо вона мені зараз дуже потрібна!"

Але мовчазне було небо, і крик його душі, звившись на хвилину вгору, зараз же важкою грудкою впав назад і столочив попереднє бажання. В душі було пусто, холодно і лячно.

Він поцілував руки матері, поцілував образок і звівся. Дивився хвилину безтямно на маленьку іконку і раптом, потрясений надзвичайним відкриттям, скрикнув:

— Мамо, це ж — твій портрет!

— Цить, цить, не кажи нічого! — зупинила його мати. — Гріх! Я знаю... Це тато колись був у Почаєві й купив. Купив саме тому. Він казав... Хай йому Бог дарує, вільнодумним був твій тато...

— Але ж це просто неймовірно! — не міг втриматися Ігор. — Чи ж можлива така випадковість?!

— Не гріши, сину, прошу тебе! Може, й не слід було тобі цього бачити. Я ховала її, ховала... Одинокa ікона, яка в мене ще збереглася. Але ти мовчи, не кажи нічого!..

І він мовчав уже, але не дивитися і не порівнювати не міг. Подібність була разюча і до давньої матері, як пригадував її собі в молодості, так і до теперішньої, змученої хворобою, з очима, що дивилися з-поза межі іншого світу. Може, навіть більша до теперішньої...

Лікарі сказали правду. По кількох днях деякої полегшії хвороба пішла великими кроками вперед. Мати мучилася жахливо, а він, здається, ще більше. Бували ночі, що не то лягти, але він і присісти не міг, подаючи на зміну то ліки, то воду, то поправляючи подушки, то обтираючи вогким рушником вкрите від мук холодним потом обличчя. І лишень ранком, коли хтось приходив з сусідів змінити його — він лягав на годину-дві спати. А потім починалося все від початку. Мати справді тратила пам'ять і кілька разів на день кликала його, все питаючись, чи він ще з нею і чи вона вже благословила його, чи ні. Діставши відповідь, заспокоювалася, але через пару годин знову кликала і знову питала. Потім почала просити, щоб він конечно після смерти молився за її душу:

— Ти будеш молитися, правда? Ти ж не є таким вільнодумним, як був твій батько?

Казав, що не є і що буде молитися, бо що міг сказати? І хвора на деякий час затихала, попадаючи в півпритомний стан.

Сусіди й лікарі, дивуючись його впертості, все радили віддати матір до лікарні, а згодом мати і сама його про це просила, але він не годився. Не годився, хоч уже з милосердя й любови бажав їй смерті. Не міг дивитися на її муки, розпач опанувала його від свідомості безсилля, але, озброювався у всю свою терпеливість і не відходив

від ліжка до самого кінця.

Вона померла на початку другої половини серпня.

Здавалося б, що за півтора місяця він був досить до того приготований, а однак втрата потрясла його й розбила до решти. Вернувшись із похорону, відчував себе осиротілим, самотнім і страшно нещасним. Бракувало йому материнського голосу, дотику її ніжних, вихудлих рук, бракувало навіть її страждань, і по цьому всьому лишилася нестерпна, болюча пустка. Приходили знайомі й незнайомі люди, потішали його, співчували йому, згадували покійницю дуже теплими словами, але в їхніх співчуваннях проскакували недвозначні натяки на те, що померлим тепер краще, як живим. І справді, смерть немолодої вже жінки на тлі перших передвісників масового терору, про майбутній розмах якого ходили дуже понурі чутки, не була ніякою трагедією. У застінках НКВД вже гинули в неменших муках тисячі молодих і здорових людей, батьків дрібних дітей, розбивалися родини, лишалися без даху над головою і куска хліба нові тисячі кандидатів на в'язнів, сиріт, вдів. Що ж у порівнянні до цього всього значила смерть старої учительки? Вмерла у своєму мешканні, на руках сина, похована по-людському поруч свого чоловіка — такої смерті не один міг позаздрити...

Ігор це й сам добре розумів, а однак щось бунтувалося в ньому, щось разило його в цьому практично-тверезому підході, ображало біль його синівських почувань. Бо, чи міг біль зменшитися від того, що існують ще більші нещастя?

Розшарпаний, виснажений, не здаючи собі відчиту з того, як і що він робить, порядкував речі, пакував книжки, приймав гроші від якихось людей, що приходили щось купувати, але поняття не мав, що саме, кому і за скільки продав. А ночами душив його жаль, зганяв з ліжка і кидав ним з кута в кут по розгромленому мешканні.

І в одну таку безсонну ніч пригадав собі сердешного Григорія Степановича і добру, лагідну Марусю. Це були самотні люди, які б інакше поставилися до його горя, сказали б слово, яке було йому потрібне, й не потішали б напевне його тим, що мертвим тепер краще...

Ігор написав до них листа. Повідомляв коротко, що померла мати, що він дуже розстроєний і що через кілька днів, упорядкувавши справи, приїде.

* * *

Навіть не заходячи до гуртожитку, просто зі станції подався до Кобзаренків. І вже коли зблизився до знайомої тихої вулички, пригадав собі свою останню розмову з Марусею. Тоді обняв його неприємний страх, що дівчина, пам'ятаючи образу (ах, якою марною дрібничкою вона тепер йому видавалася!), стріне його з чорно-пристойною міною, з надміром природности у рухах, або, навпаки, зі зле вдаваним, переборщеним співчуттям. Це було б ще гірше, ніж тверезі розважання материних сусідів.

Але страхи були безпідставні. Маруся саме чистила сливи на дворі під грушею, а, зауваживши його, покинула роботу і мерщій поспішила на зустріч. Сильно і довго, зовсім по-мужеськи, тиснула його долоню, дивлячись йому в очі суворим, сумним поглядом, тоді забрала валізку, взяла його під руку і повела до хати, не говорячи ні слова. І тільки в хаті заговорила:

— Сідай, Ігорю. Ми одержали твого листа...

Березовський слухняно сів і стиснув голову руками. Був неспроможний щось сказати. Вона мовчала також і власне цією мовчанкою говорила більше, ніж можна було сказати словами.

— Я б попросив води, Марусю, — обізвався врешті, аж тепер відчувши, що його вже давно мучить спрага.

Кинулася миттю, принесла воду і подала. Поки він пив, підсунула маленького стільчика і сіла біля його ніг.

— Ти плакав, Ігорю? — спитала.

— Ні, не можу...

— Це ще гірше. Сльози приносять полегшу. Але, чи люди шукають у таких випадках полегші?..

Він не знав, що на це сказати, і мовчав. А вона, обнявши руками коліна, почала хитатися взад і вперед, потупивши кудись нерухомий погляд.

— Я не вмію потішати, Ігорю, — заговорила, ніби в півсні. — Я тобі дуже, дуже співчуваю, але не вмію нічого такого сказати, як уміють інші. Я взагалі не визнаю потішань в таких випадках і вважаю їх образливими. Це ще з того часу, як померла моя мама. Всі, хто мене потішав, хто заспокоював і просив не плакати, видавалися мені тупими, жорстокими й немилосердними. Бо біль і сльози — це не свідоцтво любови, це — сама любов. Потішати когось — значить радити не любити, а соромитися сліз — значить соромитися любови. І тому, Ігорю, я не буду потішати тебе так, як потішали мене колись. Навпаки, я скажу тобі: плач! Плач, бо мати варта дитячих сліз, горя і болю.

Мов на наказ, Ігор впав головою на стіл і розридався. Врешті знайшов те, чого йому так бракувало й чого він не міг догадатися. Плакав уперше з дитинства, плакав до болю в грудях, і йому здавалося, що вже не зможе ніколи перестати. Не помічав нічого, що діялося довкола нього, але, коли вже знесилився й почав заспокоюватися, відчув такий лагідний, тепло-материнський дотик до своїх плечей.

— Іди, Ігорю, вмитися і перебратися. В сінях все наготоване. Йди!

Півгодини пізніше, вмитий і перебраний в чисте, Березовський знову сидів за столом, попиваючи холодну криничну воду з варенням, і думав над тим, що мужчини не раз бувають малими дітьми, яким так дуже потрібно материнської ласки й опіки.

Скинувши надмірний тягар з душі, міг уже говорити, почував навіть потребу говорити, хоч тема була така болюча...

Показав їй дивну ікону й сказав з гіркотою:

— Найліпша її подібність й найцінніша для мене пам'ятка, а я не можу тримати її в гуртожитку.

— Лиши у нас, — просто вирішила Маруся, уважно й побожно приглядаючись іконці. — Твоя мама була і гарна і добра, коли вона подібна до цього образу.

— Так, вона була і гарна і добра, Марусю, і я її страшно любив! Так просила мене молитися за її душу...

Не скінчив речення, бо біль здушив йому горло, і в цей момент відчув знову жаль за втраченою вірою, відчув гострий дотик сумління за те, що не зможе виконати останнього прохання покійниці. Глянув на Марусю і зустрів її суворий, повний глибокого докору погляд. І в ньому також прочитав жаль.

— Мертві так небагато вимагають від живих, і чи це не страшно, що ми їм і того не можемо дати? — сказала глухо.

Він зрозумів. Зрозумів, що і вона вже більше не може молитися і що їй від цього також важко.

— Марусю, — признався, — бувають моменти, коли я проклинаю своє безвірство!

— Тому я й просила тебе не зачіпати батька, — відповіла, дивлячись своїми скам'яніло-незрячими очима у невидимий пункт. — Йому тепер віра дуже потрібна. Він важко хворий на серце, хоч і не признається. Ще й п'є до того. Вже починає критися переді мною з горілкою — п'є по ночах, або поза домом. Ці арешти доводять його до божевілля. І що я зроблю?

Так їх застав Кобзаренко.

— Що ж це ти, Марусю?! — гукнув у сінях. — Покинула все на дворі...

Тут побачив гостя й урвав. Підійшов до Ігоря, міцно пригорнув його до себе й заговорив зворушено:

— Царство небесне покійниці й земля їй пером! Ми цілу ніч не спали після твого листа, а я, було, навіть думав поїхати до тебе. Так хіба ж ті окайнні пустять? Ех, горе, горе! І так несподівано! Ну, нічого не зробиш. Кріпись, козаче, бо в житті смутку багато, а радості — що кіт наплакав. Давай-но там, доню, вечерю. Ігор Олександрович з голоду та горя зовсім перемлів. Дивись — тільки тінь з нього лишилась. Ех, Господи! Горе, кажуть, тільки рака красить...

Ігор справді цілі вакації і до цього дня жив і рухався за рахунок нервів. У кожному разі, коли б його хто спитав, коли він останній раз їв, — не зміг би на це відповісти. І тепер, випивши підряд кілька чарок горілки, змітав з тарілок усе, що подавала Маруся. Під кінець вечері побадьорішав настільки, що вже міг говорити про сторонні речі, а навіть спробував усміхатися. Був безмежно вдячний цим людям, у яких знайшов стільки зрозуміння до свого нещастя і які відразу стали для нього найближчою родиною.

Вернувся до порожнього ще гуртожитку пізно і, примирений зі своїм горем, уперше за півтора місяця заснув, твердим сном аж до пізнього полудня.

Коли другого дня знову прийшов до Кобзаренків, побачив свою ікону, вміщену на почесному місці в їдальні й прибрану вишиваним рушником. Під нею стояло дві розкішні китиці білих левкоїв і гвоздиків.

Був дуже зворушений, але все ж зауважив:

— Марусю, це дуже необачно. Хтось може побачити і...

— І — що? — байдуже перепитала Маруся. — Чи ж ти не казав, що це — найбільша подібність твоєї матері й найцінніша пам'ятка від неї?

— Так, але ніхто не повірить...

— Мене зовсім не цікавить, чи хтось повірить, чи ні! — гостро кинула дівчина. — В моїй хаті роблю, як хочу, і кожному до того — зась!

Глянув на неї з подивом, потім підійшов скорим кроком, взяв її за обидві руки і зложив на них повні глибокої пошани поцілунки.

— Марусю, — сказав, — я хилю перед тобою голову, я вдячний тобі, я маю перед тобою дуже великий борг і... дуже-дуже велику провину. Даруєш її мені?

Вона спокійно визволила свої руки й зідхнула:

— Лиши, Ігорю! Є дрібниці, про які не варта згадувати.

* * *

Так всевладна доля перекреслила всі його постанови і повела події своїм власним руслом.

Відвідини Кобзаренків перейшли для Березовського в звичку, в наліг^[34], якого не можна було зректися. Пропахла сушеними яблуками, стара міщанська хата на передмісті тягнула його до себе магнетом, і тільки там він відчував себе дома, заспокоювався, менше страждав і міг навіть працювати. Помагав у господарстві, то обриваючи яблука, то чистячи пивницю, то лагодив щось удвох з Григорієм Степановичем у дворі, або біля хати, і взагалі поводився так, як член родини.

Маруся цього року була дуже перевантажена працею. Крім господарства, відбувала практику в школі, бігала то на лекції, то на консультації, й ніколи не мала хвилинки вільного часу. Ігоря вона трактувала нарівні з батьком і не раз, виходячи з дому, просила його нагодувати дріб, побігти до крамниці щось купити, а в означену годину розпалити під плитою. Коротше кажучи, ставилася до нього, як старша сестра, але позатим не проявляла більше нічого.

Березовський лишався в хаті сам. Любив цю самотність, тишу і спокій. Він приносив зі собою книжки і конспекти, вчився, або готувався до лекцій у школі, навчившись від Марусі, гриз сушені яблука і під ласкавим поглядом іконки, що так нагадувала йому матір, почував себе зовсім добре.

Закинув він і свою слабість до суперечок. Коли часом і говорив з Кобзаренком, то говорив про звичайні речі, які не сіяли неспокою й подразнення, лиш, навпаки, знаходили обопільно згідливі погляди. У Марусі також минули істеричні вибухи, нічого вона не згадувала про нічні кошмари, так що згодом Ігор про них взагалі забув. У хаті запанували мир і згода.

Так збіг кінець літа, майнувши на прощання окрайцем пурпурово-золотих шат, так прочалапкала болотистими дорогами обшарпана й замурзана осінь, а їй по п'ятах, гремлячи по замерзлому брукові, влетіла на срібних санях, оздоблених кришталевими бурульками й запряжених метелицями, красуня-зима. Обдарувала землю горностаєви-ми кожухами, настромляла всюди білих шапок, посріблила все довкола, припорошила маленькими перлами, притрусила чорні рани минулого, в тому числі й Ігорову.

Побачивши вперше оновлений непорочною білістю світ, він глянув довкола й раптом відчув у серці свіжу, як подих першого снігу, радість. Це було смерком, коли він вибрався на засідання педагогічної ради до школи, але засніжений мрійний вечір був

таким гарним, відбивав таким контрастом до марудного, тхнучого порохами й цвіллю засідання, що ноги його мимовільно понесли в інший бік — на передмістя. Опанувало його непереможне бажання побачити Марусю й поділитися з нею радісною новиною: "Дивись, Марусю, який прекрасний сніг випав!" Більше нічого він не хотів. Він навіть не мав більше часу говорити, але про сніг чомусь хотілося сказати неодмінно. Це видавалося важним і цікавим.

Його п'янив гострий запах снігу, викликаючи порівняння з запахом сушених яблук, а в серці забриніли голоси зовсім-зовсім зеленої юности. йому хотілося сісти посеред дороги й покачатися в снігу, або зробити велику сніжку й запустити якомусь перехожому в спину, або штовхнути когось у кучугуру, або вистругати щось інше, страшно веселе, добродушне і глупе. Взагалі хотілось бути молодим і щасливим, як він був десять років тому. Ех!..

Перед хатою Кобзаренків уже була прокидана стежка від хвіртки до порога, а у вікнах жовтіло світло, і все подвір'я, залите ніжними синіми тінями, з розіскреним зорями небозводом вгорі скидалося на різдвяну картку, якій лишень бракувало золотих бережків.

Ввалившись разом з клубами морозної пари до кухні, Ігор весело привітався:

— Добрий вечір, люди добрі! З зимою вас!

Але глянув на господарів, що якимось мляво відповіли на його привітання, і відразу споважнів. Кобзаренко, підперши голову рукою, кутив перед комином, а Маруся стояла притулена спиною до теплої печі й мала камінно-нерухомі, безтямні очі.

— Щось сталося? — опитав Ігор, не відступаючи від порога.

Кобзаренко поволі вибив попіл з люльки і, ховаючи її в кишеню, нескоро відповів:

— А то ж у нас хіба бодай один день мине без того, щоб щось не сталося?.. Та заходьте ближче, сідайте...

— Ні, я тільки на хвилину. А що таке, коли можна знати?

— Та ти — що? З місяця звалився?! — розсердився Кобзаренко. — Не чув, що сьогодні вночі мають етап відправляти?

— Ні, не чув. Хто вам сказав?

— От, горе мені! "Хто сказав"! Та ціле місто про це говорить! Вагони на станції приготовані стоять. Одні кажуть на п'ятсот, другі кажуть — на вісімсот людей. Хай тільки п'ятсот, хай двісті, — але це вже, братику, купа народу на один раз! Та й то лише початок. А далі ще не те буде...

Кобзаренко знову почав набивати люльку тютюном, а Березовський стояв ні в сих. ні в тих, і йому соромно було за свою недавню радість.

— Так, — зідхнув він. — Ну, то я вже піду...

— Та чого ж ви? — похопився Кобзаренко. — Почекайте, Маруся зараз чаю зварить...

Але йому стало не до чаю.

— Ні, дякую, — відмовився рішучо. — Маю засідання. То я так по дорозі до вас забіг. Добраніч!

Тепер на дворі було ще краще: ще більше посинів сніг, ще яскравіше розгорілися зорі, ще тепліше зажовтіли очка вікон під сніговими намітками, світ став ще подібнішим до різдвяної карти, але Ігор нічого про це не сказав Марусі, яка вийшла за ним до воріт. Глумом виглядали б його слова про красу, коли на її тлі відбувалася чергова трагедія...

* * *

Однак, з цього вечора в душі Березовського стався якийсь перелам, як то буває в кожному організмі по тяжкій недузі, а слова, що їх ніс тоді до дівчини й не сказав, тяжіли на його серці й просилися на уста, хоч в них нічого ні розумного, ні поважного не було: "Марусю, подивися, який прекрасний сніг випав!".. Так, випав. Випав раз, другий і третій, й кожного разу, випадаючи наново, оновляв світ своєю свіжістю й кожного разу оновляв у Березовського бажання про це сказати. Але сказати не так звичайно, а якось особливо, щоб знайти у дівчині відгук, знайти глибше розуміння цих простих слів і настрою, який з ним пов'язувався.

Зрештою, можна було говорити і не про сніг, а про щось інше, незначне, але одночасно й хвилююче, тривожно-радісне, ніжне, невловиме. Про що? Ах, це все одно! Можна, наприклад, говорити про цвіркуна, що сюрчав за піччю, про химерні тіні, що лягали на стінах від нафтової лампи, про поезію, або про фантастичних героїв казок. Можна було!..

Але — що ж? Маруся не розуміла його. Кілька разів він пробував щось таке почати, і кожного разу його спроба кінчалася жалюгідно-глупо. Бо, коли він заговорював про ніжну теплоту, що виповнювала собою традиційні старі хати, Маруся питалася його, яка температура в гуртожитку; коли він скаржився на нез'ясований сум, вона пояснювала його надто коротким терміном, який минув від смерти матері; коли ж якось то натякнув на якісь таємничі причини, що породжували в ньому неспокій, — сказала:

— Ніякої таємничості нема. Тепер ніхто спокою не має — кожен чекає своєї черги...

— Я, Марусю, якось хотів би не думати над цими речами.

— І я б не хотіла, але вони самі в голову лізуть.

Свідомо, чи несвідомо, дала йому поличника[\[35\]](#), і він замовк.

— А все ж вона надто прозаїчна натура... — подумав з жалем.

І ще раз майнув перед ним образ рижої Зої, але якийсь затертий і невиразний, мов зблякла і пожовкла від часу аквареля, яку з жалем, але все ж кидається у вогонь.

Жаль і розчарування від невдалих розмов не минали, а він чомусь плекав їх і мріяв про те, що могло б бути краще. Щойно по тому першому снігу, він побачив, що Маруся, дуже зблизившись до нього протягом цих останніх кількох місяців, одночасно відійшла від нього так далеко, як не була навіть на початку знайомства. Минули часи, коли вона червоніла, прикривала віями спущені очі, бентежилася і сяяла, дозволяючи і провокуючи своєю мовчазною настороженістю до сміливих кроків. Тепер було не те. Тепер вона все спішилася, все була зайнята, майже ніколи не лишалася з Ігорем на самоті, або, коли й лишалася, то все говорила про найзвичайніші речі. Правда, була

дуже щира, дуже проста й дуже безпосередня, але саме цим в'язала його до такого степеня, що він був безсилим переступити колись ним самим визначені межі. А переступити чомусь хотілося. Чим більше відчувалася перепона, що стала між ним і нею, — тим сильніше зростало у нього бажання цю перепону усунути.

Чого хотів?

Цього він сам не знав, натомість знав, що ніяка інша жінка не могла б так легко обмежитися до самого товаришування з ним. Нею щойно стала теперішня Маруся! Та сама Маруся, що колись тріпотала в його присутності, тепер, при всій своїй доброзичливості й теплоті, цілковито ігнорувала його, як чоловіка. Це було просто неприродним, це було образливим, а тому спокушало на спробу — знову викликати спалахи рум'янців на ликах, засвітити блиск в темних очах, змусити ніяковіти й лякатися.

Він кілька разів пробував при прощанні затримати її руку, але Маруся, здавалося, не помічала цього зовсім, як рівно ж не помічала його залищальних поглядів, а зачіпливі багатозначні натяки збувала мовчанкою, або відповідями, які були гірші від мовчанки. Вона його не розуміла.

Можливо, що йому в остаточному висліді остогиділо б підпалювати сиру колоду, коли б час-до-часу не обсипали його нервовим приском якісь невловимі імпульси, які спалахували під спокійно-зрівноваженою зовнішністю дівчини, викликаючи у нього солодке завмирання серця. Ці спалахи були мимолітні, як трепіт далекої зірничі, що ледве торкалася нічної небесної сині й пропадала за обрієм, лишаючи по собі нерозгадану загадку: дійсність, чи омана зору? Відгадуючи її, Березовський ніколи не міг прийти до твердих висновків.

І все ж інколи минали дні й цілі тижні повного збайдужіння й знеохоти до всього. Немила йому була тоді Маруся, немілі праця й наука, немиле життя й цілий світ. Такі моменти наступали у нього неминуче, як наслідки по випадках арештів, звільнень з праці, або чуток, що доходили, передавані шепотом, про інші несамоовиті речі. Тоді він спішив до Кобзаренків, затримував Григорія Степановича й питав:

— Чули?

Григорій Степанович здебільша чув і знав навіть багато такого, чого не чув Ігор. Але від того не легшало.

— Куди ми йдемо, Григорію Степановичу?

— Або ми йдемо? — потискав плечима Кобзаренко. — Ми лежимо в болоті й крові, а не йдемо. Ми гниємо.

Ігор тиснув голову, аж йому кров дзвеніла в скронях і голосом, що виходив крізь зціплені зуби цілком глухим, кидав, ні до кого не звертаючись:

— І ніякого виходу, ніяких можливостей, ніякої надії!..

— Надія, голубе, все мусить бути.

— На що?

— На Бога.

— Ет!..

— Не "ет", козаче, не "ет", а свята правда! Зіслав уже раз Бог Свого Духа на землю для спасіння всього людства — просімо, щоб ще раз і для нас, грішних, зіслав.

— Ні, Григорію Степановичу, нам Дух не допоможе. Що ваш Дух зробить проти ворожих гармат, які стоять на нашій землі?

— Вони, сину, й довіку стоятимуть, як нас не осінить Дух Святий.

— Нам зброя потрібна, а не Дух.

— А я казав уже тобі, що без Духа ти і пір'їни з місця не зрушиш.

— І я вам казав, — почав нервуватися Ігор: — матерія і земну кулю в порох розсадить!

— Нехай твоя матерія, перше ніж земну кулю розсаджувати, розсадить бодай одну ворожу голову.

— Для цього треба зброю мати!

На цей раз, у протилежність до Ігоря, Кобзаренко був дуже спокійним.

— Зброя, козаче, тепер у ворожих руках, — відповів лагідно, — і, щоб здобути її, треба, насамперед, бути Духом натхненим. Як будеш натхненим, то підеш і зброю відбереш. Як будеш тільки бездушною матерією — сильніша матерія на тобі до смерти тяжітиме.

— Так воно і є справді: тяжить сильніша матерія над слабшою — і немає ради. Голими руками гармати не візьмеш...

— А я тобі кажу, що візьмеш, як матимеш Духа в собі! — з глибоким переконанням сказав Кобзаренко. — Спочатку вхопиш вила, чи сокиру, відіб'єш рушницю, а з рушницею вже й гармату відіб'єш. Але треба Духа!

— Хм!.. — гірко усміхнувся Ігор. — Може б оце ми спробували? Беріть-но сокиру, а я вили — і гайда!

Кобзаренко мовчки встав, натягнув на себе свиту і взяв картуз.

— Ходім! — промовив спокійно. Але в тому спокої була незламна і тверда рішучість.

Ігор не мав найменшого сумніву, що Кобзаренко, як стояв, так справді й пішов би.

— Ет, Григорію Степановичу, — сказав зніяковівши, — треба ще й розум мати, а не лізти насліпо на видиму смерть. Яка з того користь була б?

Кобзаренко сердито вдарив кашкетом об підлогу:

— Он воно! — крикнув гнівно. — Оце говорить розумом дурна матерія про користь! І чого ж стогнеш?! Та ж маєш свій велимудрий розум — ну й роби, як він тобі каже! Каже битися — бийся, каже тобі мовчати й терпіти задля користі — терпи і не стогни.

Зніяковілий Ігор мовчав, радий, що цієї розмови не чула Маруся, якої саме не було дома. А Кобзаренко дістав пляшку з горілкою, налив собі й гостеві, і коли вже випили, почав спокійніше:

— Духа нам потрібно, хлопче, Духа! Щоб спалив наш страх і нашу упокореність перед антихристом, щоб зілляв наші серця в одно єдине, щоб утвердив у ньому віру у Вищу Правду, в Добро, у Справедливість — у Бога і його поміч! Не користь, а безкорисна жертва повинна керувати нами, не матерія, а Дух, — тоді й гармати не страшні!..

Можна було "духа" розуміти інакше, ніж його розумів Кобзаренко, але не можна було не признати, що віра цієї простої людини була невичерпним джерелом оптимізму. І, як ніколи, Ігор тепер заздирив йому, як ніколи, відчував, що йому бракує саме того, що мав Кобзаренко. Тому він часто навмисне провокував Григорія Степановича говорити про Духа, бо ті розмови приносили йому величезну відраду і полегшу.

"Ех, — думав він, — коли б же у нас та всі такі! Осягнули б ми мету дуже скоро. Не важно те, що служить рушійною силою для великого задуму — важно осягнути мету. Але в майбутній державі для релігії не повинно бути місця, і Божі храми мусять заступити храми науки — інакше не може бути!"

Зачерпнувши отухи[36], Ігор бадьорішав, віднаходив віру у майбутнє, і життя починало йому видаватися веселішим. А разом з тим поверталось до нього бажання почувати себе молодим і щасливим. Він, правда, ніколи не тратив голови і розумів, що до кінця щасливим у повному розумінні того слова, в теперішніх обставинах бути неможливо. Але все ж не гнав від себе бажання зазнати хоч одробинок[37] щастя.

І тоді він особливо дошкульно відчував відчуженість Марусі. Найбільше ж дратувало його, що всі невинні стріли його більше товариського, ніж кавалерського залицяння відскакували від неї, вдаряючись об мур повного нерозуміння й цілковитої байдужості. Він не хотів роману — він хотів тільки трошечки теплоти, тієї звичайної дівочої милої теплоти, на яку мають право усі небридкі й недурні хлопці. Але Маруся йому й того жалувала. Чи ж справді він не заслуговує навіть на таку дрібничку, як трошки хай і лукавої усмішки, якогось по суті незначного, але ніби багатозначнішого слівця, жарту, ласкавішого погляду? Навіщо оцей дурний невидимий мур, що виріс між ними непомітно і стояв так непохитно, кидаючи неприродну тінь на їхні взаємини? Неприродну, бо досі всі такі "мури" будував Ігор, але ще не було випадку, щоб хтось пробував відгородитися від нього. Навпаки, брами найнепрístupніших "фортець" для нього завжди стояли отвором, лиш він з них не користав. І аж тепер від нього замкнулася Маруся. Маруся!..

Якийсь маленький бісик мужеської амбіції муляв його й непокоїв, хоч напевне, коли б у дівчини пробудилася знову схильність, Ігор попав би у велике заклопотання, може навіть зненавидів би її, як раніше. Однак, це було б нормально, а те, що було тепер, було і ненормальне, і незвичне, і неправдоподібне.

Ігоря брала досада.

* * *

Якось то присмерком, коли почала здійматися завірюха, Ігор ішов до Кобзаренків і вже недалеко їхнього двору почув якісь веселі вигуки і побачив крізь сніжну заметіль борюкання двох тіней.

— Та пусти, навіжений! — лоскотливо сміялася Маруся. — Натрусив за комір!.. Бррр!.. Відчепись!..

— Не відчеплюсь! — відповідав задержувато молодий чоловічий голос. — Умию тебе, замурзану, щоб личко було біленьке, як сніг! Отак, отак, отак!..

— Ільку!.. Та ну!.. Бо, ось, слово честі!..

— Що? Що?

— А ось що!..

— Ага, то ти так?! Чекай же!

Ігор зупинився, відчуваючи, як йому враз щось боляче й різко зашкребло під серцем, і вже не знав, чи йти далі, чи ні. А ті двоє продовжували борюкатися й реготати, не помічаючи свідка, бо вітер віяв від нього у їхню сторону.

Нарешті, перемогла таки Маруся, і хлопець кинувся навітікача. Промчав, наче баський кінь, повз Ігоря, не зауваживши його, а вслід за ним полетіла велика сніжка й глухо вліпилася в паркан.

— Боягу-у-уз! — дзвінко крикнула навздогін Маруся.

— Забія-я-ка! — відповіло з темені. — Ось, чекай, я мамі скажу!

Ігореві стало невимовно гірко: спробував би оце він так поступити з Марусею! Та не відважився б ніколи! А, коли б і відважився, то напевне Маруся самим лише своїм холодно-здивованим поглядом убила б у нього раз на все охоту до подібних жартів. А ось цьому якомусь дурному Ількові вона дозволяє торкатися до себе, умивати її снігом, борюкається з ним і ані не протестує, ані не обурюється — тільки сміється. Радісно сміється!..

Він був такий схвилюваний, що мусів трохи постояти, бо боявся сам за себе. Не ручив, що, коли б зараз побачив Марусю, то не зрадився б, не сказав би якоїсь дурниці. Тому, щоб заспокоїтись, кілька разів глибоко втягнув повітря в груди, лизнув трохи снігу і аж тоді наважився піти до хати.

Застав, дівчину як жадібно пила воду, і подумав з ворожістю: "Ач, так втомилася, вибрикуючи, що її аж спрага розібрала!" Але не сказав нічого — стримався. Зате пізніше при світлі пильно придивлявся до її обличчя, стараючись вичитати з нього, що то за взаємини можуть бути у неї з якимсь Ільком? І, чим більше дивився, тим менше йому це подобалося, тим образливіше видавалося. Маруся вся пашіла, натерте недавно снігом лице блищало й світилося так, як світилося воно в його присутності кілька місяців тому назад. Навіть не так — більше! І очі сяяли якось особливо, і рухи були жвавіші. Невже ж би причиною її неприступності став якийсь безпардонний, нахабний Ілько?

Випили чай, і Кобзаренко, поговоривши ще трохи про се і те, почав збиратися "у підпілля на горище", як то він любив казати з гіркою іронією. Під дахом він мав шевський столик, сідав біля теплого комина і клепав до півночі. Казав, що йому там і в найгірші морози не холодно, бо груба верства снігу на ґонтах, теплий комин за спиною і пляшка горілки під рукою добре боронили його від холоду.

На дворі розгулялася хуртовина. Метелиця танцювала довкола хати, глухо бухала в глиняні стіни, протяжно дмухала в комин і добивалася у вікна, шкрябаючи по склі сухими, костистими пальцями. А в хаті було тепло, під піччю мирно сюрчав цвіркун, п'ярко пахли сушені яблука, і на стіни лягали м'які тіні від помаранчевого шовку абажура, що прислонював світло великої настільної лампи. Все було, як завжди, як любив Ігор, але сьогодні він сприймав цей затишок і теплоту, як щось особливо

контрастуюче до свого душевного стану, йому здавалося, що він — вигнанець з цього спокійного, милого світу, або зайда, якому до якогось часу великодушно дозволяють грітися біля чужого вогнища. А, може, завтра на цьому самому місці сидітиме той Ілько, який має право торкатися Марусі і борюкатися з нею, викликаючи такий радісний сміх...

Він дивився на дівчину і з жалем нотував ті всі зміни в ній, які наступили від часу першої зустрічі. З тієї дикої, кострубатой міщаночки, що зачепила його так незручно на цвинтарі, що підкочувала спідницю, поправляючи панчохоу перед незнайомим мужчиною, що так різко реготала,

задираючи голову, не лишилось нічого. Тепер це була зовсім нова людина, повна свідомости своєї гідности (коли не брати під увагу сьогоднішньої сцени з Ільком, яка так обурювала Ігоря), з гнучкими і плавними рухами, людина, що мовою і думками зраджувала свою інтелігенцію. І цього всього вона досягла під впливом Ігоря лишень для того, щоб уподобати собі якогось грубіяна — Ілька! Саме грубіяна, розгнuzданого і нахабного — інакше Ігор собі його не міг уявити!

А Маруся тим часом звивалася в кухні, кінчаючи мити начиння і, як здавалося Ігорові, старалася не дивитися на нього.

— Але ж і мете! — обізвався, заглядаючи у вікно. — Обіцяла хресна прийти сьогодні, але напевне не прийде...

— Хто цей Ілько, Марусю? — не стримавшись, спитав Ігор так недоречно і так несподівано, що дівчина здригнулася.

— Який Ілько? — перепитала, змішавшись до скрайніх меж і спаленівши по самі вуха.

— Ти не знаєш? — спитав насмішливо, перехиливши голову.

— А ти звідки знаєш? Чому питаєш?

— Бо бачив і чув вас сьогодні... — пояснив тоном переможця, якому вдалося піймати винуватця на гарячому. Розгубленість дівчини не міг інакше пояснити, тільки як признанням, і від того все більше наростала злість.

Але Марусі поволі верталася рівновага. Яскравий рум'янець скоро поступався сіруватій блідості, блискучий погляд набирав твердої упертости, і дівчина, щоб стримати гнівне тремтіння уст, прикусила нижню губку. Не говорячи нічого, зняла з печі миску з пшеницею, висипала на стіл і почала перебирати, завзято соваючи зернятками по столі.

Внутрі в Ігоря клекотіло.

— А я й не думав, що ти можеш бути такою безжурно-веселою, — ковтаючи отруту заздрости, тягнув він ущипливо далі. — Як побачив сьогодні і почув тебе — спочатку ні очам, ні вухам своїм не повірив.

Маруся мовчала, але її пальці, розсуваючи пшеницю то в один, то в другий бік, помітно тремтіли.

— Той Ілько мусить бути дуже веселим і завзятим хлопцем. Правда?

Вона враз підвела на нього суворі очі й тихо спитала:

— Чого хочеш, Ігорю?

— О, я нічого не хочу! — засміявся штучно. — Я тільки думаю, що в моєму товаристві ти завжди така сумна і така поважна, завжди тобі лізуть якісь трагічні думки в голову. Але в товаристві...

— Правда! — увірвала його різко. — Правда, Ігорю! У твоєму товаристві мені завжди лізуть страшні й трагічні думки в голову... Ти вдоволений?

— Вдоволений, що почув щиру відповідь, але жалую, що не знав цього раніше... — відповів, скриваючи під удаваним спокоєм біль і образу.

— Ти не знав?! — підвелася з місця Маруся. — Ти не знав?! Хіба ж забув, що я тобі казала? Та ж ти приложив усіх зусиль, щоб відібрати мені радість і рівновагу духа, ти вибив мені з-під ніг опору ти вкинув мене у темну порожнечу тієї проклятої правди, де нема місця на усмішки й радість!.. Чого ж хочеш від мене, я питаю? Щоб я танцювала з радости на похоронах власної віри й веселилася на вид убивці тієї віри?! Вибач, того я не вмю і не можу!..

Дивилася на нього з ненавистю, як на найбільшого ворога, і від її погляду враз пропала охота до іронії.

— Марусю, — сказав благально, зіщулившись під тягарем страшних обвинувачень, — ти несправедлива. Я не хотів тобі зла і ніколи не думав, що релігія займає аж так багато місця у твоїй душі...

— Тішся, Ігорю: вона вже не займає ніякого місця! — трагічно усміхнулася дівчина. — Зате тепер велике місце займає порожнеча, якої ніщо не в силі виповнити... Дивись, ще так недавно, всього рік тому назад, я вибирала оцю саму пшеницю на кутю з радістю очікування великого свята — Народження Правди — і глибоко вірила в Неї. Тепер мені здається, що я перебираю власні сльози над могилою тієї Правди. Тобі воно незрозуміле, навіть смішне, але мені — ні! Я оплакую той гарний, великий і радісний настрій, який живив мене протягом кількох тижнів кожного року, я оплакую, бо його не заступить ні твоя правда, ні розумні міркування — ніщо! І, хоч я роблю так, як робила раніше, то роблю задля тата, а гіркота моя подвійна: адже в ці урочисті дні, в які ми раніше були такі близькі одне одному, цей рік ми будемо дуже далекі!...

Він збирався відповісти, але не встиг, бо хтось застукав.

Прийшли Сірки — куми Кобзаренка: хресна мати Марусі — Явдоха, її чоловік Максим і їхня донька Стешка, що була похресницею Григорія Степановича.

— Оце вибралися! — гуділа дзвоном в сінях тітка Явдоха, оббиваючи і обмітаючи сніг з чобіт. — Вийшли з дому — ніби нічого. А тоді, як звіялося, як звіялося, — Господи!..

Прийнявши гостей, хата ніби відразу понижчала, такі високі й огрядні були старі Сірки. Лишень донька їхня, кумедно-гарна п'ятнадцятирічна дівчина, вдавшись ростом у батьків, нагадувала собою тоненьку, кволу стебелинку. Ігор завжди дражнив її, називаючи то марсіянкою, то обчухраним блакитно-квітучим соняшником, бо й справді, Стешка зі своїми величезними блакитними очима була подібна до тички з двома синіми баньками вгорі. У відміну від батька й матері, що пишалися своїм давнім

міщанським родом ("Мій пращур вже за гетьмана Богдана теслював, і від того часу теслі в нашім роді не переводяться", — любив згадувати Максим), Стешка, навпаки, дуже маніжилася, вдавала з себе надзвичайно розумну і веліла називати себе Стеллою. Як найменша дитина й одинока донька, могла дозволити собі на те, на що напевне не дозволили б її старші брати. Звісно — пестійка.

Зліз із горища Кобзаренко і, привітавшись з кумами, відразу поринув з ними в розмову, Маруся вже заходила наставляти, чай, а Ігор, як звичайно почав дражнити Стешку: .

— Ну, і як же там, Степанидо Максимівно? Ви й далі так ненавидите мужчин?

— Це ви до мене? — повернулася Стешка, сяючи своїми блакитними соняшниками.

— До вас.

— То помилилися, бо я називаюся інакше.

— Ах, я й забув!.. Як то?.. Якось ніби "стіна"?..

— І зовсім недотепно!

— Правда, що недотепно, але я все забуваю... Як же воно?... Ах, згадав: "стеля"!..

— Ви, як бачу, зовсім глухі. Хіба ж не чуєте різниці між "стеля" і "Стелла"? Стелла, з двома "л"!

— Ага, ага, вже знаю! Але чому тільки з двома "л", а не з трьома? З трьома ще краще...

— Ви не можете нічого розумнішого сказати?

— Я — ні, Стеллочко, але ви напевне скажете. Скажіть же мені, яке ваше теперішнє становище до мужчин: змінилося, чи ні?

— Змінилося.

— Та невже? От радість яка!

— Не радійте, бо я тепер ще більше мужчинами погорджую — просто не зношу їх!
— дуже поважно вирекла Стешка.

— Це справді трагічно, Стеллочко! І чому ж то так?

— Бо вони всі однакові: тільки голови дівчатам крутять.

— От, негідники! Ну, а... дівчата? Не крутять?

— Не знаю за інших, але я — ніколи!

— Та що ви, Стеллочко?! А ось мені першому закрутили.

— Мені вашої голови зовсім непотрібно, — закопили губку Стешка. — Досить з вас Марусі...

Старі, відірвавшись від своїх справ, розсміялися:

— А що, дістали?

Були горді за свою дитину.

Ці жарти зі Стешкою, а пізніше спільна розмова при столі розрядили напруженість, яка виникла між Ігорем і Марусею, так що при прощанні вона винувано сказала:

— Даруй мені, Ігорю... Коли, кажеш, ти й сам переживав те, що я тепер переживаю, — мусиш мене зрозуміти... Я наговорила тобі сьогодні дуже терпких слів, але вони є лишень сотою частиною мого болю... Не зачіпай же болячки і не дражни її, поки вона

не загоїться. В мені зріє щось дуже велике, поки що мені самій незрозуміле. Тому я неспокійна, вразлива і... зла. Не гнівайся на мене... Не гнівайся, добре?..

І знову той невловимий імпульс, як трепіт далекої зірниці, що на мить з'явився на її обличчі й зараз же пропав, викликавши в Ігоря почуття солодкого болю і лишивши по собі згадку про глибоку криницю, на дні якої годі догледіти воду.

* * *

Хоч Ігор був ворогом усяких забобонів, але починав схилитися до переконання, що якась надприродна сила завзялася на нього і робить з ним злі жарти. Вже й раніше всі його поважні розмови з Марусею кінчалися невдало, але, після того першого снігу, над ним завис правдивий фатум. Скільки разів він постановляв собі поговорити з дівчиною "по душам" — стільки разів щось ставало на перешкоді. А вже після випадку з Ільком — мов хто заляв. То Марусі не було вдома, то Григорій Степанович тратив охоту до роботи й лишався сидіти з молодими, то приходили гості. Коли ж не було ні одного, ні другого, ні третього — впліталася якась трагічна новина, на тлі якої всякі інтимності набирали непристойного характеру. Врешті Маруся простудилася і два тижні лежала в ліжку, потім їй на зміну ліг Кобзаренко, а на кінець захворів на грипу й сам Березовський.

Час минав, сніг почорнів, стверд, і вже більше не викликав ані захоплення, ані бажання про себе говорити. І колись таке гарне і таке багатозначне у своїй простоті речення: "Подивися, Марусю, який прекрасний сніг випав!" — втратило свою актуальність. Перестав бути актуальним і якийсь там Ілько, що став причиною останньої терпкої розмови, бо події наростали й розвивалися так, що відсунули на задній план усе особисте...

Прийшла весна, ніжна й несмілива, мов дівчина-п'ятнадцятка, скромно закосичена у перші дзвоники білих пролісків, з м'якими сережками вербових котиків у вухках, з пучечком трав'яних стрілок у руці та рястом у подолці, й з жахом зупинилася на порозі катованої землі, повитої чадом сліз і крові. Розгнuzдана стихія безправ'я і терору, знайшовши гідних переємників пекельних традицій Івана Лютого і Петра "великого", грасувала безкарно по головах і хребтах загарбаних під червону корону народів. Вилітали з праці й учбових закладів люди, вилітали з державних мешкань на брук цілі родини, злітали з плечей голови, а залізничні колії день і ніч співали "Реквієм", відпроваджуючи на схід і північ вагони, вщерть набиті живими кістками.

З інституту зникла майже третина професорського складу, пропадали один за одним і студенти: кого заарештували, а кого вигнали. Так, наприклад, викинули Кочергу за те, що дома заарештували його батька, викинули й Рогача за те, що приятелював з Кочергою і за те, що батька дівчини, до якої він ходив, також заарештували. У Білоконя розстріляли двох братів і шваґра, то ж він, навіть не чекаючи комедії зі студентськими зборами, сам покинув інститут і щез, невідомо куди. Покинув свої жарти Ковалюк і вже не кричав: "Гатуйте мою дуфу!" — хоч тепер такий вигук мав би більше сенсу, як завжди. Каланча супився ще гірше і ще упертіше міряв своїми довгими ногами прохід Між ліжками від вікна до дверей. А над усім цим, наче гробове

віко, залягла гнітюча мовчанка, тривожна, напучнявіла жахом.

Та найбільшого переполоху наробив арешт Кузочки — того самого Кузочки, який половину дня не злазив з ліжка і якого ніхто не помічав! І раптом виявилось, що його відсутність всі найбільше відчули! Дивно було бачити осиротіле порожнє ліжко, що раніше становило собою нерозлучну цілість з господарем, глибоке співчуття викликала й знищена стара балалайка з одинокою струною, що висіла тепер на стіні, опущена і нікому не потрібна.

Березовського цей арешт потряс, як ніякі інші, й він зараз же побіг до Кобзаренків відвести душу.

Застав Григорія Степановича за шевським столиком просто посеред кухні. "Старший майстер шевської робітні НКВД" дійшов до стану якоїсь одчайдушної байдужості, робив роботу більше не криючись, голосно говорив із сусідами на найбільш небезпечні теми, а в присутності самої лишень Марусі й Березовського розходився так, що його треба було зацитькувати силою.

На привітання Григорій Степанович муркнув щось невиразне, бо мав повні уста дерев'яних кілків, які забивав у пробиті дірки підметка до старого черевика.

— Взяли вночі одного нашого товариша, — відразу почав Ігор. — І хоч би справді якогось видатнішого, а то такого Кузочку. А він — справжня кузочка: слова ніколи голосно не сказав, нікуди не ходив, ні з ким не приятелював, сирота круглий — і маєш! Видно й непомітні вважаються небезпечними.

— А у нас одну дівчину викинули з першого курсу, — обізвалася Маруся. — І сміх сказати за що: її вітчим розвівся з першою жінкою, а та перша жінка вийшла вдруге заміж, і оце її чоловіка арештовано. Ну, подумай лишень, що має спільного та дівчина з другим чоловіком першої вітчимової жінки? А, отже, викинули.

Кобзаренко тільки кречнуv і глянув на Ігоря поверх окулярів, у той час, коли пальці його майже невловимим рухом вихоплювали з рота кілки і наосліп запихали їх у просвердлені дірки.

— Мене вже ніщо не дивує, — безнадійно зідхнув Березовський. — Сталін же сказав, що "наша країна — це країна чудес і необмежених можливостей". І хіба неправда?

Був пригноблений, роздратований і відчуває потребу зігнати злість. Досі він все втримувався від антирелігійних суперечок з Григорієм Степановичем, але сьогодні у нього само собою зірвалося:

— Чому ж ви, Григорію Степановичу, нічого про Божу справедливість не скажете? Бо я вже почав вірити, що ваш Бог і є головним начальником НКВД...

Кобзаренко помовчав, з подвійною швидкістю витягаючи кілки з-під вусів і заганняючи їх у підметок, а тоді різко встав і обтріпав фартух.

— Здається, і я перестану в Божу справедливість вірити, — сказав понуро. — Бо по справедливості треба би було, щоб Він вас за оці самі слова та стукнув на місці по голові, як я молотком по кілку, — от би тоді й повірили!

— Як бачите, не стукає ні мене, ні інших, що ще гірше роблять, а, як і стукає, то без

розбору.

— Ой, ні, голубе, стукає Він мудро, хоч і не своєю рукою.

— НКВД собі на поміч взяв, ні?..

— НКВД ми собі самі на голову посадили — нічого на Бога звалювати.

— А Бог оце дивиться і терпить, правда?

— А правда. Ми ж Його відкидаємо, — от Він нам і показує, як життя без Нього виглядає: "Не хочете Бога, — маєте Сталіна, не хочете Церкви, — маєте НКВД".

— Ну, так, звичайно... А от за царя-батюшки, як в Бога вірили і до церков ходили — було дуже добре: їли хліб і сало...

— А тобі якої ще болячки треба?! — гримнув на цілу хату Кобзаренко. — Хто в душу не вірить — тому вистачить самого хліба й сала.

— От і неправда! Я, наприклад, хочу своєї держави.

— Я тобі вже колись казав, що державу треба вибороти, а виберемо її тільки тоді, коли нас осінить Дух Святий і всі серця в одне зіллє. Пам'ятай: коли Бог захотів спасти світ, то Сина Свого Єдинородного приніс у жертву. А ми що робимо?

— І я вам колись казав: а можна тепер зробити?

Кобзаренко обважніло сів на стілець і спер голову на руки.

— Ех! — простогнав. — Коли б же то знаття!.. Коли б же я той розум, що тепер, та мав двадцять років тому назад!.. І не я один, а всі ми... Ех-ех!.. Був тоді час, що багато загорілося вогнем святим, а решта лишилася позаду і видала тамтих на смерть. Ех-ех!.. Справедлива тепер кара і на нас і на дітей наших... От, хоч би й я, — почав каятися: — коли треба було свого боронити, то я спочатку "георгієвські" хрестики від царя-батюшки вислужував, потім воював і за Керенського, і за "єдиную неделімую", і за "світовий пролетаріат", і ще за якусь холеру, якої й сам не знав, а врешті плюнув на всіх і вся — та до молодої жінки під бік. Кликав мене сусід до нашого війська, так я з нього в живі очі сміявся: навіщо мені було якоїсь там України, коли доброму шевцеві при кожній владі добре, аби тільки до політики носа не пхав. А той сусід, от як сьогодні пам'ятаю, сказав мені: "Ех, Грицьку, гляди, щоб не пожалував!.. Наші справи погано стоять, і кожна людина на вагу золота йде. Програємо — проклинатимуть нас і наші діти і наші внуки..." І правду сказав, покійний, царство йому небесне, правду! Він голову зложив у чесному бою, наперед не одному ворогові життя вкоротивши, а ми тепер свої на ганебній колодці складаємо — і так нам треба!

На якийсь час, почата в тоні їдкої іронії й насмішок, розмова потекла мирно, але Ігор довго не витримав і знову вдався до зачіпок:

— А все ж, Григорію Степановичу, коли б Бог був, то Він би зробив чудо — і Україна постала б. Чень же за неї проллялося стільки крові, полягло стільки жертв, що вистачило б і на три держави.

— Чуда?! — наїжив свої пишні вуса Григорій Степанович, готуючись до нового випаду. — Ти чуда хочеш?! Те, за що душу треба положити, хочеш без клопоту Божими руками зробити?! А що ж то — Бог твій кріпак, чи наймит?

— Для мене ні одне, ні друге. Але ви так вірите в його силу й милосердя та любов

до людей, так молитесь Йому, що Він би вже міг там якийсь чудо зробити. Що йому шкодить?

— Я тобі скажу, що шкодить: людина ніколи не шанує того, що їй легко достається. Це тобі раз. А друге: от ти, приміром, сьогодні хочеш України, а завтра, як матимеш Україну, схочеш літаючого корабля; діставши літаючого корабля — схочеш зорі з неба, а врешті, як тобі все так даватиметься, то скажеш, що взагалі нема чудес у світі, бо ж чудо тим чудом і є, що воно не щодня буває. Перестав же уважати чудом, що ти живеш, що бачиш, чуєш, рухаєшся, — перестав би й інше чудом уважати... Ну, і третє: коли б Бог став до кожної молитви прислухатися — то, хоч Він і Бог, а розгубився б. Бо один хоче України, другий — московського царя, третій — тільки хліба и сала, а четвертий нічого не бажає, лишень, щоб його сусіда Гаврила болячка вдавила. І кого ж тоді Бог має слухати? Одна мусить бути молитва, одне бажання, одне найбільше прохання — тоді Бог і вислухає.

— Так, наприклад, як у Москві, — їдко усміхнувся Березовський: — там усі дуже молящі, дуже богобойні й всі одного хочуть...

— У Москві? Москва, голубе, відколи вона, кому іншому поклоняється, відколи вона, Богу молиться, а за пазухою чорта носить.

— Видно, що чорт сильніший від вашого Бога, коли так. Може б і нам до нього звернутися?

— А чого ж? — зовсім спокійно згодився Кобзаренко. — Звернися до Москви — вона і є чортівська заступниця на землі. Насміхалися москалі колись із Бога, признаючи Його "помазаниками" злочинних і розпусних царів, ставили їх на голови "Святішого Синоду" — служили чортові, хоч і скрито. Тепер царя підмінили Сталіном, а "Святіший Синод" — ЦК ВКП(б), і знову служать чортові, хоч і не признаються. Отже, коли хочеш, — іди, поклонися, а напевне дістанеш хліба й сала...

— Мало. Я вам ще раз кажу, що хочу своєї держави, а не самого сала.

— Ото! Шапка на голові, а дурень шапки шукає. Та ж таку державу, де ні в Бога ні в душу не вірять, де чортові поклоняються, маємо вже, а ти щойно її хочеш...

З кпинів Ігор знову вернувся до поважного тону й роздратовано сказав:

— Та що ви, Григорію Степановичу?! Чи ви думаєте, що в державі все повинно крутитися довкола Бога й душі?

— Чого ж?.. Може крутитися і довкола чорта... — з нескаламученим спокоєм відповів Кобзаренко.

— Помиляєтеся! Державі, перш усього потрібний закон!

— А то ж у нас мало тих законів?

— Я говорю про мудрі закони, справедливі, а не такі, як у нас.

— Ну, так, звичайно... — знущався Кобзаренко. — От, наприклад, головний закон: "Вбивай — і житимеш"...

Березовський внутрішньо спішився, але не дав по собі того пізнати.

— Гаразд, гаразд, — сказав, поблажливо усміхаючись. — Поживіть отак з місяць, щоб не з'їсти ні одної тварини і ні одної рослини, — тоді скажете мені, що ви можете

цей закон обійти... Але я маю на увазі не природні закони, а закони людські.

— А ті закони, що у нас тепер діють — чий? Коні їх видумали, чи що?

— Так, не коні, — люди. Але які люди?

— Як то "які"? Та такі, що виступили проти законів Божих, а діють по законах диявола: "Вбивай — і житимеш!"

— При чому тут Бог і диявол?! Скажімо просто: у нас діють закони ворога і загарбника.

— А ти б яких хотів?

— Е, Григорію Степановичу, ви не хочете говорити поважно!..

— Ні, я говорю зовсім поважно і питаю тебе ще раз: ти яких би хотів законів?

— Своїх!

— А яка ж різниця між законами чужими і своїми?

— Ви це й самі знаєте, але, коли вже питаєте, то я вам відповім: в основі власного закону мусить лежати інтерес держави і добро народу, любов до свого рідного і...

— От-то-то, того ж я і хотів! — зрадів Григорій Степанович. — Коли б ти від цього почав — не треба було б стільки говорити. Так, голубе, в основі закону мусить бути любов — це основний заповіт Христа. Вже друга тисяча літ добігає від того часу, як Христос плакав над майбутнім Єрусалиму, передбачаючи його руїну. Ані нас, ані наших предків тоді ще і в згадці не було, а Христос уже болів над долею Своєї Батьківщини. Він перший хотів згорнути синів єрусалимських — синів Свого народу — під крила, як квочка курчата, бо любив свій народ. І ти, коли говориш про любов до свого рідного, тільки Христа наслідуєш, бо без любови не дбатимеш ні про інтерес держави, ні про добро народу.

— Ні, Григорію Степановичу, я Христа не наслідую, бо не вірю в Нього, а Батьківщину і народ люблю незалежно від релігії.

— Гм!.. — усміхнувся Григорій Степанович. — Це все одно, що в сонце не вірити, а теплом і світлом його користатися. Як же це воно в тебе виходить? .

— Так, як бачите: я, наприклад, не вірю ні в Христа, ні в Святого Духа, ні в безсмертя душі, ні в молитву, але...

Кобзаренко раптом зірвався з місця і заткнув вуха.

— Мовчіть!!! — крикнув таким громовим голосом, що Березовський вдавився словом. — Мовчіть!!! Не смійте промовити більше ні слова!.. Я не святий і за себе не ручу!..

В хаті відразу стало тихо — хоч маком сій. Маруся зіщулилася в куточку і злякано поглядала то на батька, то на Ігоря; вражений Ігор дивився то на неї, то на Кобзаренка, а Кобзаренко, вже трохи отямившись, схвильований і зніяковілий, пригладжував тремтячими руками своє волосся і пильно дивився в землю, ніби чогось шукав.

— Ця хата, відколи стоїть, ще таких страшних речей не наслухалася, — обіззався згодом і глянув на Ігоря. — Тому, прошу вас, більше такого не говоріть. Я боюся гніву Божого... Може, і не варта було б з вами стільки говорити, тільки ж я все думаю, що зумію своїм простим шевським розумом показати вам те, чого ви самі в собі не бачите.

Мені все здається, що ви з гіркоти й болю так говорите. Не йде воно так, як ви хотіли б, — от і спокушаєте Божу терпеливість, кидаючи виклик Небові. Людина у великих терпіннях часто блюзнірствує... Але я вірю, — чуєте, Ігорю Олександровичу? — вірю, що Божя іскра, запала у вашу душу, ще тліє. Тільки навалилося на неї усякої гнилизни, і вона не може спалахнути повною силою... Коли б же я переконався, що ви є і справді такі, як оце кажете, то я б вас і хвилини у своїй хаті не терпів. І на поріг би вас не пустив — от вам, як Бог свят! — і Кобзаренко перехрестився.

З почуттям глибокого сорому Березовський похилив голову. Не важився більше перечити, але й ніяково йому було, що Григорій Степанович так помиляється щодо нього, любить в ньому те, чого насправді нема, а тим самим ставить його в положення злодія, що користується краденим.

— Навіть сам апостол Петро вірікався Христа, — продовжував задумано Кобзаренко, — хоч був його найближчим учнем, хоч сам бачив і чув святого Учителя. Вірікався у хвилину страху й розгублености. Але не міг виректися до кінця, бо ж щось таки було у нього в душі. Так і ти: випираєшся Христа і Бога, але вони є у твоїм серці. Ті, що їх справді викинули, викинули зовсім, інакше роблять, інакше думають, інакше відчують. Такі виродки ні совісти, ні сумління не мають, байдужі їм сльози і страждання людські, плюють вони і на свій народ і на свою державу. Що їм там до того всього? Їм — аби черево напхати...

— Ви, Григорію Степановичу, дуже розумна людина, — мусів признати щиро Ігор. — І в оточенні і в нас самих є багато такого, чого ми не розуміємо, і тому кожна думаюча людина дошукується правди, але не всі бачать однаково...

— Ет, ідіть ви зі своєю правдою! — скривився Кобзаренко. — Правда, як сказано у Святому Письмі — це Христос-Бог. Більшої правди не може бути, і більшої правди світові не потрібно. Але людям видається, що того мало — от і мудрують, шукають, а дошукалися врешті такого, що з ним ні в тин, ні у ворота. Я, як на таких людей дивлюся тепер, то мені чомусь нашого начальника синок пригадується. Ось послушайте:

Оцей самий синок Володя Кожевніков дуже в техніку закохався і захотів великим винахідником стати, світ здивувати. А "папаша" й зрадив. У цих же паршивців, як самі знаєте, тільки пташиного молока бракує, і на всякі бзікування грошей вони не жалують, а діти їхні живуть, як князенки. Мають усе, чого хочуть. Ну, і той Володя постановив собі знайти щось таке, як ото у книжках пишуть: щоб, значить, корабель, літак, підводний човен і танк водне сполучити...

Привезли для нього цілий вагон усяких матеріалів, майстерню цілу зі станками і моторами влаштували, інженерів і техніків на поміч приставили — мовляв, роби, як хочеш. Хто там більше робив, чи синок, чи ті інженери й техніки, — це й дурному ясно, але винахідником уважалося Володю.

Робили вони, робили — і щось там вимудрували дуже надзвичайне. Два роки пріли, але, кажуть, усе вийшло так, як Володя хотів. Невеличка штука — щось із метр завбільшки, чи що, а диво велике.

Ну, як уже скінчили, тоді синок і каже:

"А тепер вилітайте звідси всі й не заважайте мені! Все, що ви досі зробили, — ерунда. Головний секрет — мій, і я його сам зроблю".

Замкнувся він на два, чи на три дні у своїй майстерні й щось там стукав, щось клепає, щось крутив і вертів, нікого до себе не пускаючи. Тоді повідомив, що все готове.

Начальник, такий гордий, гостей накликав, наказав обережно винахід до їхнього клубу перенести — цілу парадну синові зробив. І, як уже всі зішлись, як наговорили промов про те, як влада молодими талантами піклується, дійшла черга до Володі. А він і показує:

"Ось, — каже, — мій винахід: корабель, підводний човен, літак і танк в одній конструкції. Тільки я його так переробив, що він ані не літає, ані не плаває, ані по землі не ходить".

"А що ж він робить?" — питають його.

"Нічорта він вам не зробить! — відповідає. — У нього ні пропелер не крутиться, ні колеса не обертаються, ні гусениці не рухаються. Коли хочете його з місця зіпхнути — запряжіть коня".

Гості побараніли чисто, один на другого дивляться і не знають, що на таке сказати. А Володя тішиться, аж підскакує:

"Ось вам нові засади в техніці!"

"Ну, добре, — питають його, — а для чого ж воно, приміром, служить?"

"Служить воно доказом, — відповідає синок, — що при допомозі техніки можна не тільки з нічого зробити щось, а й з великого винаходу можна зробити ніщо".

— От і ви так зі своїми шуканнями, як Володя Кожевников з технікою: є правда, ясна, як сонце, у Святому Письмі записана, правда, що в смутку потішає, в упадках підносить, у гніві злагіднює, на кожний випадок в житті раду дає, блискучою зорею в кінці життєвого шляху світить, а ви шукали-шукали, поки знайшли таке, що й старого черепка не варте. Навіщо вам така "правда"? Чим вам допоможе? Куди вас доведе? Ех, Ігорю Олександровичу, не жартуйте з Богом, бо колись доля готова вас вашим же салом та по ваших же губах мазнути... Згадаєте тоді старого шевця, як оце він тепер свого покійного сусіда згадує, царство йому небесне!..

Коли прощався під хвірткою з Марусею, не витримав і сказав ущипливо:

— Від сьогодні, Марусю, знову знайдеш свою давню віру: бачиш, як твій тато мене сьогодні ганебно побив?..

— Переконав? — насторожилася дівчина.

— Ні, мене вже ніхто не зможе переконати, але ти ще й досі жалуєш за втраченим, тягнучись до нього серцем. Не буду зовсім здивованим, коли ти одного дня знову приєднаєшся до батька. Воно навіть ліпше. Тоді не гризтимуть мене докори сумління, що я став причиною втрати твоєї радості, ґрунту під ногами, падіння в "темну порожнечу" і взагалі всяких страхіть. Будеш знову щасливою...

Дівчина зідхнула.

— Помиляєшся, Ігорю, — відповіла з гіркотою в голосі. — До раз зневажених богів тяжко навернутися, а щодо щастя... Щастя може йти в парі лишень з глибокою вірою,

бо віра дає снагу, підпору й силу. А наше безвір'я, хоч і оперте на тверезому розумі, не дає нічого...

— Ти сказала "наше безвір'я"? .

— Я дала тобі колись руку, пішовши за голосок твого розуму...

— Жалуєш ?

— Жалую не руки, а втрати віри. Розум її не заступить.

— То вернись до тата.

— І на це треба мати силу, а з безвір'я сили не набереш. Добраніч!

Не осяяла його блиском далекої зірниці, але лишила по собі ще раз враження глибокої таємничої криниці, на дні якої годі догледіти воду...

* * *

Зміцніла весна, налялася соками і, відчувши свою силу, махнула у всю широчінь зеленими рукавами, викинула проти сонця барвні килими, запалила білими вогнями сади, задзвонила в небі громами.

Був травень. Трагічна весна 1938-го проклятого року і трагічний травень...

Знаменита ежовщина[38] досягала свого кульмінаційного пункту, а, як відгук її, в інституті бушувала майже щоденна вакханалія зборів і мітингів з "криттям" і "викриванням" усяких "ворогів народу", з каяттям і самообпльовуванням за "недогляди", за "брак класової чуйності", з анатемами[39] на конаючих у тортурах, або вже й мертвих, з обіцянками "допомогти" (попросту сказавши донощитва) партії й урядові, приреченнями, що перетворювали атмосферу в смородливу пащу гієни. Бруд, жорстокість, безглуздя, підлість, самопониження і страх навалилися на людські душі, і в них гнили до решти і розкладалися найвищі чесноти.

Березовський зовсім покинув учитися і, як тільки кінчалися лекції, бігом біг до Кобзаренків, навіть не заходячи в їдальню. Не міг їсти, не міг всидіти ні одної хвилини в гуртожитку, а ночами переслідували його кошмари.

Але якось то посеред лекцій він відчув себе у центрі спільної уваги. Студенти щось перешіптувалися між собою і посиляли йому зацікавлені, здивовані й навіть доброзичливі погляди.

Це його здивувало: адже нічого він помітного не зробив, ані не удостоївся ніякого відзначення, ані взагалі не міг пригадати собі нічого такого, щоб викликати цікавість. Але нікого нічого не питав, думаючи, що воно незабаром само виясниться.

І справді, на другій лекції Ковалюк, що примостився біля нього за столом, написав у своєму зошиті і підсунув до нього таке:

"Молодець! Передай їй мої ґратуляції[40]".

Березовський перечитав і дописав:

"Дякую, передам. Але. насамперед, виясни мені — кому і за що?"

"А ти хіба не знаєш?"

"Нічого не знаю, і почуваю себе глупо".

Василь зробив здивовані очі й спішно замазав усе, що було написане.

— Потім... — шепнув.

З лекцій без слова пішли поруч і зайшли в парк.

— Ну?.. — спитав Березовський.

— О, гатуйте мою дуфу! — почав Ковалюк своїм звичайним вигуком. — Та ти в ці дні бачився зі своєю дівчиною, чи ні?

— Бачився, навіть учора.

— І вона тобі нічого не казала?

— Ні. Або що?

— О, гатуйте мою дуфу. — не міг вийти з дива Василь. — Та ти часом не морочиш мене?

— Василю, у мене терпець уривається! — розсердився Березовський. — Або ти оповідаєш, або йди до лисого дідька зі своїми питаннями!..

— Та чекай!.. — заспокоював Ковалюк. — Але, бачиш, це... Ну, та твоя Маруся кілька днів тому вибила калошею по морді Комісарова, — випалив на кінець усю новину одним духом.

Березовський отетерів: !

— Що-що?

— О, гатуйте мою дуфу!.. Кажу тобі ще раз: твоя Маруся вибила калошею по морді Комісарова.

Новина була справді така несподівана й така неймовірна, що в неї трудно було повірити, тим більше, що Маруся ані словом про це не заїкнулася.

Комісаров був знаною особою не лише у місті, а й далеко по околицях, особливо по селах. Справжнє його прізвище було Гулаєнко і походив він з родини, що приймала найактивнішу участь у Визвольних Змаганнях України 1918-21 років. Батько Гулаєнко загинув на фронті, матір і старших братів замордувала ЧеКа, а наймолодший Гриць — теперішній Комісаров — урятувався тільки тому, що його сховала у себе родина Ковальських. Пізніше Гриць потрапив до дитячого будинку, там виховався, там одержав своє нове прізвище і там навчився ненавидіти все те, за що його батьки й брати віддали життя. Хлопчина був спритний, скоро був помічений владою і висунений до дальшої науки. Скінчив партійну школу, перед тим, звичайно, вступивши до комсомолу, а, щоб доказати свою відданість партії, почав з того, що видав родину Ковальських, видав у руки ГПУ рідного брата своєї матері, який укривався під чужим прізвищем, видав також інших людей, чиї імена збереглися у нього в пам'яті з дитячих років. Чи то з природної підлости, чи тому, що боявся постійно за своє положення, Комісаров скоро став пострахом цілої області. Він був першим в антирелігійній кампанії, він був першим при проведенні колективізації, він був знову першим, коли почався терор 1937-1938 років, його прізвище не сходило зі сторінок обласної газети, де він фігурував то як автор різних статей, то як взірцевий "борець" в статтях інших. Останньо був на становищі другого секретаря обласного комітету партії і агітпропом. Появлявся щодня то тут, то там на зборах і мітингах, виголошував промови, постійно нападав на бездіяльність партійних, громадських і професійних організацій, постійно шукав винуватців і "ворогів народу", постійно когось громив і обвинувачував. Його

боялися й ненавиділи в рівній мірі навіть найзапекліші партійці, бо, на кого напосівся Комісаров, той ніколи не виходив "на сухо".

І от цього самого всевладного і страшного Комісарова мала би Маруся вибити по морді калошею!..

Ігор довго не вірив, питав і перепитував Ковалюка по кілька разів, поки не дізнався цілої історії.

Отже, справа представлялася так:

Комісаров читав у педагогічному технікумі доповідь про комуністичну мораль, згідно з якою, все, що діялося "в ім'я інтересів пролетаріату" було моральним. Тому масовий терор, безжальність, брутальність і фізичне знищення треба було вважати актами високої моралі. До високоморальних учинків зачислялася також видача на смерть людей з найближчого оточення, коли ці люди стояли на перешкоді до "завершення комунізму". І, навпаки, коли хтось укривав, чи боронив людей близьких, знаючи про їхнє неприязне наставлення до комунізму, то цей сентимент був нічим іншим, лишень виявом "загниваючої буржуазної моралі" — моралі ворожої комуністичній ідеології, а її прихильники ставили себе в положення таких самих ворогів комунізму, як і ті, яких вони укривали, чи захищали. Тема була дібрана спеціально до ежовської кампанії.

Загальні збори пройшли в повному порядку й скінчилися, звичайно, "одноголосним" ухваленням трафаретної резолюції. Але зараз же після зборів той самий Комісаров, який щойно півтори години розпинався за "комуністичну мораль" напав у темній кімнаті на Марусю. Дівчина, не знаючи, що це є Комісаров, зняла калошу і почала бити напасника по голові. А він, чи то з несподіванки, чи то попросту здуру, наробив репету, на який збіглися студенти. Вийшов страшний скандал. Спочатку Комісаров спробував надати цій справі політичний характер, що дівчина з "класової ненависти" напала його несподівано в темній кімнаті, але, на жаль, мав розстебнутий пояс... Докази були зовсім недвозначні, і нікого не переконали пояснення, що він саме тому зайшов до темної кімнати, щоб поправити висмикнену сорочку. Але остаточно справа прийняла для нього дуже не вигідний оборот саме через те, що його мали "в печінках" усі партійці. Закинули йому "побутовий розклад" і приперли так, що Комісаров, рад-не-рад, мусів признатися до вини: дійсно, він напав на дівчину, бо вона йому сподобалася, але мав щодо неї поважні наміри, себто, хотів пізніше одружитися. Цим злагіднив обвинувачення і вся справа скінчилася тим, що його перевели до іншої області.

Марусю також кудись викликали і допитували, але взяли, звичайно, з неї підписку, що вона нікому нічого не казатиме. Видно, не послідню роль відіграло й те, що її батько "працював у НКВД", і з нею поводитися досить чемно.

— Тому вона й тобі не призналася, — скінчив Ковалюк. — Але — молодець дівчина! Так йому, сукиному синові, й треба! Правда, Маруся мала щастя, бо, коли б у Комісарова не було стільки ворогів, не пішло б воно так гладко... Але — все одно молодець! Вибити калошею по морді самого Комісарова — о, гатуйте мою дуфу! — це

вам не жарт!..

Ігор ще не вірив, але, щоб в'яснити все до кінця, зараз же поспішив до Кобзаренків.

Григорій Степанович саме мав відпустку, то ж, пообідавши, пішов собі подрімати, а Березовський і Маруся лишилися удвох.

По дівчині абсолютно нічого не було помітно. Поводилася, як звичайно, і, подавши обід та помивши начиння, вона взялася до церування^[41] батькових шкарпеток. Саме мала в руках таку одну, де діра з'яяла на цілу п'яту, і Маруся, натягнувши її на величезну картоплину, вправно совала голкою туди й сюди, з браку відповідного кольору, церуючи бронзову шкарпетку чорними нитками.

Дивлячись на неї, Березовський поступово набрав твердого переконання, що вся історія — просто видумка, або непорозуміння.

— Мені сьогодні, Марусю, оповідали якусь несамовиту річ, в яку я не можу повірити, — все ж не втримався він.

— Та-ак? — без найменшого зацікавлення, як то вона, вміла, спитала Маруся.

— Так, казали, що ніби ти вибила калошею самого Комісарова...

— І що ж ти бачиш у цьому такого несамовитого? — знову байдужим голосом спитала вона, не підводячи голови від шиття.

Коли б Ігор в цей момент стояв — напевне мусів би сісти, але він уже сидів, і йому лишалося хіба впасти.

— Марусю!... — ледве видушив з себе, вражений не так підтвердженням цієї "несамовитої речі", як байдужістю дівчини. — То це правда?!

— Правда...

Він відразу зіпрів і мусів обтерти чоло хустинкою.

— Н-ну, знаєш... — вихрипів. — Це могло мати для тебе катастрофічні наслідки...

Дівчина знизил плечима: . .

— Я тоді не думала про наслідки...

— Правда... Ну, але коли б ти знала, що це Комісаров?

Вона підвела голову і подивилася на нього трохи здивовано.

— Та я саме його й була за те, що він був Комісаров, — сказала тихо.

— Ти знала?!

— Звичайно...

Березовському відібрало мову, і він довго з забобонним страхом дивився на це "восьме чудо світу", що так спокійнісінько церувало собі чорною ниткою натягнену на величезну картоплину бронзову шкарпетку.

Закурив, устав, пройшовся по кімнаті нервовим кроком, запихаючи пальця за комір сорочки, який раптом почав його душити.

— Як же це було? — зупинився врешті проти Марусі. — Та хоч розкажи толком!

Маруся відкусила нитку і взялася заселявати другу.

— Що ж тут розказувати? — знизил плечима. — Та ж ти кажеш, що знаєш усе...

— Знаю, що... Себто... — затнувся Ігор. — Я розумію, що тобі неприємно оповідати

певні подробиці... Але мені цікаво, як було далі? Що він казав, цей мерзотник?

— А що ж він мав казати? — зідхнула Маруся і почала роботу новою ниткою.

— Ну, все ж таки... Мені казали, що він пробував викрутитися, звалюючи вину на тебе, стараючись доказати, що ти напала на нього, що це була "класово-ворожа вихватка". Правда це?

— Правда.

— Ну й мерзотник! — кипів Березовський, відчуваючи, як до крайнього обурення прилучається ще й почуття заздрости. — То він мав надію ще при допомозі брехні викрутитися, а натомість згубити тебе, надавши справі політичного характеру?!

Маруся вдруجه підвела голову і вперлася в Ігоря суворим, нерухомим поглядом:

— Ігорю, навіть супроти найгіршого ворога треба бути справедливим: Комісаров не брехав.

— Що-о-о?!!

— Комісаров не брехав, Ігорю, — повторила вона. — Себто, брехав, але вже пізніше, коли його змусили "признатися до провини". Але спочатку все було так, як він казав: я сама напала на нього в темній кімнаті, де він дійсно поправляв сорочку, зняла калошу ще на порозі й почала його бити по пиці. Він навіть не міг боронитися, бо мав зайняті руки.

Ігореві здалося, що, або він божевільний, або Маруся божевільна.

— Повтори, дівчино, — обізвався зламаним голосом, бо сили покидали його. — Я, здається, добре не почув, або добре не зрозумів...

А Маруся, ніби мова йшла про найбуденнішу річ, повторила майже все слово-в-слово і знову заходила біля діри, наполовину вже затягненої чорною ниткою.

Березовський починав вірити, але подив його ріс далі.

— Чекай!.. — пробурмотів. — І все ж таки я не розумію. І чого ж це ти? За що?..

Маруся різко відложила шкарпетку і встала.

— За що? — перепитала, і голос її засичав, як у гадюки. — За його доповідь! За те, що підносив на щит найбільше плюгавство! За те, що, не називаючи імен, ставив свої мерзотні вчинки на постамент зразкової моралі! За те, що натяками прозоро велів нам брати з себе приклад! За те, що змусив нас підносити руки на схвалення ганебної резолюції! Зрештою, за те, що він — Комісаров! І я жалую, що в мене не було нічого важчого в руках від брудної калоші, о, я дуже жалую!..

Сіла і знову вхопила недоцеровану шкарпетку. Але спокій її вже був порушений: важко дихала, на обличчі виступили червоні плями, а голка аж скакала в пальцях, не потрапляючи в належне місце.

Ігор довго отямлювався від усього почутого, але врешті вибухнув істеричним сміхом. Не міг встояти на ногах, впав на канапу і почав качатися з одного краю в другий. Уявляв собі "розсупоненого" Комісарова, збаранілого і заслоненого нападком роз'юшеної дівчини, дзвінкі ляпasi брудної калоші по відгодованій пиці, а, врешті, "признання до вини". Ні, це було гомерично! Це було ідіотично-дотепно! Це було справді несамовито! І ось тепер це смішне, убивчо-смішне, дівча після всього

зробленого сидить собі біля столу й заклопотано церує величезну діру в бронзовій шкарпетці чорною ниткою! І ця шкарпетка, натягнена на картоплину, і зацерована чорною ниткою діра, і сама насуплена Маруся видавалися такими комічними, що Березовського вхопили спазми. Йому текли сльози з очей, боки почала розсаджувати гикавка, а він не міг втихомириться.

— А що це?.. А ти чого регочеш?.. — з'явився на порозі Кобзаренко, протираючи заспані очі. — Я думав, що Маруся тебе лоскоче...

— Ой! — вистогнав Ігор. — Ваша "тихоня", здається таки залоскотала мене на смерть!..

І він знову почав реготати, а Маруся церувала далі й тільки хмурилася.

Нескоро — нескоро Березовський зібрав сили, щоб оповісти Кобзаренкові пригоду, але і підчас розповіді мусів робити паузи, бо сміх його душив.

Григорій Степанович слухав, здивовано поглядав на доньку, супився, стараючись укрити сміх, ворухив вусами і мав такий вигляд, ніби збирався пчихнути. .

— Та ти, дівчино, що?! — спробував grimнути він, коли Березовський скінчив оповідати. — Була при своєму розумі, чи... — і не витримав. Махнув рукою і зареготав також.

Регіт двох здорових чоловічих горлянок не зміщався в хаті. Він скакав у стелю, брязкав об шиби і заповнив; собою всі кутки так, що від нього стало тісно.

— Та годі вам! — крикнула врешті Маруся, хоч і сама вже усміхалася. — Наробили репету, аж у вухах лящить. Сусіди скоро позбігаються...

Але чоловіків не так легко було вгамувати, і вони, затихши на хвилину, починали знову і заходилися від сміху.

— Ну, й чи не бісової пари тобі дівка?! — обтираючи сльози, гордо гукнув Кобзаренко. — От тобі й тихоня! Недаром же кажуть, що тиха вода греблі рве...

Потім, заспокоївшись остаточно, продовжував з відтінком задуми в голосі:

— Та воно й не дивно. Наш рід не був з тих, що йому можна було безкарно пальця на зуби класти. Почалося з того, що пращурові нашому скажений Ярема[42] без вини очі випалив. І, бач, очі випалив, а душу запалив. Взяв тоді сліпець кобзу і пішов поміж люди правду співати. Пісню таку зложив, що він дякує Яремі, бо, буди зрячим був сліпим, а, ставши сліпим — прозрів. Там такий, кажуть з нього кобзар був — славний на цілу Україну. І де сліпий Микита пройшов — там цілі околиці за зброю хапались. І такого то сліпого кобзаря покохала вірно дівчина-красуня та й одружилася з ним, а від них і пішов рід Кобзаренків... І жінки в нашому роді були, як орлиці: чоло ставили і татарам, і полякам, і москалям[43], шаблями і списами орудували не гірш козаків, і з мушкетів та гаківниць стріляти вміли. От, хоч би й дві братові Кобзаренкові[44] — Мотрона і Настя — що за покійного гетьмана Мазепи жили... Оповідать, що лишилися вони самі вдома з дітьми та самою жіночою челяддю, бо всі чоловіки, як один муж, пішли з гетьманом. А тут якийсь відділ князя Меншікова нарвався і за господарями питає, грозить, бач, що всіх до малої дитини виріже і село з димом пустить. Так молодіці між собою переморгнулися, москалів у гостину запросили, нагодували,

впоїли, а тоді як дали їм часу — то ні один живим не вийшов. Правда, не одна при тому головою наложила, а Мотрону то таки на списках рознесли, але перемогли!... І от від Мотрониного сина Івана, що тоді дитиною був, ми і є прямими потомками. Еге ж...

Кобзаренко встав, підійшов до Марусі, що слухала його, мов заворожена, пригорнув до себе і поцілував у голову.

— Ох, ти ж моя орличко! — сказав розчулено і гордо. — Видно й ти вдалася у свою пра-пра-пра-бабу Мотрону. Десь радіє її душа, на тебе дивлячись. .

Ефект цих слів був зовсім несподіваний, бо Маруся раптом задрижала, впала головою на стіл і розридалася.

. — Авжеж, "тішиться"! — вигукнула крізь плач. — Має чим тішитися!.. Вона воювала мушкетом і шаблею, а її правнучка — калошею!.. Дожилися Кобзаренки!.. "Славних прадідів великих правнуки погані"[\[45\]](#)!..

І дівчина зайшла в сльозах.

Мов підрізаний, Григорій Степанович важко сів на стілець і, люто вгородивши пальці у волосся, застогнав.

— Правда твоя, дитино, правда, — вимовив з мукою, — Оце правда! Загнала ти її батькові в серце, мов розпечений цвях...

В хаті відразу стало моторошно-тихо, мов у підземеллі, де на хвилину завмерли крики катованого.

— Таточку! — схаменулася Маруся, кидаючись до батька. — Простіть мене! Я не казала того проти вас!..

Обнімала коліна батька, тулилася до них лицем і плакала ще гірше.

— Не маєш чого просити, дитино, — ласкаво поклав руку на голову доньки Григорій Степанович. — Правду треба всім в очі казати, хоч би й батькові. Правда старша від батька. Такого батька, як я, і шанувати гріх. Бо не про мене Четверта Заповідь написана, не про мене...

— Таточку!..

— Мовчи, дитино, мовчи! — попросив. — Мені оце зараз мій покійний сусід, — царство йому небесне! — мов живий, в очах стоїть... Казав же: "проклинатимуть нас наші діти і внуки"... Хіба ж не правду казав?..

— Таточку, ніхто вас не проклинає!..

— То зле! Треба проклинати!

— Та що ви, люди?! — не витримав Ігор, якому цей різкий перехід від надмірної веселости до глибокого драматизму шарпав нерви. — Завели, мов на похороні! Чи ж то ви, Григорію Степановичу, одні могли Україну врятувати? Самі ж недавно казали, що для боротьби за державу увесь народ мусить бути підпалений вогнем святим. Видно, що цей момент іще не прийшов, і ви не маєте чого на себе одного вину брати. І ти, Марусю, також. Хіба ж не розумієш, що сьогодні взяти калошу до рук — це більше героїство, ніж у давнину мушкет, чи шаблю? Ех, ви! А ще й Кобзаренки!.. Сором вам плакати і стогнати!

Не був до кінця щирим в даному випадку, розуміючи глибину трагізму всієї

розмови, але йшов за внутрішнім голосом почуття обов'язку, який наказував саме так говорити. Бо ж чи бажання нести потіху ближньому у хвилини найбільшого суму, чи зневіри, не є природним відрухом кожної людської душі?

Кобзаренки поволі заспокоїлися,

— І як же це ти нічого мені не сказала? — спитав Григорій Степанович.

— Не можна було: розписку на мовчанку дала... — моргнула лукаво бровою повеселіла Маруся. — Та ні, боялася вас тривожити, бо сама не знала, чим воно скінчиться.

— Ач, бісової пари дівка! Вона боялася... Ну, але тепер кажи толком, як воно там було?

Маруся ще раз повторила цілу історію, немилосердно при тому червоніючи і ніяковіючи.

— А він же що? — випитував Кобзаренко.

— Та спочатку відпирався. Себто, не відпирався, а казав правду.

— А потім?

— Ну, я вже не знаю, як було потім, бо не чула. Мене випитали і пустили, взявши розписку, що нікому нічого не скажу. А оце вже вчора знову покликали з лекцій, щоб підписати протокол. Я, як читала, то так боялася, так боялася, аж у мене ноги трусилися.

— Ага, боялася!..

— Та ні, не того боялася, що ви думаєте. Боялася розсміятися, бо той Комісаров там також на себе "на признавався", що вмерти можна було зі сміху. Вже і я на нього набрехала, а він ще від себе додав.

— Ну, чи не бісової пари тобі дівка! — кречав щасливий Кобзаренко. — А бодай же ти мені здорова була! Ото правдива Кобзаренківська кров!

А Ігореві підчас цієї розмови ставало все сумніше. Нараз відчув, що він негідний цієї дівчини, і сьогоднішнє питання: "За що?" палило його вогнем сорому. Він стільки говорив про жертви і про відвагу, але самому йому і в голову не прийшло б зробити того, що зробила ця "амеба", яку він завжди обвинувачував у безхребетності й безхарактерності. А вона, от, взяла і вибила калошею по морді Комісарова. Вибила лишень за те, що той був Комісаровим! І чи не вартий він того? Маруся виросла в очах Ігоря, виросла дуже високо! І звідки він узяв, що вона млява, інертна трясовина? Вона ж — та тиха вода, що греблі рве. Ось її правдива вдача! А тому йому сьогодні якось особливо хотілося наблизитися до неї, розплутати ним самим колись заплутані гудзи[46] на їхніх взаєминах, усунути цю неприродну простоту приязні, яка витиснула собою можливість чогось іншого і кращого — взагалі звернути з фальшивої дороги.

"Але як це зробити? — питався себе в думках, слухаючи розмови між батьком і донькою. — Ось вона зараз така щира, така відкрита — просто з душею на долоні. А, спробуй лишень зачепити, — відразу зіщулюється, ховається, як равлик у свою шкаралупину, настовбурчується байдужістю, мов той їжак голками, — і приступу до неї нема. Ненависть це, жаль, чи байдужість? Залежно від моменту, вона проявляє

елементи одного, другого і третього, а, чейже, ці три почування не можуть одночасно міститися в людському серці, бо одне виключає інші. Найгірше ж ота замкненість. Сама нічого не зраджує конкретного і з мого боку нічого не дозволяє виявити. Не хоче бачити, що я хотів би направити заподіяні їй кривди, що я каюся, що я її...

У цьому його думка, сліпо торкнувшись пружини від таємничої скритки, раптом вирвала на світло денне ревно бережене від свідомости слово:

"Кохаю!"

Воно блиснуло сліпучим вогнем і освітило яскравим світлом усе те, що досі почував до Марусі: зацікавлення, подив, зворушення, досаду, розчарування, пригноблення, нехіть, злість, страх і приязнь. Адже все воно разом власне і становило собою одну цілість — кохання! Все воно було тільки різними проявами того самого почуття. Як же він досі того не знав?!

"Кохаю! Кохаю! Кохаю!.." — з розпукою дзвенів у ньому якийсь внутрішній голос, наповняючи все єство несамовитою, страшною радістю.

Ігореві стало млосно. Він нараз відчув потребу залишитися сам з собою, перевірити себе, освоїтися з цим потрясаючим відкриттям, подумати над ним, проаналізувати його і визначити своє даліше поступування.

Немало здивував Кобзаренків, несподівано підвівшись посеред розмови з місця:

— Вибачте, я мушу йти...

Спантичав обидвох, навіть злякав, і викликав цілий ряд питань: "Чому?" "Куди?" "Чого так спішно?" — а через те, що нічого конкретного не міг сказати, ще більше посилив збентеження. Не дозволив і Марусі вийти за собою — потиснув їй руку в хаті і, не оглядаючись, спішно замкнув за собою двері.

Не йшов — летів у темноту холоднуватого темного вечора, час-до-часу проводячи рукою по палаючому обличчі: Він кохав, кохав!.. Це не була приязнь, зацікавлення, чи флірт — це було кохання! Лишень тепер йому, сліпому, чи засліпленому, відкрилася вся глибина і безмежність дрімаючого протягом довшого часу почування. Скільки днів, тижнів, чи місяців воно визрівало в його серці, поки не стануло у всій своїй силі?! Тепер потрясло ним, злякало його і одночасно гнало по жилах шаленою радістю:

"Кохаю!.. Кохаю!.. Кохаю!.."

Поволі думка звикала до новини, накручене до скрайніх меж нервове напруження послаблювалося, і Березовський, загнавшись до парку, сів трохи відпочити. Свідомо, чи ні, вибрав саме те місце і саме ту лавку, де десять місяців тому розмовляв з Ковалюком і Веретелюком. Десять місяців тому назад тут впали його слова: "Можна сказати, що розчарувався, хоч, по правді сказавши, я нею ніколи очарований не був"... А сьогодні...

"Кохаю, кохаю, кохаю!.."

Ігореві пригадався дотеп, що майбутній час від дієслова "кохаю" є — "одружитися", і він вперше подумав, що саме таким логічним мусить бути вислід його стосунків до Марусі. Але що він ніколи нічого не робив зопалу, то й тепер мусів зважити усі "за" і "проти", тим більше, що питання йшло про рішальний на все життя крок. Однак, зараз не міг думати. Десь краєчком свого інстинкту відчував, що в кінці сих роздумувань

стоятиме щось неприємне, щось таке, що зіпсує йому його рідкісний, святковий настрій. Ні, ні, не треба поки що зважувать, не треба ніяких рішень, не треба нічого! За скільки часу це суворе, звиродніле життя подарувало йому промінчик радості, а він би відразу мав обмацувати її, оглядати й аналізувати, шукаючи темних сторін? Ні, ні, не треба! Хай ця радість буде обернена до нього найяснішою стороною, хай трохи натішить душу, хай! Так є добре...

В майовій темені тимчасом кипіло невидне життя. Парк був традиційним місцем, де нав'язувалися знайомства, і притулком закоханих. Переважно тут починалися всі студентські романи, й нерідко тут кінчалися. Зі студентами конкурували військовики, що майже поголовно романсували зі служницями й батрачками підміського радгоспу, або, в кращому випадку, з прибиральницями і замітачками державних установ. Це була також традиція, і, помимо упертого втовкання в голови про "братерство" і навіть "вищість" "великого російського народу", московські вояки і командири мусіли вдоволитися самими служницями і батрачками найгіршої репутації, а місцеве простолюддя згірдливо називало їх чомусь "маслами". "Масел" — це не було лишень згірдливе — це було одночасно щось і непристойне. Коли про дівчину говорилося: "Та то з тих, що з маслами ходять", — це було рівнозначне "повія".

Ігор любив інколи вечорами сидіти в укритому місці й підслуховувати затаюваний від людських вух гамір нічного життя. Ловив уривки довірочних розмов, що в темені звучали щиріше й багатозначніше, ніж при денному світлі, проявляючи таку різноманітність характерів, поглядів і темпераментів. Багато разів він уже був невидимим свідком спалахів любови, признань, докорів і драм. А й тепер, хоч ніби мусів би тішитися власним почуттям і поринути у власне щастя, — вухо його послужливо ловило довколишні звуки.

— Ах, "кохання!" — нарочито голосно говорила якась дівчина, йдучи в парі з мужеською постаттю і стараючись, очевидно, здивувати свого співбесідника мудрістю і розважністю. — Саме кохання — це ще нічого, коли нема спільних поглядів і спільних переконань...

А тут же, десь недалеко в корчах, неприємний вульгарний голос:

— Васька, чорт! Як ти мене спугав!..

— Вот какая ти нежная!.. — масно сміявся, видно, той самий Васька. — Ти, разві, іщо не пуганная а?

Ігор відразу схопився з місця: ні, він сьогодні нічого не хоче слухати ні про переконання, ні про чортів, які лякають! Вийти з цього темного клубовиська глупоти й розпусти, вийти! Ліпше піти до гуртожитку, де сміється і картавить веселий Ковалюк, і де міряє своїми довгими ногами прохід між ліжками від вікна до дверей насуплений і безпардонний, але безконечно добрий Каланча! Вірні товариші й золоті хлопці!..

* * *

А на другий день знову після лекції був мітинг з тієї нагоди, що в інституті заарештовано старенького бібліотекаря, завідувача хімічної лабораторії, технічного секретаря і двірника. Виступав секретар партійного осередку, голова профкому і

директор. Всі вони били себе в груди, признаючись у "браковій класовій чуйності", у "політичній сліпоті", "через яку недогледіли класово-ворожих елементів у своєму найближчому середовищі", і всі урочисто обіцяли надалі "поправитися" (котрий уже раз?). Студентська маса слухала, плескала і накінець проголосувала ще одну резолюцію, в якій також обіцяла "нагострити політичну чуйність", "викривати нещадно ворогів народу" і "ще наполегливіше вивчати твори класиків марксизму-ленізму".

При виході на вулицю Березовський зустрів Ковалюка і Веретелюка, які на нього чекали.

— Ігорю, — сказав Ковалюк, — у мене є план: піти купити по одній пляшці пива на кожного "носа", по одній булці і по сто грамів ковбаси і з цим всім махнути на річку. Маю для вас новину...

План було одобрено, і незадовго всі троє з апетитом уминали булку й ковбасу, потягаючи просто з пляшок пиво і любуючись блискучим плесом веселої від сонця ріки.

Василь вибрав дуже догідне місце під осокором, що ріс самотньо на відкритому березі, бо, як він казав, "справа була конспіративна". Знаючи жартівливий характер свого приятеля, Ігор та Євген терпеливо чекали на новину, поки що віддаючи честь імпровізованому обідові.

Як і личить солідним людям, скінчили їсти й пити, а тоді позакурювали і порозлягалися проти сонця.

— Так от, хлопці, — почав Ковалюк, — сидів я оце на зборах, думав, думав і знаєте, що постановив?

— Знаю, — кивнув головою Каланча: — ще більше піднести свою класову чуйність супроти всяких ворогів народу...

— Не вгадав, Євгене! Я постановив, насамперед, вкинути тебе в річку, якщо ти дозволиш собі ще раз на кпини... О, гатуйте мою дуфу, який ти нестерпний!

— Гаразд, Василю, я з тобою згодний! — обізвався Березовський. — Але, якщо ти й далі будеш вимотувати душу, то я тебе вкину в річку... Кажі вже, що то ти там такого мудрого видумав!

— Я постановив, — урочистим голосом почав Ковалюк, — найближчими днями оженитися.

Ігор і Євген попідскакували з несподіванки й посідали.

— Тепер?! Здурів?! — крикнули в один голос.

А Ковалюк перекинувся на спину і зареготав:

— Так, тепер! Раніше думав відкласти справу, аж поки не влаштуюся на роботу, а сьогодні постановив оженитися негайно.

Веретелюк глибоко зідхнув і ліг знову.

— Чого ж це так? — спитав меланхолійно. — Чи надто надієшся на недоторканість своєї особи, чи, навпаки, відчуваючи свою неминучу загибель, хочеш перед смертю вкусити від дерева пізнання?...

— А хоч би й так, матері його ковінка! — схопився Василь. — Хоч би й перед

смертю?! Може встигну ще й нащадка лишити, щоб не сиротіла мати козацька! Що ж це? Думають нас усіх наполовину видушити, а другій половині охоту до життя відібрати?! Так. отже, наперекір всім і вся, женюся негайно і весілля опраляю на цілу губу!

— Хм! — усміхнувся Веретелюк. — Ти б уже просто женився, а то, як той Тургенєвський герой, хочеш женитися "з ідеєю".

— Ні! — запротестував Ковалюк. — Хочу, власне, "з ідеєю"! Віднині все роблю з ідеєю! Досі я просто їв і просто опав. А з сьогоднішнього дня буду їсти вдвоє і спати вдвоє, щоб більше сили мати! Женюся, щоб замість себе одного — лишити, коли Бог дасть, з десятків молодих Ковалюків! Веселюся, жартую й співаю на злість тим, хто хоче мене примусити стогнати й плакати! Ой, гатуйте мою дуфу, ще не вмерла мати козацька!..

— Ти, часом, не з'їхав з глузу?.. — поцікавився Березовський.

— Ні, власне, що до нього вертаюся і вам раджу те саме. Плюньте на все і зробіть у кишенях по дві дулі — о! — і Ковалюк випнув кишені.

— Його справді треба би було до божевільні віддати! — цілком поважно вирік Євген.

— Ану, ану! — розійшовся Василь. — Віддай, але тоді, коли знайдеш зборище ще більше божевільних, ніж хоч би й в нашому інституті! О, гатуйте мою дуфу! Та ти сьогодні за що руку підносив, за що голосував?! Коли б ми ще були всі умово-хворими і не розуміли того, що ухвалюємо, — не було б воно так страшно. Але ми ж розуміли? Розуміли! І як же назвати наше поступування? Хіба божевіллям в квадраті! І то майже щодня те саме.

Ліг вигідніше і продовжував уже більш спокійно:

— Ні, хлопці, ні!.. Адже основний удар розрахований не проти нашого фізичного існування, а проти нашої психіки. Уляжемо йому — пропадемо, хоч і живі лишимося.

Товариші на якийсь час замовкли.

— А, знаєш, — обізвався Ігор до Веретелюка, — той "гатуйте мою дуфу" каже правду: ми всі живемо під знаком божевільного кошмару і, хоч ціною найвищих жертв стараємося зберегти своє існування, по суті ніхто з нас не знає, для чого воно йому потрібне?..

Євген лівово повернув до нього голову:

— Чи й тобі також не приходить в голову якась ідея?..

— А хоч би? — замість Ігоря задиркувато відповів Ковалюк, знову схопившись з місця. — А хоч би? І хай! І добре! Женися, Ігору, чого стільки воловодитися? Воно й так видно, чим те твоє "розчарування" скінчиться... І ти, Євгене, не витоптуй державної підлоги в гуртожитку, а пошукай собі іншої дороги. В тридцять третьому, як самі знаєте, більше чоловіків вигинуло, ніж жінок, тепер знову те саме. Вкінці на одного хлопця по дві жінки припадатиме — хоч гареми заводь, і нежонатим лишитися — це просто національний злочин! Ой, перепрошую, каюся і визнаю свою помилку: не національний, а державний!.. Наша радянська держава, знаєте, потребує багато людей, нових людей, радянських людей, вихованих на комуністичній моралі, а не таких, як ми. Ми лишень погній і нас скоро так, чи інакше, приберуть з кону. Не лишати ж пустелі.

Отже, з Богом!.. Ой, гатуйте мою дуфу! Бачите, які то ще буржуазні пережитки лишилися у моїй психіці?!. Кажу вам, що нових людей треба, багато людей!..

Ці жарти скоріше нагадували маячіння божевільного, таким понурим гумором від них віяло, і Веретелюк врешті не витримав:

— Та замовчи ти, пришелепкуватий, досить уже! Хочеш женитися — женись, хай тобі трясця! Я вже обіцяю тобі і за свідка бути, але не плещи язиком!

По тому приятелі довгенько лежали мовчки, кожний думаючи своє.

Перед вечором Ігор ішов до Кобзаренків з твердим наміренням: освідчитися Марусі, попросити її руки і вже раз скінчити з тим дурним становищем! Правда, був приготований на те, що знову щось стане на перешкоді, але постановив не зважати ні на що. Витягне її з хати, хоч би там і повно людей було, буде говорити, хоч би там і не знати яка знову трагічна новина з'явилася, і не числитиметься з хворобою, хоч би дівчина і в ліжку лежала! Кінець!

Маруся, мов би чекала на нього, стоячи спершись на хвіртку, обіллята щедрою позолотою заходячого сонця, і світилася більше, ніж коли.

— Що з тобою вчора сталося? — зустріла його питанням. — Ми з татом заснути не могли і все вгадували.

— Поясню тобі, Марусино, все! — сказав бадьоро, стискаючи особливо сильно її руку. — Сьогодні поговоримо за всі часи. Але я попрошу тебе вийти зі мною. Підеш?

— О, — зашарілася густо дівчина, — то мусить бути справді щось надзвичайне... Гарзд! Он і тато йде. Щось він сьогодні пізно... Чи знову де не пив?..

Але Кобзаренко був цілком тверезий, лиш дуже суворий і пригноблений. Мовчки привітався з Ігорем і попростував разом з молодими до хати. В хаті відразу сів і почав терти то чоло, то потилицю, глибоко і важко зідхаючи.

"Ну, як же! — подумав Ігор. — Звичайно, мусіло щось статися. Але нічого не допоможе, ні! Хай буде, що завгодно, а розмови не відкладу!"

Маруся з непокоєм слідувала за батьком і несміливо спитала:

— Будете митися, тату? Вечеря перестоїть...

— Та вже ж, — розсіяно відповів Григорій Степанович і додав, очевидно, до своїх думок: — Ех, горе, горе!..

— Кожний день, тату, горе, але ви не гризіться так. Ідіть митися і сорочку чисту візьміть.

Але й при вечері Григорій Степанович був дуже мовчазний, зідхав, тер чоло і пив чарку за чаркою, аж Маруся нагадала:

— Тату, не пийте стільки. Вам же шкодить...

— Ех, дитино, життя мені ще більше шкодить. Як голову задурманю — воно ніби й легше.

— Та що вам сьогодні?

— Е, не все й тобі знати — постарієшся скоро. Ми з Ігорем вийдемо на двір, поки ти тут упораєшся. Я ще мушу в одне місце скочити...

— Тату, — несміливо обізвалася Маруся, — Ігор хоче піти трохи пройтися. Можна?

— Та йдіть, коли хочете, — згодився Кобзаренко. — Тільки довго мені не будьте.

Вийшли й посідали під грушами.

— А я оце від Сірків, — почав Кобзаренко. — Нещастя у них: Стешка вчора хотіла на себе руку наложити, сірників наїлася, есенції оцтової напилася, і не знати, що з нею буде...

— Що?! — кинувся Ігор. — Стешка?! Та не може бути!

— Еге ж, — тягнув далі Григорій Степанович, не звертаючи уваги на Ігореві слова, — звів її якийсь босяк і непорожню лишив, а сам жонатий. Добра б йому, проклятому, не було! Та ж то ще дитина — на Покрови їй щойно шістнадцять буде...

— Це неймовірно, що ви оповідаєте! — чудувався Ігор. — Стешка!.. Ну й що лікарі кажуть? Де вона?

— Вона вдома на горищі лежить, а лікаря коло неї не було.

— На горищі?!

— Атож. Батько на очі її бачити не хоче і з хати викинув — то вона, бідна, на горищі. Ех, горе, горе!..

Ігор зарвавсь з місця і вхопив Кобзаренка за руку:

— Ходім!

— Куди підеш?

— Підемо до Сірків! — безапеляційно сказав Ігор, враз забувши свою попередню постанову. — Лікаря треба покликати, до лікарні забрати, рятувати, а тому вашому, — вибачте, — дурному кумові треба сказати...

— Чекай, чекай, голубе! — визволив свою руку Григорій Степанович. — Не так воно просто. Коли б так легко було, я б не сидів оце з тобою.

— Ходім, ходім, потім будемо говорити! — настоював Ігор.

— Та сядь ти, гарячка! — розсердився Кобзаренко. — Слухай, що казатиму. .

Ігор сів.

— Ну? — спитав нетерпеливо.

— От тобі й "ну": Стешка ж неповнолітня, а той паршивець в НКВД працює. Покличеш лікаря — лікар дасть знати до міліції, а міліція почне справу розслідувати. По ниточці до клубочка, а він їй пригрозив, що, коли тільки його видасть — на всій родині помститься.

Березовський безрадно опустил руки: Справді, що в такому випадку можна зробити? Можна лаятися, можна проклинати, можна душитися від обурення. Але допомогти?..

— Як же це сталося? — спитав. — Куди ж батьки дивилися, коли донька з жонатим енкаведистом женихалася, та ще й неповнолітня?!.

— Ніхто не знав, що він енкаведист і що жонатий. Приїхав сюди з Києва у командировку, казав ніби технік залізничний, чи інженер. Там такий поштивий, та огладжений — хоч до рани його приклади, і гарний, собака, як мальований! У родину до кумів уліз і в одно їм співав, що тепер дівчата, мовляв, такі й сякі, а він би хотів дівчину молоду, незіпсовану і зі статечної родини. Казав, що чекатиме і рік, і два... Куми,

правда, ще й не надумалися, але Стешка вже наперед подумала... А тоді, він, як звівся, кума щось почала догадуватися і присікалася до Стешки. Стешка плаче, але все "ні" й "ні". Аж оце щось тиждень тому щезла з дому, записку лишивши, що їде того босяка шукати. У Києві таки зараз на станції й допиталася. А він сидить, гаспидова душа, уже в уніформі залізничного НКВД. Там їй і сказав, що жонатий. Стешці гроші давав, щоб вона до лікаря пішла і плід зігнала, навіть якогось лікаря знайшов, що мав це зробити. Так Стешка не схотіла: "Поїду, — каже, — додому і там на себе руку наложу. Але перед смертю хочу батьків побачити". А він їй таке: "Їдь, куди хочеш. Тільки знай: мене вмажеш — не жити ні твоєму батькові, ні твоїм братам! Я вас, гадів, добре розкусив і знаю, яким ви духом дишете. Подякуй мені, що я досі вас не запакував туди, куди вам належиться..." І тепер таке: мало, що дівчина енкаведівського байстрюка носитиме, то ще й покривати його батька треба. Ех, горе, горе!..

Березовському лють забивала памороки, і він не міг всидіти на місці.

— Ходім! — сказав ще раз. — Того так лишити не можна. Сталося — пропало. Але вашого кума треба вилаяти, щоб мудрішим був, лікаря треба знайти, заплатити, щоб рятував і щоб зробив аборт.

— І ти тієї самої? — суворо спитав Кобзаренко.

— Що?

— Та про аборт. Лікаря кликати, щоб одному життя рятував, а друге життя і дві душі до того погубив?! Ні, голубе, ні в Кобзаренків, ні в Сірків на такий гріх пекельний ніхто не піде.

Ігор остовпів:

— То ви хочете, щоб Стешка родила?!

— Ніхто того не хотів, але, як сталося, — мусить родити. Кум каже, що готовий і сам загинути і синів на страту віддати, а до такого гріха страшного не допустить.

— Григорію Степановичу, вибачте мені ще раз, але це — ідіотизм! — крикнув Ігор. — Приносити цілу родину в жертву через одного енкаведівського виплідка — це... ще... Це взагалі не має назви!..

Кобзаренко сумно похитав головою:

— Ех, хлопче, хлопче!.. Не віриш ти в душу, а тому й простих речей не розумієш. Наше життя на землі — мить, а по смерті — вічність. Зробити так, як оце ти кажеш...

— Гаразд, гаразд, — досадливо урвав Ігор. — Знаю вже, що казатимете. Це — не моє діло, врешті решт. Але рятувати ту нещасну дівчину треба! Забрати її до хати з горища і не добивати докорами, а підтримати! Ходім!..

— Ото зарядив: "Ходім, ходім!". Ти думаєш, що я не подумав уже про рятунок? Фельдшера маю старого знайомого ще з часів війни. Він знає більше, ніж який лікар. І вже ходив до нього. Дав ліки поки що, а прийти зможе аж уночі, бо до десятої в лікарні працює. Цей pomoже, і ліки дістане, і пари з уст не пустить. Тільки рано ще. Ось почекаю до десятої — і піду.

— А, тоді інша справа, — трохи заспокоївся Березовський. — Але ви вже там того свого кума вилайте на всі боки і від мене додайте. І що за логіка у нього?! До аборту

допустити не хоче, а смертельно хвору дитину з хати на горище викинув! Це вже не по-людськи!..

— І я кажу, що не по-людськи, — згодився Григорій Степанович, — тільки ж, з другого боку, такої розпусти безкарно дарувати також не можна.

— Як ваш кум хоче карати — то хай карає винуватця, а не Стешку! — скипів Березовський знову. — Не будете ж мене переконувати, що Стешка розпусниця!

— Тут і переконувати не треба, — шорстко сказав Кобзаренко. — Раз пішла на таке — значить розпусниця!

Ігор обурився:

— Та що ви, Григорію Степановичу?! Яка ж вона розпусниця?! Просто дівчина молода, недосвідчена, любила його...

— Це, голубе не виправдання! Любити можна, а до всього іншого — зась! — поки шлюбу нема.

— Шлюбу? Та яке ж тепер значення ті шлюби мають?

— Ну, все ж таки — порядок: пішли до того паршивого ЗАГСу, записалися при свідках, — і вже, значить, люди знають, що то — чоловік і жінка.

— І що з того?! — горячився Ігор. — Коли б навіть Стешка і записалася, то той типок вже став би кращим?

— Не про це говорите, Ігорю Олександровичу. Його вже й могила не направить. Тільки ж, коли б Стешка почекала на ЗАГС — не було б і гріха. Раз те, що вона неповнолітня, а друге — що він уже жонатий. Не записали б їх. Жаль мені Стешки, страшний жаль, а кума ще більше жаль. Він же до цієї одиначки просто, гріх сказати, молився. Може й сам винен, що з його надмірної любови донька на довгому шнурочку ходила, — от і терпить. Терпить, мабуть, і за себе і за дитину, але тверде серце має, і за це його хвалю.

— Хвалите за таку нелюдяність?!

— Страх мусить бути, — повчально сказав Григорій Степанович, — без того не можна!

Ігоря ця розмова чим далі, то все більше дратувала.

— "Страх, страх"! — перекривив сердито Кобзаренка. — І все у вас на страхові тримається! Ану ж, уявіть собі, що той зводник навіть не був би жонатий і записався б зі Стешкою в ЗАГСі: була б Стешка з ним щасливою? Він би з нею був жонатим, других би зводив, як оце її звів, без женячки, а вона мусіла б усе терпіти зі страху?

— Та вже ж, як тепер за місяць знайомства женяться, не пізнавши одне одного, то за місяць і розводяться. А в старі часи...

— Григорію Степановичу, не ідеалізуйте старих часів! — не дав скінчити Ігор. — І в старі часи не було все рожево. Тепер, принаймні, хоч те добре, що розвестися легко. Але в ті "старі часи" примусове спільне життя людей, коли вони ненавиділи одне другого, а жили тільки зі страху, — було каторгою, було прокляттям! .

— На те, сину, каторга, щоб її люди боялися. Сказано ж: сім раз примір — раз відріж! Погано приміряв — не нарікай! Одне таке подружжя живе в каторзі, а для сотні

осторога: глядіть і добре думайте, поки поберетесь. Тому люди й привикли дивитися на шлюби, як на щось вічне. А тепер женяться отак, "на пробу". І до чого дійшло? До розпусти! А хто найбільше терпить? Діти! Он у сусідів Сірків таке було:

Приходить син уночі додому, та й до матері:

"Мамо, і де в чорта примус подівся?! Хочу чаю зварити"...

А мати-вдовиця відповідає:

"Еге, сину, нема примуса! Забрала наша Катька примус і подушки та й пішла до Федька: поженилися"...

А через тиждень приходить той самий син уночі, зачепився ногою за примус і мало не впав.

"Мамо, — кричить, — який це чорт примуса посеред дороги поставив?!"

А мати:

"Та це, сину, Катька. Вернулася від Федька, принесла і примус і подушки; вже розвелися".

Федько потім кудись звіявся, Катька далі примус і подушку за собою тягає, мати вже двох унуків бавить, а брат мусить годувати. Тьху! Бодай же тобі добра не було! Та я б отаку шлюху поганою мітлою з хати вигнав! Погодувала б сама байстрюків — стратила б охоту вибрикувати, мов та кобила...

— Для мене та Катька не доказ! — подразнено сказав Ігор. — Були такі раніше, є й тепер. Чи ж слово "покритка", або "повія" не було знане в старі часи?

— Було, то воно було, — згодився Кобзаренко, — але ти ж знаєш, як на них дивилися. Покритка в селі раз на кілька років з'являлася, і до смерті гіркий її вік був...

— І це, по-вашому, було справедливо? — спитав Ігор.

— По-моєму — справедливо! — твердо відповів Кобзаренко. — У мене, он, одна єдина дитина, єдина, як серце в грудях, але я скоріше вбив би її власними руками, коли б знав, що вона ганебною дорогою піде... — сказав якимось багатозначно. — І заміж її видаватиму не так, як тепер, а по-людськи. Звісно, вінчатися нема де, але у мене ще ікони святі зберігаються, ті, якими нас із моєю покійницею на чесний шлюб благословляли, і шлюбні перстені також є. Так я би молодят навколішки перед собою поставив, присягу з них взяв би, перстнями заручив би і повінчав би. На себе взяв би обов'язки слуги Божого, хоч я і грішний і негідний такої Тайни довершити. Хай би вже Господь милосердний дарував, бо ж Він знає, що ні церков, ні священиків тепер нема. Дожили б молоді до інших часів — хай собі взяли б справжній шлюб з гідніших рук, а на початок ступили б на подружню дорогу під моїм благословенням та під Божою ласкою. А по тому наказав би до ЗАГСу піти, щоб у документах ясно значилося: ось Марія Кобзаренко більше не Кобзаренко, а... як там уже... інакше пишеться. Для Бога воно значення не має, але дітям буде потрібно. У нас же тепер тисячі дітей є таких, що не знають, хто їхнім батьком був. І не одне з них маму проклинатиме за те, що до того дурного ЗАГСу не пішла...

Проти цього останнього неможливо було щось заперечити, але в середині в Ігоря щось бунтувалося і ставало дибки. Обурювало й ображало його, що Кобзаренко

наперед втручався в інтимні справи своєї доньки й зятя і, не питаючи їхньої згоди, вже визначив, як вони мають поступати.

— Ну, а коли б молодята запротестували проти такої церемонії? — спитав обережно.

Кобзаренко зідхнув і звівся на ноги:

— Коли б не схотіли так, як я хочу, — хай би собі робили по своїй думці, — відповів холодно. — Тільки ж думаю, Маруся також того хотіла б. Ну, але я заговорився. Вже, мабуть, час... Марусю, гей, Марусю, а котра то година?

— За п'ятнадцять десята, — Відповів тремтячий голос із кухонного вікна.

— Ого, то я таки заговорився! — поспішив Кобзаренко. — Ви також ідете?

— Так, і я піду також, — встав з лавки Ігор.

Знову не поговорив з Марусею, а тепер навіть і не хотів: те, що сказав Кобзаренко, змусило його глибоко задуматися і перевірити докладніше ще раз свою попередню постанову. Не мав відваги і викликати дівчину з хати попрощатися, лиш кинув їй знадвору: "Добраніч" і вийшов з Кобзаренком на вулицю.

Дійшли мовчки до рогу, де дорогу заступила досить ще широка калюжа, і тут Березовський пригадав, що забув калюші.

— Почекайте хвилинку, я зараз...

— Та ні, — відповів Кобзаренко. — Боюся спізнитися. Ви верніться, а я піду. Нам же однаково не по дорозі...

Вернувшись, Ігор побачив замкнені на колодку двері й здивувався: куди це могла Маруся піти? Гукати було ніяково, то ж він обійшов хату і вийшов у садок. Там серед білоцвітучих яблунь бачив дівчину. Стояла в білій батистовий суконці, одягненій, очевидно, на прохід, і скидалася на мавку, зіткану з білих тіней розквітлих дерев.

І враз видалося йому, що це зацвів маєм засніжений, мрійний вечір, що білість тільки потепліла й ожила, виповнивши повітря ніжним ароматом, не сухих яблук, а нектаром своїх пелюсток, і ті несказані слова, що замерзли у нього півроку тому назад на устах, тепер також ожили й набрали нового змісту, нової сили, нового, непереможного бажання їх сказати!.. Відразу відлетіли всі острахи, всі сумніви, всі вагання, і він спішним кроком підійшов до Марусі.

А вона плакала. Місячне саяво матово золотилося на її темному волоссі, чолі й щоках, вщерть наповняло зеленкавим відсвітом її глибокі, темні очі й стікало двома блискучими струмочками вниз.

Пірваний чимсь всевладним, шаленим і розкішним, Ігор взяв її за руки і без слів притягнув до себе.

— Ігорю!.. — спробувала опертися вона.

— Мовчи! — вишептав пристрасно. — Мовчи!.. Кохаю тебе, розумієш?! Кохаю, кохаю, кохаю!!!

Дівчина здригнулася від цих слів і м'яко подалася, розкриваючи йому назустріч гарячі, налиті спрагою уста. А він припав до них, жадібно і твердо, німіючи від розкоші й несамовитого, солодкого болю.

Світив місяць, цвіли яблуні й співали солов'ї...

* * *

Кількома днями пізніше Ігор і Євген "женили" Василя. Обидва мали бути свідками, й умовилися, що в другій годині всі троє підуть до дому нареченої, а звіттам усі разом — до ЗАГСу. "Усі разом" означало: молоді, свідки, Маруся, яка заздалегідь мала прийти до нареченої, ще одна товаришка нареченої і Мишко — брат нареченої.

Але Ковалюк, який, звичайно, в цей день спішився більше, ніж коли, не міг не спізнитися, і то спізнився рекордово. Насамперед, в канцелярії інституту довго чомусь не могли знайти його метрики. Старого секретаря заарештовано, а новий ще не був добре обізнаний зі справами. Врешті, коли він, зіпрілий і задиханий прилетів по другій годині до гуртожитку зі своїм звичайним вигуком: "Котга це година? Десять по другій?! О, гатуйте мою дуфу, ми вже спізнилися!" і почав одягатися, виявилося, що від нового убрання відлетів і загубився з маринарки передній ґудзик. Довелося Веретелюкові бігти купувати ґудзика. А що подібного не міг знайти, мусів купувати цілий комплект інших. Поки він вернувся з купном, поки повідпорювали решту ґудзиків і попришивали нові, минула далеко й третя. А на кінець, серед поспіху й безголов'я, Василь встромив кудись метрику, і проминуло ще півгодини, поки її знайшли за підшивкою (кишеня продерлася) скинутої маринарки. Василь щохвилини кричав "гатуйте мою дуфу!" але це нічого не допомогло, і, замість другої, вони вийшли перед четвертою.

— Ти вже й не спіши, — кпив Євген. — Вона досі з другим розписалася, і ми трапимо саме на весілля...

В домі молодої справді всі дуже непокоїлися і хвилювалися, лиш один Мишко був спокійним і запевняв, що наречений хоче використати до кінця свою кавалерську незалежність.

Ані гостей, ані навіть батька нареченої ще не було з роботи, і приятелів зустріла тільки господиня дому. Була там уже Маруся, була й товаришка нареченої — Зіна і ще якась родичка, що прийшла допомогти приготувати вечерю.

Сама наречена — Надійка, білява, зграбна, з дуже приємним голосочком, не була гарна, але була надзвичайно мила й симпатична. Минулого року вона скінчила фармацевтичний технікум у Харкові, а тепер жила разом з батьками і працювала в аптеці.

Ледве воліла привітатися, як мати почала наглити:

— Ідіть, діти, ідіть, бо ще спізнитесь. До п'ятої години недалеко...

Поцілувала доньку й майбутнього зятя і зі сльозами в очах випроварила за поріг.

Ігор та Євген зараз "взяли під ескорт" молоду, Маруся й Зіна — молодого, а меткий і веселий Мишко — хлопець у віці чотирнадцятки — посувався урочисто в авангарді й робив усякі фокуси.

— Знаєте, що? — обізвався незабаром. — Я побіжу наперед. Може треба буде чергу зайняти? Завтра ж вихідний день — то напевне народу буде багато.

І справді, товариство щойно завернуло на вулицю, де був ЗАГС, як напроти вискочив Мишко.

— Я ж казав! — промовив, задихаючись, тоном переможця. — Вертаймося назад, бо

нічого з того не буде.

— Чому не буде?

— Там народу — тьма! Бланки скінчилися, послали по нові, і сьогодні до кінця дня тільки народження і смерть реєструватимуть. Шлюби і розводи відкладаються. Але люди не розходяться... Там така черга, така черга!..

Товариство розгубилося, а Василь мало не плакав з досади.

— Все ж таки треба піти подивитися, — вирішила Зіна. — Може якраз і вдасться. Ходім!

Але Веретелюк був іншої думки:

— Ми з Ігорем ідемо наперед і ніби вас зовсім не знаємо. Побачимо, чи що з того вийде.

По дорозі опитав:

— Ти знаєш цю начальницю ЗАГСу?

— Ні, або що?

— Шкода. Баба, як піч, і красуня, якою рід Ізраїлю може пишатися. Називається Клара Абрамівна.

— Ну, і що з того?

— Нічого. Думаю виставити тебе їй на приманку: напевне клюне!..

— Ну, ти також!..

— А що ж робити? Треба товаришеві допомогти "для ідеї"... І, слухай, Ігорю, ти вже сьогодні не поскупися — пускай свій капітал в оборот повною парою: усміхайся, моргай, компліменти говори, ну, і... Тебе вчити не треба.

— Як це? До цілої черги моргати?

— Ти на чергу не вважай, а при, як німий до суду. Що ж це ти, елементарних засад не знаєш?

Увійшли в темний і вузький коридорчик ЗАГСу, засмічений, запльований і повний народу. Тут кипіло, як у казані. Люди кричали, лаялися й стукали настирливо у двері — звичайна картина у радянських установах.

Веретелюк зробив дуже насуплену міну і почав діловито пробиватися до дверей.

— Дозвольте... Дозвольте... Вибачте... Перепрошую... — кидав направо і наліво, розсуваючи натовп, який з видимою неохотою, але все ж розступався, приймаючи інтрузів[47] за начальство.

Ігор ліз за ним і поступав так само, хоч в душі сміявся.

Добилися до дверей і постукали. Але постукали не так, як стукали роздражнені клієнти, лиш гостро, упевнено і тихо одночасно.

За дверима почулися кроки, клацнув ключ у замку і на порозі з'явилася сама Клара Абрамівна — жагуча, чорнявка типової семітської краси і страшно розмальована.

— Що вам треба?! — гримнула відразу на прибулих, але її погляд, впавши на Ігорове обличчя, помітно зм'як.

— Зараз вяснимо... — незмінно діловим тоном відповів Євген, досить безпардонно відсуваючи Клару Абрамівну від дверей і заходячи до середини. А тоді обернувся до

Ігоря і сказав: — Ну, я своє зробив. Далі ти кажи. І, подивися добре, чи не правду я тобі казав? .

Чи не здурів часом, що так рубав правду просто з мосту?! Березовський мало що не вилаявся вголос і не повернув оглоблів. Але в голову йому стрелила спасенна думка.

— Справді! — вигукнув, ніби забувшись у захопленні, й почав пильно придивлятися до Клари. — Але ж це просто неймовірно!.. І чому ж ти мені раніше того не сказав?!

— Я ще раз питаю, чого вам треба? — спитала спантеличена начальниця, ніяковіючи під Ігоровими оглядинами.

— Ах, це зовсім дві різні справи!.. — почав Ігор..— Але дозвольте сісти... Ви курите? — підсунув цигарки. — Ні? Перепрошую... Так, так, зовсім різні справи:.. Але друга справа — дрібничка. А от головна... Тільки не гнівайтесь, прошу вас... Я називаюся Ігор Березовський, а оце мій товариш — Євген Веретелюк... Мій брат — художник Аркадій Березовський, який, як ви напевне чули, три роки тому назад на всесоюзній виставці в Москві одержав золоту медаль за свою картину...

— Ах, так? — просіяла Клара Абрамівна. — Звичайно, чула!..

"Дідька ти лисого чула! — подумав Березовський. — Я й сам такого не чув!"

— Так от, — продовжував він уголос, — йому дали велике замовлення на нову картину "Сім'я Народів". Він працює над нею вже два роки і майже скінчив, але бракує йому однієї постаті. Це мусить бути тип, — розумієте? — ТИП! І от з тим типом нещастя: брат ніяк не може його знайти. Він у розпуці. Їздив у різні кінці Радянського Союзу, шукав, робив різні шкіци[48] — і все невдоволений. Я був у нього в січні і бачив — чудесна картина, але одне місце досі порожнє. Оце пару днів тому назад одержав листа, в якому брат пише, що вибере один зі своїх шкіців і перенесе на картину. Не може більше чекати, бо в липні мусить замовлення скінчити. Сто тисяч, — розумієте?! — СТО ТИСЯЧ одержить...

Ігор замовк і закоханими очима дивився на Клару Абрамівну, а вона паленіла від приємности.

— І все ж... — почала зовсім м'яко і несміливо. — Не розумію...

— Не розумієте?! — здивувався Ігор. — Та ви ж, наскільки я відчув з братових пояснень і наскільки я визнаюся в тих справах, є власне вимріяним типом для його картини! І він, — показав на Веретелюка, — мені щойно оце тепер сказав, як ми сюди йшли. Це ж, Євгене, просто злочин з твого боку!..

— Злочин? — приступив до гри Веретелюк. — Ось нас зараз Клара Абрамівна вижене — і буде кінець. Як же це незнайомій людині можна таке пропонувати?

— Що пропонувати? — вдаючи, що не розуміє, спитала начальниця.

— Власне... — ніби зам'явся Ігор. — Я нічого не пропоную, але братові напишу, і він приїде. Тоді хай сам пропонує.

— Але що пропонує?

— Ах, Кларо Абрамівно! З братом інакше говорити, а інакше зі мною. Але, думаю, що брат буде просити вас позувати...

Клара Абрамівна розтопилася остаточно і, не говорячи ні "так", ні "ні", почала

випитувати про всякі подробиці "чудесної картини". Ігор плів, що йому на язик прийшло, поки врешті в кімнату не просунувся Терентій Кузьміч — помічник начальниці — з пачкою нових бланків під пахвою. Порівняно до пишної Клари виглядав, як роздушена і висохла блощиця — такий був жовтий і худий.

— Ну, — підвівся Ігор, — не будемо вас затримувати...

— Чекайте, — зупинила його начальниця. — А яка ж та друга справа?

— Ах, це вже дурничка! Тут наш товариш хотів, сьогодні записатися, але я чув, що ви вже до кінця дня ні шлюбів, ні розводів не реєструєте?

— На жаль, ні... Але для вашого товариша зробимо виняток, — великодушно усміхнулася Клара. — Вони ще тут? Терентій Кузьміч, покличте їх сюди!

І щойно тоді почалося!..

Ледве вспів Терентій Кізьміч відкрити двері й закликати молодят, як його збив з ніг натовп, увалившись з коридору до кімнати:

— А це що за порядки?!

— По "букві З"[\[49\]](#) дієте?!

— Ми вже півдня тут стовбичимо, а ви собі по знайомству пускаєте?!

— Давай записувать за чергою!..

— Вийдіть зараз же! Вийдіть усі до одного!... — заверещала Клара.

— Не вийдемо! Реєструй у порядку черги!..

— До завтра не вийдемо! Коли так, то так! Клич міліцію!..

І закипіло: люди штовхалися, сварилися, намагаючись встановити порушену чергу, кінчали свої остаточні порахунки ті, що прийшли по розвід, плакали ті, які прийшли реєструвати смерть, верещала Клара Абрамівна, гримав пресом об стіл засохло-прозора-блощичний Терентій Кузьміч — правдиві Содом і Гоморра!

Під загальні прокльони і цинічні дотепи Василь і Надійка таки записалися першими, а тоді ціле товариство, супроводжуване ворожими поглядами, вигуками і нарочито "припадковими" штовханцями, ледве-ледве видерлося на вулицю.

— О, гатуйте мою дуфу! — вигукнув Ковалюк, обтираючи зіпріле обличчя. — Вдруге нізащо не буду женитися!..

— Чому ж не будеш? — зовсім поважно сказав Євген. — То воно з непривички страшно. А потім, як втягнешся, — піде все одно, що по маслі...

Всі засміялися.

— Але ж ми ще молодих не поздоровили! — пригадала Зіна і поцілувала Надійку, бажаючи їй щастя. Потім потиснула руку Василеві.

— А мене не поцілуєш? — зробив обережну міну Василь.

Стоячи посеред пішоходу, товариство жартувало. Веретелюк ліз цілуватися до Надійки, до Зіни і до Марусі.

— Там така тіснота була, що я справді не знаю, хто з вас женився... — казав. — Може й мене оженили? Я щось там підписував, то, може бути, що якраз підписався, де належалося молодому...

— Точно, дядьку Євгене! — закричав Мишко. — Записали вас із Зіною! Я — свідок!

Поздоровляю вас із тим, що винесли ребра цілі. Але, скажіть мені, за що я постраждав? — і показав на груди та манжети сорочки, де не було половини гудзиків.

Загородили цілий пішохід, і прохожі, минаючи їх, лаялися.

— От навіжені! — кинула якась червонощока молодиця, сходячи за брук. — Така їх нетерплячка розібрала, що на вулиці цілуються. Через місяць по розвід прийдете — не будете цілуватися...

Товариство знову засміялося, але з відтінком ніяковости.

Рушили назад. Веретелюк по дорозі притримав Ігоря і шепнув йому в ухо:

— Цікавий я знати, як то тебе прийме Клара Абрамівна, коли ти прийдеш свій шлюб реєструвати...

Березовський злісно кліпнув очима:

— Щоби мав до смерти відпокутувати кавалером, а до цієї потвори не піду!

— Ага, боїшся!..

— Бриджуся, а не боюся! — поправив Ігор. — І не лишень самої Клари Абрамівни, а взагалі цієї комедії. Обійдуся вже якось без пониження і профанації...

Веретелюк дуже уважно подивився йому в очі й відійшов, не промовивши ні слова. .

* * *

"Кохаю, кохаю, кохаю!.."

Так, Ігор кохав і був коханим. Був навіть щасливим, але не своїм щастям, а тим, що і йому випала в цьому страшному житті одробина радості. Те саме почувала й Маруся, а тому вони обидвоє якось дуже обережно користали зі свого кохання. Дівчина не вимагала освідчин і запевнень в коханні, сама також про нього не говорила, і їхні зустрічі не раз минали без одних обіймів і без одного поцілунку.

Вони любили ходити вечорами на цвинтар, топтати взористі килими тіней, пришпилені до землі місячними стрілами, і слухати солов'їв. Поклавши руку дівчині на плечі, Ігор щось оповідав, а вона слухала його, мовчазна й зосереджена, не перебиваючи ні запитаними, ні зауваженнями. Лишень коли кінчав, просила говорити ще щось:

— Оповідай, я хочу слухати...

— Що ж тобі оповідати?

— Що-набудь. Ти завжди маєш щось цікаве оповісти.

— Тобі не знудилося слухати мене цілий рік?

Вона усміхалася:

— Я б слухала тебе ціле життя: ти такий розумний!..

Він був вдячний за це признание, пригортав її міцніше до себе і починав щось нове. Цінив чистоту своєї дівчини, і навіть у хвилинали, коли скипала кров у жилах, коли уста в жадобі шукали інших уст, — ніколи не дозволяв собі ані на сміливіший дотик, ані на найменший натяк на те, що Кобзаренко свого часу назвав словом "зась". Знав, що Маруся не була Зоєю і вимагала цілком інакшого ставлення до себе. Вона вірила йому, і він мусів довір'я виправдати. Зрештою, не мусів, себто, не робив над собою ніякого примусу, бо молодість і цнота дівчини самі собою викликали пошану і служили їй

найліпшим заборолом.

І лишень раз Ігореві зрадили нерви.

Якось то він прийшов саме тоді, коли Маруся кінчала обривати вишні в садку. Вийшла з-поза хати з повним відром у руках, закосичена китичками червоних блискучих ягід, усміхнена, спокуслива, як сама вишня, вщерть налита солодким соком.

— Врешті дозріла й та молода, що оце вперше зародила, — сказала вдоволено.

— Так, дозріла й молода... — повторив безтямно слова, що обвіяли його нараз полум'яним вихром.

Відібрав у Марусі відро, нетерпляче підштовхнув її у півтемні сіни і там, обплівши її дужими обіймами, пристрасно впився в гарячі уста. Світ закрутився і затанцював, жага притьмарила розум, і він підсвідомо чекав миті, коли розсудок згасне зовсім, уступаючи місце чомусь божевільно-солодкому, всевладному і потрясаючому.

— Ой, Ігорю, вишні ж!.. — скрикнула Маруся, хапаючись руками біля вух. — Подушив вишні!..

Дідько б узяв усі вишні, включно з тими, що зародили перший раз! Вони так недоречно стирчать за вухами, душаться від дотику, плямлять рукави сорочки і взагалі привертають природний стан речей, скидаючи чоловіка з неба на землю...

Злий і зніяковілий, Ігор дивився збаранілими очима на поцятковані червоним соком рукави, марно намагаючись второпати, що говорила дівчина про способи виведення вишневих плям на білій матерії.

— Візьмеш поки що татову сорочку, а я тобі цю зараз виперу і висушу, — щебетала Маруся. — Як свіжі плями, то відходять скоро...

Зробив, як радила, але все ще не міг перемогти розгуканого серця, що важко бухало в грудях. Прокляті вишні!..

Маруся тимчасом розпалювала примус, наставляла на нього великий чайник і, нічого не підозріваючи, розважала його розмовою.

— А, ти ж знаєш? — пригадала. — Стешка вже вчора виїхала до брата. Нещасна дівчина, наробила ганьби собі й цілій родині!

Він і сам недавно був такої думки, але сьогодні подушені вишні настроїли його дуже опозиційно.

— Чому ж вона нещасна, і де ти бачиш ганьбу? — спитав повільно, нервово закурюючи цигарку.

— О! — здивувалася Маруся. — Тато тобі хіба нічого не оповів?

— Оповів, але я все ж таки не розумію, при чому тут ганьба, і чому над Стешкою треба уболівати?

Був подратований і хотів у відплату подратувати й Марусю.

Бідна дівчина аж розгубилася:

— Та як?.. — і не скінчила.

А він, мружачи очі й затягаючись димом, цідив слово-по-слову, як то звичайно робив у хвилинах найбільшого хвилювання:

— Що він виявився негідником — не її вина, але вона доказала, що вже в

п'ятнадцять років є зрілою людиною. Наплювала на всі забобони міщанського середовища і поступила по своїй волі. Покохала і була сміливою, послідовною і до кінця відданою своєму коханню. Не чекала, аж поки її дадуть ордер на право розпоряджатися собою. Я ніколи не був про неї високої думки, але аж тепер шаную її за відвагу: молодець!

Спантичена до скрайніх меж, Маруся не могла нічого мудрішого сказати, крім:

— Але ж ти бачиш, як це все скінчилося?

— Нічим воно особливим не скінчилося.

— Як?! А дитина?.. Без батька...

— Ну, і що? — дровичся далі Ігор. — Подумаєш, дитина без батька! Чи, по-твоєму, краще мати батька енкаведиста?

Маруся посумніла:

— Не розумію тебе, Ігорю. Ти якось так чудно говориш...

— Чудно? Чому чудно?

— Та, бо... Кожному ж ясно, що Стешка зробила страшно, ганебно!..

Тепер Ігор відчув, що починає бліднути, що йому тверднуть уста, а очі наливаються злістю.

— Марусю! — гримнув. — Не смій такого говорити! Там, де є любов, нема місця ганьбі! Ганьба там, де люди, сходяться без любови!

Встав і заходив по хаті.

— Я ніколи з тобою на ці теми не говорив, — продовжував по надумі, не дивлячись на Марусю, — але сьогодні, коли вже прийшлося до слова, — скажу. Мусиш зрозуміти, що фізична чеснота ще нічого не означає. Можна бути фізично дівчиною, недоторканою і неприступною тілом, але душею, чи, як ти кажеш, переконаннями, — найгіршою розпусницею. І, навпаки, можна бути пристрасною коханкою і найчеснішою жінкою водночас. Важно, чи жінка йде за голосом почувань, чи за голосом розрахунку. Це є мірилом порядности!

Маруся стояла з похиленою головою, засоромлена такою пікантною розмовою.

— А чесною і порядною дівчиною заразом не можна бути? — спитала з видимим зусиллям, і голос її був хрипкий.

— Можна. Але порядність і чесність стають під сумнів, коли дівчина починає вимагати при свідках списування контракту, засвідченого штампом і печаткою, без якого не дасть свого кохання до кінця. Цим самим вона лишень доказує, що не вірить у порядність і любов свого вибранця, а тому жадає від нього розписки на вірність. Тепер подумай глибше, що з того виходить: коли не вірить ні в його порядність, ні в щирість його почувань, а все ж одружується з ним, покладаючись виключно тільки на папірець і свідків, то хто вона? Назвеш таку жінку порядною і розумною? Як же вона може віддаватися людині, якої або не знає, або підозріває її у підлоті? Як же з цим годиться її кохання? Адже кохання мусить базуватися власне на довір'ї і на пошануванні!

Маруся в глибокій задуманості похитала головою і потерла чоло.

— А все ж, Ігорю, — сказала, — ти чудно говориш... Чи ти думаєш, наприклад, що

Василь і Надійка не любляться, не вірять одне одному, не шанують одне одного?

— Мене, Марусю, не цікавлять справи інших людей. Я маю власний погляд на речі й оце тобі його висловив. Можеш мені щось заперечити по суті?

У двері хтось постукав, і Маруся, не вспівши нічого відповісти, вийшла.

— Марусю, — заговорив якийсь жіночий голос, — позич мені десять рублів до вечора. Мій старий ще досі зарплати не одержав, і в хаті копійки нема.

Маруся знайшла гроші й дала. Коли вернулася, Ігор глумливо спитав:

— Чому ж ти розписки в неї не взяла?

Дівчина почервоніла й насупилася.

— Ні, справді, — усміхався злосливо Ігор, — треба було взяти розписку, або принаймні мене за свідка поставити, хоч і не сумніваєшся, що жінка віддасть і шануеш її...

Маруся насупилася ще більше і мовчки заходилася випарювати плями на сорочці...

* * *

А все ж він і тепер не знав, до чого йде оцей роман. Правда, тепер він скрізь появлявся у товаристві Марусі, не дуже то крився перед іншими людьми зі своїми почуттями, але на рішальне слово таки не важився. Щось його в'язало й стримувало. Трохи ніяково було йому перед Кобзаренком, який не був сліпим і розумів добре, що діється. Ігор почував обов'язок дати якесь вияснення і одного разу, звівши зручно розмову у потрібному напрямку, сказав:

— Я, Григорію Степановичу, повторю вам ще раз, що не вірю в силу ЗАГСу, ані не похваляю насильного життя в подружжі, коли в ньому нема згоди. Але саме тому буду міряти не сім разів, а сто разів, щоб оженитися тільки раз — і на все життя.

— Воно, голубе, таке, — похмуро обізвався Кобзаренко: — часом чоловік міряє-міряє, думає-думає, а не вгадає все одно. Тоді мусить собі сказати: "Бачили очі, що купували..." Думати, звичайно, треба, але треба приготувитися і на те, що й терпіти доведеться. Не раз і юшка вийде пересолена, а їсти треба. А родина — це ж не юшка, що її вилляв та й іншу зварив. Про дітей треба пам'ятати. Діти — це перше!..

З того дня, коли сталося нещастя зі Стешкою, Кобзаренко більше пив, рідко коли бував у доброму гуморі, а ще рідше з ним можна було дійти до порозуміння. Видно, випадок з похресницею був тією краплею, що переповнила чарку. І дарма, що Стешка вижила і виїхала до брата, дарма, що терор почав ущухати, — Григорій Степанович усе більше хмурився і все більше пив. Опустився, мав нездорове набрякле обличчя і водянисті мішки під очима — аж неприємно було на нього дивитися. Часто задумувався, не бачив і не чув нічого довкола себе, тер чоло і повторював своє одноманітне:

— Ех, горе, горе!..

А дні збігали, і Березовський далі ні на що не важився. Зробив лишень одне: вислав від імені Марусі до обласного відділу народної освіти прохання, щоб її перенесли з того місця, куди вона одержала призначення ще в квітні, до містечка, де мав працювати він сам, уперше назвавшись у цьому офіційному поданні Марусиним нареченим.

Але ні Марусі, ні Григорієві Степановичу про це не сказав, обмежившись до

повідомлення, що він вистарався про призначення до тієї самої школи.

— Я б волів, щоб Маруся лишилася тут, — зідхнув. Кобзаренко.

— Тут важко дістати місце. Посади зайняті. Та навіть і в районних містечках нелегко влаштуватися. І вже краще для Марусі працювати в районному центрі, ніж потрапити в глухе село.

— Та я знаю... Тільки ж гірко мені самому тепер лишатися. Один буду, як палець, один!..

— То їдьте з нами.

— Е, ні, голубе, я з цієї хати хіба на кладовище поїду. Звик до неї і вже не покину. Та й на кого покину?

Маруся розплакалася: ¹

— Я й сама не знаю, як то тато житиме без мене. Та ж їсти не буде кому зварити, хати замести, сорочки випрати...

— О-о, почни! — схаменувся Кобзаренко. — Їсти — не біда, я й в їдальні собі наїмся, сорочки віддам прати, а хату й сам позамітаю. Я тільки, того... Скучно мені буде без тебе. Хоч ти мені й докучила, і все наперекір робила, — підморгнув, вдаючи веселого, — а привик до тебе. Цить, не плач, дурненька! Не до віку ж і з батьком бути. Ти... Слухай-но, Марусю, щось то я хотів сказати... Ага, бач, казали, що десь дошки на тартаку мають давати. Так скоч-но довідатися, чи воно правда, бо дошка все в хаті потрібна...

Це був очевидний претекст, щоб виправити дівчину з хати, але вона слухняно зібралася і пішла.

— Ех, горе, горе!.. — зідхнув їй у слід Кобзаренко. — Чує її серце, чує й моє... ¹

— Що чує? — спитав Ігор.

— Та оце ж... хотів я поговорити з тобою Ігорю... Ти скоро поїдеш і, Бог його знає, чи ми побачимося...

Ігорові стало холодно на серці від цих слів, однак, він запротестував:

— Не вигадуйте, Григорію Степановичу! Вас іще й об дорогу не доб'єш, тільки пити менше треба.

— Не перебивай, — досадливо скривився Кобзаренко, — знаю, що кажу! Погано зі мною, Ігорю, дуже погано. Я Марусі не признаюся, але тобі щиро правду кажу. Ота "зубата" близько вже коло мене, ночами, здається, віддих її чую... Так, от... Не гнівайся, що просто говоритиму. Бачу ж усе, куди воно й що... Правду тобі кажу, що не люблю я твого безбожництва, але вірю, що ти колись порозумнішаєш. Чим старша людина — тим мудріша стає... А чолов'яга з тебе добрий: чесний, щирий і таки свого роду, а не зайда якийсь. Так от: хотів би я вас на шлюб благословити, але, крий Боже, нічого не кажу і не наглю. Дивіться обоє добре і добре подумайте. Маєте час. Бог всесильний, і може я ще дочекаюся... Але... але, коли б що до чого... Коли б мене вже не було в живих — попросіть Сірків, щоб вас благословили. Чуєш, Ігорю? Попросіть у них благословенства — мені легше буде в землі лежати, та й умирати легше буде з цією думкою... Знаєш же, що я побожна людина, а Маруся в мене — одинока дитина,

одинок, як серце в грудях! То ж зроби так, як я хочу, прошу тебе! Зробиш?..

І так само, як при постелі умираючої матері, Ігор не знайшов у собі сили відмовити.

— Ви забагато думаєте про смерть, — сказав тихо. — Але — хай буде, як хочете...

— Дякую тобі, сину, дякую! — просльозився і просяяв старий. — Ікони в скрині сховані, перстені шлюбні — також. Носити їх не зможете, але перед шлюбом візьміть хоч на часинку. Та ще, Ігорю... Ходи сюди...

Повів Ігоря до скрині, відчинив її і став показувати:

— Ось тут секретка є, бачиш? Дивись, як її відчинити — о!... Тут є трохи грошенят. Воно, ті рублі большевицькі, мало варті, але на новому господарстві треба буде й таких. А там, далі, є ще одна секретка — її треба отак відкривати... — підважив ножиком, відсунув дощинку і витягнув маленьку залізну коробочку. — У ній є двісті п'ятдесят рублів у золоті, шлюбні перстені. та ще сережки покійної, та хрестики, та ланцюжки... Цього, Ігорю, у вас якби нема, розумієш? Звичайно, не доведи Боже чого, — візьмете, скільки треба, буде, але краще не беріть. Це я для іншої мети зберігав... Ось, як пригадую, як то наші вояки гинули від тифу, а ліків не було за що купити, зброї не було... Ех, Боже, Боже!.. Так, от, бачиш, це все, що тут є — народній гріш. Так я постановив. Дочекаєшся часу, коли треба буде все віддати — віддай і це на додаток. Я вже кров'ю своєю не прислужуся народові — то хоч хай цей дріб'язок від мене лептою послужить...

Замовк і безтямно обертав замкнену скриньку в руках, а м'якенькі мішечки під очима жалібно тремтіли.

— Ключик у Марусі, — нагадав. — Вона знає також...

Сховав скриньку і засунув дощинку.

— Тепер, Ігорю, — продовжував трохи бадьоріше, — справив я для свого майбутнього зятя та й для Марусі чоботи-сап'янці. Ніхто тепер таких не носить, але я так, не для вжитку, а на пам'ятку. Лежало у мене два кусники сап'яну ще від царських часів — ось я й подумав таке зробити...

Він покопався в скрині, витягнув зі споду згорток у білій хустині й розв'язав.

Зворушений і пригноблений цією розмовою, Ігор, однак, не міг стримати вигуку захоплення на вид мистецько зроблених сап'янців зі срібними підковами. Взяв у руки обидві пари — червоні жіночі й зелені чоловічі — й дивився на них, як на щось значно-значно більше, ніж звичайне взуття. Дійсно, тепер таких ніхто не носив, а молодше покоління навіть не знало, як виглядали оспівані в поезії і прозі чоботи-сап'янці. Вони, як і козацькі жупани, як і кораблики, що прикрашали колись горді жіночі голівки, як і давня слава козацького народу, відходили в минуле. І що ж кращого й розумнішого міг лишити по собі скромний швець у пам'ятку для своїх нащадків, як не оцей витвір своїх працюючих рук? Чи тільки рук? Чи не вклав він у свою працю й своє серце, свою нездійснену мрію?

Ігор обернув чоботи підошвами догори й машинально перехопив якийсь предмет, що висунувся з халяв. Глянув і мало не вибухнув плачем: три пари малесеньких черевичків з того ж узорчатого сап'яну.

Цього вже було забагато на його нерви, і він, щоб стримати себе, відвернувся, підійшов до вікна і спробував закурити. Але сльози набігали в очі, в горлі щось набрякло, а руки трусилися, аж скакали. Не витримав. Кинув цигарку, вхопив Григорія Степановича в обійми й міцно пригорнув до себе. І від цього якось відразу заспокоївся.

— Батьку, — сказав виразно, — батьку... У мене нема людини, яку б я більше шанував, якій би я був більше зобов'язаний і яка була мені рідніша від вас. І навіть коли б доля не судила мені назвати Марусю своєю дружиною, то вас я все уважатиму батьком, а Марусю — сестрою. Я даю вам слово моєї честі, я вам присягаю на пам'ять моєї матері, що ніколи-ніколи не забуду того добра, яке і ви і Маруся для мене зробили! А, поки що, прошу у вас дозволу — вважати Марусю моєю нареченою.

— Боже вас благослови!.. І я дякую, сину, і я... — поплескав його по плечах Кобзаренко. — Ти — чесна дитина. Вірю тобі. А, оженившись з Марусею, не пожалуєш, бо вона — добра душа, буде тобі вірною дружиною, дбайливою господинею і люб'ячою мамою дітям.

— Знаю, батьку. Я люблю Марусю...

— Люби. Люби її, сину, так, як я люблю: як свою душу — і будете щасливі...

... А другого дня Березовський одержав повідомлення, що його призначається на посаду завідувача педагогічної частини в тій самій школі, де він мав працювати, як звичайний учитель. Вістка, безперечно, була приємною, але вимагала його негайного приїзду.

Маруся поставилася до цієї звістки без особливої радості, але й без помітного жалю. Зате Кобзаренко, може й сам того не помічаючи, поведився так, ніби прощався з Ігорем на все життя: радив подбати про те, щоб не втратити права власності на хату, говорив про конечність ремонту, про зміну старих дерев у садку новими щепами і все повторював:

— Бо таки нема кращого, як своя хата. Оте мандрівне життя з людини цигана робить, а на одному місці й камінь обростає...

Ігор старався всіма силами відвернути думки Григорія Степановича від цього почуття приреченості, але сам десь інстинктом своїм відчував наближення чогось неминучого й сумного.

* * *

Приїхавши на посаду, відразу пірнув з головою в навал роботи. Треба було погодити учителів у розподілі годин, скласти план й розклад годин, зайнятися підготовкою повторних осінніх іспитів, перевірити стан бібліотеки й кабінетів, взявши на себе й частину обов'язків, директора, який, як і кожний партієць, не дуже то уділявся роботі. Недосвідчений і необізнаний зі справами, Березовський на кожному кроці зустрічав усякі труднощі, але поволі втягнувся і прибирав справу за справою у свої руки.

Але, помимо переобтяженосте працею, гостро відчував свою самотність. Давалася вона йому взнаки і тоді, коли сидів за роботою в розігрітому сонцем порожньому шкільному будинку, і тоді, коли заходив до нехлюйної, убогої районної їдальні, що годувала своїх клієнтів якимись помями і стало несвіжим м'ясом, і тоді, коли,

скінчивши пізно увечері роботу приходив до своєї кавалерської кімнати, тимчасово найнятої при одній жидівській родині. Кімнатка, правда, була чистенька, господиня — привітна й охайна, але оті типово-жидівські меблі й купа галасливої дівчачої дітвори впливали на його нерви.

Випивши склянку чаю з тонесенькою скибочкою білого хліба, економно намащеного повидлом з чорних слив (господиня погодилася давати йому чай ранком і увечері), Ігор пробував читати, або переглядати газети, але його увагу мимовільно приковувала до себе то пузата, чорна комода, то бляшане ліжко з намальованими на ньому краєвидами в яскраво-синіх, зелених і вже почорнілих жовтих фарбах, то побільшені фотографії бородатих і пейсатих родичів, чи пухких меланхолійних родичок господині, що пильно й терпеливо дивилися на нього зі стін, мов би кажучи: "Ну й ну, коли ж то ти вже заберешся звідси?.."

Він і сам рад би був якнайскоріше втекти з цього чужого світу, але мусів чекати на якесь мешкання, що мало звільнитися за пару тижнів. А, поки що, повинен був терпіти.

Поки що? Скільки ж часу, властиво, те "поки що" буде тривати? Ну, перейде до окремого мешкання і залишиться навіть без того чаю, який йому тепер давала господиня. Сам буде змушений собі його варити. Ну, навіть приїде Маруся — і що з того? Тут не те, що вдома. Тут доведеться критися зі своїми почуттями, щоб не бути пікантною атракцією для спостережливих і цікавих учнів, як рівно ж і для учителів. Особливо тепер йому, як завпедові, доведеться оглядатися на кожний крок, бо ж він на становищі, на виду у всіх! Ні одна їхня зустріч, ні одна розмова не укриється в маленькому світі нудьгуючого і ласого на новини містечка, тим більше ще у вужчому шкільному світі!..

Ігоря огортала досада: до дідька лисого, як це він раніше над тим не подумав?! Чи ж не ліпше було б, коли б вони приїхали, як подружжя? Тоді не було б клопотів з чаєм, не було б потреби ходити до тієї задрипаної їдальні, що стояла на глинистому горбі, обіллятому помиями і закиданому сміттям, не було б і шепотів поза плечима, багатозначних натяків і недискретних поглядів.

Так, найкраще одружитися! Однаково ж рішився на це, то навіщо відкладати?

Але...

Гм, "одружитися"...

"Одружитися" — це значить відбути всю церемонію з благословенством і потім піти до Клари Абрамівни, а цього він не міг, нізащо! Дана в присутності розчулення обіцянка Григорієві Степановичу муляла тепер його сумління, як застрягла в горлі кістка: навіщо було таке дурне обіцяти? Адже воно наповнює почуттям гострого протесту все його нутро, воно йде впоперек його засад, впоперек його переконань! Хіба, нічого не кажучи, привезти сюди Марусю просто до свого нового мешкання і сказати їй: "Ти моя жінка"?.. Це і непевне (Маруся і його може почастувати калошею) і просто нечесно. Виглядало б на якесь "викрадання з сералю"[\[50\]](#), попросту сказавши, звідництво в розумінні Кобзаренка.

Як би це все розв'язати?..

Та розв'язка не приходила, а неспокій і туга росли. З одного боку оце кавалерське життя, від якого він в значній мірі вже відвик, завдяки щоденним відвідинам Кобзаренків, а з другого несподівана дурна перешкода до щастя, розпалювали їх щодень більше. Він ходив, запаморочений настирливою думкою, жадібно читав Марусині листи, пестив її і цілував у думках, але й далі нічого рішучого написати не міг. Бо й що мав би писати? Коли б не Григорій Степанович, Марусю можна було б переконати. Але вона зараз же "побіжить на пораду". Дурненьке, наївне дівча!.. Дурненьке, але безконечно миле й дороге!..

І хто зна, чим би воно все скінчилося, коли б одного разу не прийшов лист від спричинниці його туги й неспокою. Лист дуже сумний і тривожний. Дівчина писала таке:

"Ігорю, дорогий:

Сталося нещастя: тата забрали до санаторії. Сам знаєш, скільки разів я просила його не пити, — не слухав. У середу вернувся, пізно й ледве увійшов до хати. Але не хотів лягати, сварився зі мною і вперше в житті наговорив образливих речей. Потім ще пив у хаті, а нарешті вирвався у мене з рук і втік. Його знайшли непритомним на вулиці й забрали до "витверезвлювача". Та йому було так погано, що вже ранком кликали лікаря, а той наказав негайно перевезти до лікарні. Три дні становище було критичне, бо серце відмовлялося працювати. А в неділю мені сказали, що тато потребує санаторного режиму найменше на місяць, а то й два. Крім серця, він має цілком виснажену нервову систему і ще якісь недуги. Я заплатила санаторію за два місяці, й оце сьогодні тата повезли під наглядом одного санітара. Хотіла й я їхати, але тато не дозволив. Він іще досі не цілком притомний, а, коли побачив мене, почав так кидатися, що його мусіло тримати четверо людей. Як мені важко, Ігорю!.. Лікарі, правда, ручать, що за два місяці тато повернеться цілком здоровим, що йому потрібно тільки покинути пити, курити і працювати. Вірю, що це правда, але все ж не можу знайти собі місця. Хоч би ж ти був біля мене!.. Ти все вмієш розважити і заспокоїти.

Вибач, що пишу мало, але, сам розумієш, що в таких випадках важко писати.

Цілую Тебе.

Маруся".

Ігор справді любив Григорія Степановича й вістка його вразила, але при тому всьому не міг в даному моменті стримати в собі почуття радості від свідомості, що розв'язка прийшла сама собою.

Поговорив з директором, повідомив його, що сталося нещастя з тестем і попросив на день відпустки.

— Ти, хіба, жонатий? — здивувався директор.

— Жонатий, — спокійно підтвердив Ігор. — Учителька Марія Кобзаренко, що має працювати з другою класою, і є моя дружина.

— Мгм... А я й не знав... Ну, добре, їдь. Я вже сам повідомлю інспектуру наросвіти. На один день пускаю тебе на власну відповідальність.

Звичайно, та половина ночі, що її Березовський стратив на подорож, і сама дорога були настільки довгими, що він успів і надуматися, і нахвилюватися, і натужитися подостатком, а про сон забув зовсім. Ледве-ледве дочекався світанку, який мав стояти близько цієї нудної й неспокійної заразом дороги.

Але ось і знайома станція, ось і площа, де стоїть кілька допотопних фіакрів, запряжених не менш допотопними шкапами, і галасливі, обшарпані фірмани^[51], які й тепер, загнані зі своїми "засобами виробництва" в артіль "Червоної Зірки", не стратили звички кричати, дертися за кожного пасажира і вимагати "на чай".

Від старої, захованої в глибині двору за двома кремезними грушами хатини на Березовського війнуло спокоем і затишком родинного гнізда. По двох з половиною тижнях напруженої праці, життя в чужому середовищі, безсонній ночі у трясському поїзді й новому трясінню, в обдертому фіакрі по закуреній серпневій дорозі, прохолода й тиша, що царювали там, за невеличкими віконцями, прислоненими знадвору зубленими шатами зелені видавалися правдивим раєм.

Скорим кроком перейшов подвір'я, натиснув на знайому клямку і опинився у півприсмерку сіней, його привітав здавлений крик радості й несподіванки, вслід за яким шию обняли ніжні дівочі руки, а до грудей з плачем припала чорнява голівка, яка і в півтемноті блищала ясным переділом.

— От маєш! — спробував пожартувати він, цілуючи волосся й вогкі очі дівчини. — То ти плачеш на привітання?

— Тато... Тато... — схлипувала цілком по-дитячому Маруся. — Ти одержав мого листа?

— Одержав, Марусю, одержав, і тому приїхав, — відповів, ведучи дівчину в хату. — Воно, звичайно, прикра справа, але для тата це ще й краще. З серцем у нього давно не все в порядку, а горілка могла довести його до згуби. Та тепер йому підлікують і серце, і нерви, а, головне, не дадуть пити. Він сам був уже безсилий покинути горілку, але в санаторії її не дістане. За два місяці він відвикне від налогу — і все буде добре. Побачиш. Не плач...

Вона вже не плакала. Вона слухала його жадібно і вірила, бо хотіла вірити. Вона також тепер думала, що для батька сталося найкраще з того, що могло статися. І так самісінько, як робила це для батька, приготувала йому воду до миття, подала чистий рушник і мило, а сама заходилася лагодити снідання. А він напружено стежив за кожним її рухом, ледве стримуючи в собі все зростаюче хвилювання.

Щоб вгамувати себе, вийшов надвір, витягнув кілька відер води з криниці, наносив у діжку, налив качкам і курям у корито, нарубав дров і увійшов до хати лишень тоді, коли Маруся покликала його снідати.

Та ледве переступив поріг, як його знову обвіяв дух прохолоди й тиші, напоєний п'янким ароматом сушених яблук, дух спокою й затишного родинного гнізда. Але ця прохолода сьогодні підпалювала кров у жилах, спокій обзивався дзвоном напруження у нервах, а тиша й привітність нагадували про те, що вони тільки самі в хаті, сторожко береженій від решти світу двома кремезними грушами, що стояли перед ґанком.

За сніданням його неспокій так зріс, що він майже нічого не міг їсти, і, не встигнувши зібрати зі столу, як він піймав її і притиснув до себе.

— Слухай, моя Марусино, — почав схвильовано, — я приїхав для того, щоб одружитися з тобою. Підеш за мене, чи піднесеш мені гарбуза?

Вона щасливо засміялася і сховала обличчя у нього на грудях.

— Не маю гарбузів — посохли... — відповіла вкрай сконфужено.

— Марусю, я питаю, так би мовити, зовсім офіційно.

— Ніби ти не знаєш і без питань?

— Отже, згода? Ну, то поцілуй мене, але міцно!.. Так... Дякую тобі, кохана! Бо я вже, бачиш, трохи боявся: сказав директоріві, що їду до дружини, а ти могла відмовити. Хочу, щоб на новому місці ми були вже подружжям.

Говорив уриваним і охриплим голосом, намагаючись заглянути їй в очі, а вона, далека від розуміння його хвилювання, зажурено схилила голову.

— Звичайно, так ліпше, — згодилася задумливо. — Але тата нема...

— От про це я й хочу з тобою говорити! — підхопив Ігор, і хвилювання його відразу уляглося. — Бачиш, воно краще, що тата нема, бо відпадають всякі неприємні ускладнення. Тато зараз зажадає церемонії з якимсь благословенством, перстнями, присягами і всякими такими іншими речами. А воно мені все смішне, образливе й огидне.

— Ігорю!.. — здригнулася Маруся й ступила крок узад, розплющивши широко перелякані очі.

Він сподівався цього, а тому повів наступ з подвійною енергією:

— Не лякайся, Марусю, і вислухай мене уважно... Я б дуже не хотів огірчувати тата, але шлюб, остаточно, є. нашою справою, а не татовою, і ми маємо робити так, як нам подобається. Тепер у мене до тебе одне, може й зайве, але остаточно і неминуче питання: скажи, чи ти ще віриш у Бога?

З виразом глибокого жалю Маруся заперечила рухом голови. Він уважав за доцільне не помітити того жалю і продовжував:

— Ні? Ну, то тоді подумай, чи ж буде чесно з твого боку дурити тата, вдаючи, що ти віриш у силу того чаклування, яке він збирається над нами чинити? Чи це не буде насмішкою над його глибокою вірою? Я, принаймні, на це ніяк не міг би зважитися не лишень тому, що не вірю, а й тому, що надто шаную тата. Я б почував себе негідником, отак його обдуривши.

З її очей, з виразу її обличчя вичитав, що вона вже захитана і збита з глузду, і знову подвоїв своє завзяття.

— Крім того, Марусю, — продовжував, не даючи дівчині отямитися, — я ніколи не присягав би і не дав би навіть слова на "досмертне кохання", ані не прийняв би їх від тебе. Досмертної любови ніхто не може присягати, бо це не лежить у силах людини. Я зараз люблю тебе, ти любиш мене, і наша любов є настільки глибока, що ми зважуємося зв'язати наші долі. Я роблю особливий наголос на цьому моменті, бо уважаю людей, які сходяться, не маючи твердих підстав для свого співжиття, розпусними, без-

відповідальними, звироднілими. Однак, може статися, що я розлюблю тебе, або ти розлюбиш мене. Дивімся тверезо на речі, Марусю, бо життя — це не іграшка. Для тебе навіть є більша небезпека, оскільки ти молодша від мене майже на десять років.

— Ігорю!.. — запротестувала вона.

Але він не дав скінчити:

— Чекай, дівчино, чекай!.. Я ж не кажу, що так мусить бути, але може. Хай буде можливість одного шансу проти тисячі, але ти того не можеш заперечити і не можеш не прийняти під увагу. Досмертної любови не можна присягати поважно і тверезо. Це — абсурд, це — злочин, це, коли хочеш, — неповага до присяги і для кохання. Можна присягати досмертне співжиття — то вже інша річ. Але, знову, подумай, яке ярмо закладає собі людина на шию, даючи таку присягу! Та ж уже від самої свідомости, що закріпачуєш себе присягою на ціле життя, кохання може вмерти! Ні, Марусю, ні! Я можу тобі присягнути, що кохаю тебе безмежно, що хочу одружитися з тобою чесно, що бажаю втримати наше кохання до смерти, але ніколи не присягну тобі, як то хоче тато, на вічну любов і на вічне співжиття. Більше того, я присягаю тобі, що з хвилиною, коли ти мене розлюбиш, я не дозволю тобі ані хвилини каратися в ролі моєї дружини! Я дам тобі повну волю — зробити, що схочеш. І, коли хочеш знати правду, то кохання саме там довше тримається, де його не ґвалтують і штучно не продовжують, де на нього не накладають ярма і не заковують у ланцюги. А я хочу кохати тебе і бути тобою коханим до смерти! Чи ти розумієш мене, Марусю? — взяв її обидві руки і стиснув до болю.

Маруся прихилилася до нього, приложила свою щоку до його щоки і, ласкаючись, заговорила мрійно:

— Я розумію одне, Ігорю: що ти — виключна людина. Ти маєш такі відважні погляди, що я боюся їх, але заперечити не можу. Ти — геній, Ігорю!..

— Моя ти дівчинко мила! — засміявся, цілуючи її. — Я не геній, а просто думаюча людина, і погляди мої не такі вже відважні — тільки логічні. А, зрештою, кому-кому, а тобі, здається, відваги позичати не треба: як то було з Комісаровим?... — і він розсміявся вдруге.

Але Маруся чомусь не поділяла його веселости. Випручалася від нього і відійшла до вікна.

— Знаєш, — обізвалася, — що вчинок часом потребує меншої відваги, ніж думка. Я, наприклад, можу інколи зробити щось зовсім божевільне, але думка у мене все боязка і здебільша тримається второваних доріг... Лишім цю розмову — вона мене лякає...

А він сміявся й далі особливим багатозначним сміхом і бентежив ним дівчину до краю.

— О, мій коханий боягузику! — вигукнув, опинившись біля Марусі й обіймаючи її з новою силою. — Гаразд, не будемо говорити про "страшні речі" — будемо говорити про веселі: про наш шлюб.

— Він не буде веселим, Ігорю, — з нотами глибокого жалю сказала вона. — Тато буде дуже вражений, і тому мені сумно...

— Порадимо і на це, Марусю. Ось напишемо до тата, що постановили одружитися, попросимо його благословенства на віддаль — і все. Вияснимо йому, що нам незручно відкладати справу на два місяці, поки він повернеться з лікування, і що ти також не можеш тут чекати його приїзду, бо мусиш за десять днів приступити до роботи. Він там може трохи й погнівається, але до кінця лікування подобріє, приїде до нас у гості — і все забудеться. Побачиш...

Вона зідхнула, висловлюючи тим свою згоду, хоч і в'ялу.

— Далі, — спішив Ігор, використовуючи її згідливість, і підійшов до головного, — лишається ще ЗАГС. Мене нудить від самої згадки про нього, але, остаточно, не заперечую, що й ту формальність треба буде відбутися з огляду на дітей. Але не тепер, Марусю...

Маруся знову злякано подалась назад:

— Як?! Ти хочеш і без ЗАГСу?!

— Без ЗАГСу, Марусю! — промовив якнайтвердше і навіть ногою притупнув. — Хочу, щоб ти показала мені повне довір'я.

— Ігорю, — підвела до нього з благанням очі, — цього я не можу! Хочеш мого довір'я? Але і ти мусиш доказати, що віриш мені: я вважаю тебе порядною людиною і не маю сумніву, що ти і без ЗАГСу будеш вірним чоловіком. Але так я не можу. Не можу!

Кажучи правду, він аж так ворожо проти формальної реєстрації подружжя настроений не був, і йому також посміхалася думка, щоб Маруся стала називатися Березовською. Але він побоювався зустрічі з Кларою Абрамівною, а знову ж не хотів починати життя на новому місці з сенсації. Казав же директоріві, що їде до жінки, і тут раптом — маєш тобі! — улаштовує весілля. В містечку це буде цілою подією. Остаточно, можна було б зареєструватися сьогодні ж тут, і Клара Абрамівна нічого особливого йому не зробила б. Але тоді він уже мусів бігти, шукати свідків, клопотати голову гостиною і сидіти з гістьми до вечора, чого йому зовсім не бажалося, ані не входило в його плани. Він мав уночі від'їхати назад, то ж дорожив кожною хвилиною, подарованою таким вдалим випадком. Ну, і, накінець, хотів поставити на своєму.

Тому заговорив знову палко, благально, переконливо. Наводив десятки всяких аргументів, чому саме не треба того ЗАГСу, а найважчий з них був такий:

— Марусю, я розпишуся з тобою, але тільки в той день, коли ми з тобою посваримося. Ще в гніві можу піти до якоїсь там Клари Абрамівни, але тепер — ні! Тепер я так кохаю тебе, моя єдина, так обожествляю, що вважав би за блюзнірство, коли б та огидна тварюка захотіла поцілувати твого черевика! Вона не сміє бути вступом у наше чисте кохання! Ніхто не сміє вмішуватися в нього! Воно — для нас! Воно святе, Марусю!.. — говорив у такому щирому пориві, що йому аж сльози виступили на очі. — Марусю, коли ти зараз мене не зрозумієш, мені буде дуже-дуже боляче!.. Ти не оскверниш чистоти моїх почувань, ти віриш мені, ти розумієш мене, правда ж, моє щастя?

Цілував її пальці і рукави сукенки.

Як звичайно, виграв і цей найважчий бій. Маруся знову попала в полон чару його слів, його ніжності, його голосу. Обняла міцно за шию, притулилася і зашептала:

— Ти робиш зі мною, що хочеш, Ігорю, бо я вірю тобі і на тебе покладаюся. Від першої зустрічі ти став моєю вірою, став чимсь більшим від моїх найглибших переконань!.. Хай буде, як хочеш: напишемо татові, і я приїду до тебе, як твоя дружина...

Тепер уже вона хвилювалася і то так сильно, що її настрій передався йому і вкинув його у стан млосної півпритомності.

— Марусю, — ледве вимовив з хрипкою в голосі, — ти, здається, ще не розумієш того, що сказала...

— Розумію, Ігорю...

— Ні, не розумієш! Ти приїдеш ВЖЕ, як моя дружина, а я виїду сьогодні звідси, як твій чоловік. Ми одружуємося вже, зараз, у цій хвилині!..

— Зараз?! — кинулася вона і затріпотала, мов пташка в жмені. — Зараз — ні, Ігорю!..

— Марусю, зараз! — твердо промовив Ігор, хоч голос його зривався. — Зараз! Закинь боязку думку і зроби божевільний вчинок! Божевільний, Марусю!.. У божевіллі є розкіш, якої ніколи не дасть тверезість... Божеволій, моя кохана, бо і я божевільний зараз!..

Звичайно, вона пробувала опертися, але хіба ж не опиралася й тоді, перед першим поцілунком?..

В хаті п'ярко пахли сушені яблука, царювала інтимна, багатозначна тиша, а по кутках притаїлися чарівні мелодії колискових пісень, готові кожної хвилини забриніти повним голосом на бажання нового покоління.

Ігор прокинувся аж перед вечором, голодний, як вовк,, але бадьорий, радісний і відпочилий. Відразу пригадав собі все, солодко протягнувся і покликав:

— Жінко моя, а де ти там?!

Тиша.

— Марусю!

Тиша.

Одягаючись, став на порозі до їдальні 'і, перше, що зустрів, — був повний докору й суму погляд іконки. Він поспішив відвернутися від неї й виглянув крізь вікно в садок. Там побачив Марусю. Сиділа аж у самому кінці стежки на лавочці під ясьминовим корчем, задумана і прибита.

Щулячись від неприємного передчуття, він поспішив до дівчини. Те, що вона не підвела голови і навіть не подивилася на нього, ще більше вразило його і насторожило. Уже передчував прикру розмову і наперед угадував її зміст.

Сів поруч Марусі, закупив цигарку і, мружачись від диму, кинув на дівчину скісним поглядом. Мала почервонілі, заплакані очі, підпухлі уста і набрякле бліде обличчя — перла, що ще недавно світилася знутри яскравим вогником безумства, тепер звапніла,

вмерла і виглядала зовсім непривабливо. А йому з'явилася в очах Зоя по їхньому першому зближенні — щаслива, розпромінена і вдячна...

— Так!.. — з досадою вирвалося в Ігоря. — І можна спитати, чого ти плачеш?

Маруся не відповіла, а натомість нові сльози побігли по її щоках.

"Починається родинне щастя!" — подумав Ігор, відчуваючи, що його огортає несмак і злість.

— Марусю, — сказав різко і з, притиском, — я хочу з тобою умовитися раз і на все життя, щоб ти ніколи не мовчала, коли я тебе щось питаю! Не зношу того! Можеш докоряти, можеш сваритися, чи дорікати, але не мовчи! Отже, ще раз питаю: чого плачеш?

— Плачу, бо мені жаль, — скоряючись твердому його тонові, присилувала себе відповісти. — Я ніколи не повірила б, що можу так впасти...

— Ой, прошу тебе, не вживай цих затасканих термінів! — заткнув вуха Ігор. — "Впасти"!.. Кожна жінка мусить впасти, одружуючись... — додав цинічно.

— Ігорю, твій дотеп дуже вульгарний...

— Ти сама винна, викликаючи мене на одвертість. Але я перепрошую, Марусю... — взяв її за руку і поцілував у долоню. — Пробач... Тільки ніколи не вживай слів з обтріпаного лексикону середньовіччя.

Вона трохи заспокоїлася і почала вже без сліз:

— Все-таки не повинно воно було так статися. Для тата це буде тяжкий удар.

Він стиснув її руку міцніше, щоб підкреслити важливість своїх слів.

— По-перше, Марусю, є певні речі, на які ти мусиш мати свій власний погляд. Мене все розхолоджувала до тебе ота психічна залежність від оточення. Я дуже похваляю в тобі твою приязнь і пошану до тата, сам його шаную, але, — підкреслюю ще раз, — є певні речі, до яких тато мусить зректися права втручання! Минули ті часи, коли драконська традиція з батьківською і громадською контролею веліла замикати молодих у коморі, ставити під дверима на варті дружбів і потім виносити на показ цілого села найінтимніші докази "невинности", або "винности" молодої. Тепер уже того нема! Але чи тебе не разили хоч би й на весіллі того самого Василя оті масні дотепи, підморгування, підшептування і побажання, від яких Надійка весь час пекла таких раків, що їй аж сльози на очі виступали? І ти б також того хотіла?

— Ні, ні! — запротестувала Маруся, обливаючись гарячим рум'янцем. — Я б того не хотіла. Але... Але все ж тато повинен був знати.

— Що знати? Марусю, подумай над тим, що кажеш? **ЩО ПОВИНЕН БУВ ТАТО ЗНАТИ?!**

— Ах, ти не про це!.. — зніяковівши до решти, спустила голову Маруся. — Але, коли б твоя мама жила, чи й їй не було б жаль, коли б ти одружився, не повідомивши її наперед? Не було б їй прикро?

— Може. Але вона не вимагала б від мене робити те, що мені ще прикріше.

— Чи ж тобі було б справді так прикро, коли б вона хотіла тебе поблагословити на нове життя?

— Мені було б прикро дурити її, схиляючи голову під благословенство, в силу якого я не вірю.

— Чи ж раз уже так не було?

— Було, але не забувай, що моя мама лежала тоді на смертельній постелі, і твій докір, Марусю, дуже нетактовний...

— Хіба ж це докір? Навпаки, я вважаю, що бувають випадки, коли треба жертвувати своїми засадами для спокою ближніх.

— Бувають, але в даному випадку воно зовсім не конечно. Я не є ошустом, Марусю, я є порядною і принциповою людиною. Коли б був ошустом, то без вагання заграв би комедію і з благословенством, і з присягою, і з попом. Що це ошустові шкодить?

Вона вже мовчала, бо, розбита його аргументами, не знала що відповісти. А він, осмілений і підбадьорений, присунувся ближче, обнімаючи її за плечі.

— Слухай, Марусино, чи ж то вже справді так важко, яку форму має прибрати шлюб? Чи ж не має права кожна людина почати своє подружнє життя так, як вона хоче? Чи ж то справді приємно робити з найінтимнішого кроку прилюдне видовище? Кому приємно — хай собі робить, я не протестую. Але мені було б неприємно, тим більше неприємно перед батьками. Все ж таки, це дуже делікатна річ... І, зрештою, чи ти не була сьогодні щасливою?

Маруся спалахнула, порожевела й засвітилася, вже самим своїм виглядом даючи промовисту відповідь. Але він не вдоволився.

— Скажи, чи не була ти щасливою? — наполягав, силоміць підводячи її обличчя.

— Не дивись так, — вишептала в солодкій муці. — Я шалію...

— Шалій! Я хочу, щоб ти шаліла! Я хочу сам шаліти, бо справжнє щастя неодмінно йде в парі з шалом!.. — вхопив її в обійми і безтямно припав до її уст.

— Ігорю, — вирвалася вона, — ти справді збожеволів!.. Довкола ж сусіди!..

— Яке діло сусідам до того, що діється між чоловіком і жінкою?! — вигукнув зухвало, підхопив її на руки і поніс до хати, скорений інстинктом диких предків, що переможно колись верталися до своїх печер з перекинутими через плечі тілами неприємних бранок... ..

П'яні й знесилені коханням, але щасливі й примирені, прощалися по півночі. Умовилися, що обидвоє напишуть до Григорія Степановича, але Маруся, не чекаючи відповіді від батька, спакує свої речі і чекатиме телеграми від Ігоря. Якщо б йому вдалося вирватися ще на день — він приїде по неї, якщо ні — Маруся мала їхати сама. їхати просто до Ігоря, бо ж вони були подружжям.

* * *

Вернувся Ігор до праці цілком зміненою людиною, його енергія подвоїлася, зникли неспокій і туга, він став солідним, як і належить бути жонатому, а особливо його тішило те, що мешкання вже звільнилося і він може взятися за влаштування свого власного родинного гнізда. Дещо з устаткування купив, дещо позичив до часу, поки прийдуть меблі в багажі, що його мала надати Маруся, роздобув палива, з яким було так

важко, придбав навіть кілька вазонків — взагалі почував себе господарем і майбутнім головою родини. Лишалось ще поговорити в директором відносно другої відпустки, і він чекав лишень відповідного моменту, бо сам бачив, що така відпустка була б дуже не на руку. Аж тут прийшов лист від Марусі:

"Ігорю, дорогий!

Будеш вражений тим, що я напишу, але, прошу Тебе, не так зрозуміти мене, як відчувати. Я знаю, що Ти знайдеш багато розумних аргументів, проти яких мій мозок буде безсилим, але всі твої аргументи будуть рівно ж безсилі проти моїх почувань, проти МОЇХ ПЕРЕКОНАНЬ, які виходять не з голови, а з душі.

Ледве Ти вийшов з хати, Ігорю, як всі події з'явилися переді мною в іншому світлі — і мене напала розпука, мене напав жах, а в темноті почали з'являтися кошмари. То була моторошна ніч, Ігорю, і я зрозуміла, що мої передчуття мене не обдурили. Пам'ятаєш, я Тобі казала, що передчуваю якусь небезпеку від Тебе, що Твої слова мені видавалися підшептами нечистого, що Ти колись привидівся мені вітром, який гнав перекотиполе по замерзлому грудді, а тим перекотиполем була я... І решту ночі, навіть при світлі, Ти ввижався мені страшним. Я не хочу писати подробиць, знаючи, що вони були б для Тебе образливі, але правди скрити не можу.

Другу ніч я вже боялася лишитися сама в хаті і пішла до Сірків. Ти знаєш, що у них своє горе зі Стешкою... Я не хотіла нічого казати, але, коли побачила хресну матір, не витримала й розказала їй все. Може саме тому й розказала, що хресна має це саме нещастя в родині. А мені потрібно було перед кимсь висповідатися, бо свідомість зробленого гріха мене розторощувала[52].

Я знаю, Ти обуришся, Ігорю, я припускаю навіть, що Ти можеш зректися мене після цього, але мені стало легше. Хресна плакала наді мною, як і над своєю рідною дочкою. І на кінець вона сказала мені таке: "Напиши до Ігоря. Коли він чесний чоловік — мусить приїхати і все направити. Коли він чесний — він не підбиватиме тебе виступити проти батьківської волі й волі твоєї покійної матері, яка також того хотіла б, коли б була жива. Чи ж він нечистий, що боїться хреста і святого образу? І записатися мусите, щоб була ти його жінкою по документах, а не гулящою дівкою, що пішла на віру, як наша Стешка нещаслива. Весілля не робіть — яке ж то тепер по всьому весілля? — але батьківську волю пошануйте. Ми вам заступимо обидвом і батька і маму".

Ігорю, нічого мені не пиши на цю тему і не завдавай собі труда дискутувати з поглядами простої жінки — я ж знаю, що ти своєю логікою переможеш і її, і мене. Але це нічого не допоможе, Ігорю. Я вже більше не піду проти своїх переконань, я безсила проти них піти! І я Тобі кажу безповторно, що, або Ти згодишся зробити так, як хотів тато, і я приїду до Тебе, як Твоя справжня дружина, як Березовська, або я не приїду взагалі. Рішай.

Маруся".

Ігореві видалось, що з листа до нього промовляє хтось тяжко заїкуватий, бо папір трясся, слова розламувалися, розкришувалися й окремі їхні відламки надовго прикову-

вали його зір, залишаючись темними для розуміння.. Він кілька разів починав від початку, поки зрозумів. Зрозумів лист і пізнав його авторку.

Так, оце вона — Маруся. Оце — перекотиполе, що улягає волі всіх вітрів, у засяг яких попадає. Оце, нарешті, людина, яка здібна до божевільних вчинків, але думка якої прикована ланцюгами рабства до второваних доріг. Це — Маруся! І таку жінку судилося йому покохати! О, іронія долі! Справді іронія, бо ж і тепер, коли повинен був би охолонути до неї, погорджувати нею за її жалюгідну сповідь перед Сірчихою — любив її далі, незмінно, глибоко. По всьому, що сталося, його кохання зросло й дозріло. Її бурхливий темперамент, що крився під панциром скромності й соромливості, заскочив його самого, її пестоші, її ніжність, її особлива солодкість при самій лишень згадці про них пришпилювали гострою голкою серце кудись аж до плечей, і там воно тріпалося, мов несамовите, наганяючи гарячі хвилі крові в голову. Він часто серед білого дня змушений був покидати роботу й бігти напиться води й змочити голову, бо йому темніло в очах, ставало млосно. Він божеволів за нею. Не вірячи в молитву, він молився б до неї, не визнаючи святощів, він уважав усе те, що сталося між ними, за святе. А вона...

Не відкладаючи, сів і відразу відписав:

"Марусю!

Ти виставила моє кохання на важку пробу, і справді мусить воно бути дуже сильним, коли цю пробу витримало. Ти просиш мене не дискутувати, і я дискутувати не буду. Я сказав Тобі вже все, що міг сказати, і більшого не скажу нічого. Не гніваюся я і за Твої кошмари, бо знаю, що вони є витвором нервів і хворої уяви. Натомість, дивує мене Твоя відвага, з якою Ти поспішила відразу на другий день оповісти хресній матері про наше "гріхопадіння". Думав, що Ти є скромнішою і соромливішою, ніж показалося насправді. Я — мужчина, але не можу собі уявити, як би я про такі речі насмівся комусь хоч би натякнути. І коли Ти не маєш сорому, то я соромлюся за Тебе.

Але переходжу до суті Твого листа:

Бачу, що Ти заради своїх примх бажаєш поставити на своєму і зі мною не числишся. А я Тобі скажу таке: Я люблю Тебе, Марусю, шалено люблю, але нема у світі сили, яка б примусила мене скоритися Твоїм примхам! Більше того: я тепер і до ЗАГСу не піду так довго, поки Ти того хотітимеш. Саме тому, що Ти того домагаєшся в категоричній формі! В одному я держуся старих засад — що в родині головою мусить бути чоловік, а не жінка, і від того не поступлюся. Мусиш слухати мене і в засадничих питаннях робити так, як я скажу, і надії на те, що може бути інакше, вибий собі з голови.

А моє останнє слово таке: приїжджай! Тут уже всі знають, що я одружений, і нікому в голову не приходить питати мене, як саме ми одружилися.

Щоб ніяк не впливати на Твоє остаточне рішення і щоб Ти потім знову не вважала моїх переконувальних "підшептами нечистого", я по Тебе не приїду, але прошу пам'ятати, що моє мешкання, мої обійми і моє серце стоять для Тебе отвором.

Твій Ігор".

Виславши листа, заспокоївся і чекав, як на відповідь, на саму Марусю. Щоб вона там не писала, щоб не думала, які б не мала переконання, але тепер їй не лишалося іншого виходу. Маруся не була Зоєю, на яку інтимний зв'язок не клав ніякого зобов'язання. Для Марусі, при її ментальності, навіть примусове "гріхопадіння" з нелюбим, осоружним чоловіком, могло б стати ланцюгом, закріплюючим на все життя. Тим більше з ним, з Ігорем...

І Березовський чекав.

Але напередодні дати, в якій Маруся повинна була з'явитися, згідно з призначенням до роботи, з'явилася сіренька, мов горобчик, дівчина і подала Ігореві конверт зі штампом районної інспектури наросвіти.

Нічого не підозріваючи, він відкрив конверт і прочитав таке:

"Замість М. Г. Кобзаренко, яка одержала інше призначення, надсилаємо до вас на посаду учительки для молодших класів Єлисавету Іванівну Дубенчук".

Березовський прочитав раз і не зрозумів, прочитав другий раз і не повірив. Коли ж врешті зрозумів і повірив, ледве стримався, щоб не вхопити Богові духа винну [\[53\]](#) сіреньку Єлисавету Іванівну і не виштовхати її за двері.

— Сідайте і почекайте трошки, — сказав насилу, сам дивуючись своєму спокійному голосові. — Я зараз вернуся і обговорю з вами справу.

Вийшов з учительської й подався до фізико-хімічного кабінету, від якого носив ключа. Увійшов, замкнувся, сів на запрошений стілець і вхопив себе за голову.

Чи ж це можливе?! Маруся, ЙОГО Маруся, його дружина, його кохання, не приїде!.. Зреклася його після того всього, що сталося, відкинула його любов, знехтувала його великодушністю, з якою він простив їй все, включно зі "сповіддю" у Сірчихи, і "одержала інше призначення"!.. Чи ж справді могла так поступити через примху, через бажання поставити на своєму? Надіється на те, що зломить його і змусить перепрошувати? Ні, це до Марусі не подібне! Занадто вже вона чесна і щира для цього. Ні, ні! Видно, й справді вона безсила піти проти своїх переконань, видно й справді її думка не в силах порвати з поглядами, які ще глибоко корінилися по передмістях. А, може, до того всього долучився ще й жаль покидати самотним хворого батька, перед яким вона відчувається тепер такою винною? Це дуже правдоподібне. Могла якось вистаратися посаду в місті й лишитися. Та, як би там не було, вона не приїде. Не приїде!.. Поїхати туди, зламавши слово?.. Ні, він також не погодиться. Вона мусить написати, мусить дати вияснення! Але яке вияснення? Що може вияснити людина, яка нагадує глибоку, таємничу криницю, де годі догледіти воду. Вона і сама себе не знає.

Викуривши три цигарки підряд, Ігор урешті постановив нічого не писати, чекати на лист, і пішов приймати нову учительку.

Та, замість листа, прийшов пакунок. Лишень глянувши на нього, Ігор зрозумів, що в ньому прийшов образок. Хотілося йому дуже глянути на подобу своєї матері, але він боявся знову зустріти той сумний, докірливий погляд, якого досі не міг забути, і він

пакунка не розкрив. Зрозумів лишень до кінця, що Маруся не заважається зірвати з ним остаточно, і це наповняло його душу глибоким жалем.

* * *

Серед клопотів і праці котилися одноманітні дні, а, коли й вирізнявся серед них котрий, то тільки тим, що сталася якась неприємність, або додався новий клопіт: то посварилися між собою учительки, то з якогось предмету, або в якійсь класі загрозливо зріс процент неуспішності, то знову нахуліганили учні, то приходили зі скандалами батьки в обороні своїх нащадків, то врешті, виявлялося, що той учитель, або та учителька не може абсолютно собі дати ради з учнями і з програмовим матеріалом. А, поза тим, постійні цифрові й словесні відчити з деталічним обрахунком оцінок успішності з кожного предмету, пропусків годин, наявності учнів у загальних цифрах і у процентах, довжелезні реляції про працю школи, що їх вимагалось кожного місяця і які вимагали місяця часу на своє викінчення; нарешті контролю учителів, власні години, перевірка зошитів, педагогічні наради, збори і сотні всяких інших справ заповнювали дні по береги.

Березовський майже кожного дня вертався додому перед північчю і вже на порозі мешкання важко зідхав. Відчиняв двері і, замість теплоти родинного гнізда, зустрічав пустку. Сумував у кухні не накритий нічим стіл, на якому сиротіла порожня склянка від чаю, жалібно дивився занедбаний мідний примус, заплаканий зеленими потьоканами, непривабливо виглядало убоге залізне ліжко, якого Ігор при найбільших стараннях ніколи не міг застелити як слід, хиріли й жовтіли кволі квіти у вазонках, і все довкола виглядало недоладно, не поставлене на своє місце.

Ех, життя!

Ігор зідхав ще раз і брався розпалювати примус. Пив чай і сідав знову до роботи. Інколи йому вдавалося забутись, але частіше робота не йшла, а натомість приходили невідчепні, настирливі думки. Найприкріше ніби пережив, але було йому спочатку страшно неприємно відповідати на питання, чому не приїхала дружина, де вона і коли приїде. Щоб забезпечити себе перед такою цікавістю, вдавав дуже похмурого і неприступного, а кілька разів навіть гостро осадив декого, даючи до зрозуміння, що вважає всякі такі питання безличністю[54]. Нагнав страху на колег і викликав до себе неприязнь, йому самому було прикро, але іншого рятунку не мав.

Так минали дні, тижні й місяці, а Маруся не обзивалася, і він не знав, що з нею. Кілька разів поривало його написати до неї, або хоч до Григорія Степановича, але, почавши лист, він дер його і казав: "Ні! Вперлася вона — впруся і я. Вона того сама схотіла, вона і мусить перша зламати мовчанку. Побачимо, хто довше витримає. Я терплю, але і вона терпить не менше. Адже любить мене, адже не забула і не забуде так скоро. О, вона мене не забуде напевне!.."

І ця віра в її любов підбадьорювала його, підігрівала надію в те, що непорозуміння скінчиться раніше, чи пізніше.

Але непевність все ж таки мучила, гризли його докори сумління, а туга росла й росла. Були хвилини, коли він проклинав дівчину за її заскорузлість, за її вагання і за її

якісь там дурні переконання, але навіть і тоді не переставав любити. Боже, як він її любив!... Були ночі, коли він не міг заснути ні на хвилину, простягав до неї в темінь руки, кликав її і мало не плавав: "Марусю, Марусю, навіщо ти так зробила? Навіщо мучиш мене і себе? Чи ж би не було краще для нас обидвох, коли б ти зараз спала, поклавши голову на моє плече? Я б і у сні чував над тобою, моя кохана, я б оберігав твій спокій, моя маленька, я б був вірним чоловіком, я б життя своє віддав за тебе, мій скарбе!.. Чому ти не зі мною, Марусе?.."

Так минуло понад чотири місяці й врешті він не витримав. З початком зимових вакацій, нікого не повідомивши, зібрався відвідати Кобзаренків. Розрахував так, що виїде в суботу вночі, день перебуде у них, вночі знову сяде в поїзд і ранком вернеться непоміченим до праці. Помимо перерви навчання в школі, учителі з відпочинку не користали, а у нього було праці вдвоє більше у зв'язку з піврічними відчитами й підготовкою до другого півріччя, але офіційно на неділю він мав право, "гарантоване Сталінською конституцією"...

Як постановив — так і зробив, і в перших числах січня мчав у поїзді через темну ніч навздогінці за своєю тугою, за своїм коханням, за своєю мрією туди, де за двома кремезними грушами притулилася на передмісті стара міщанська хатина з невеличкими віконечками і сінями, прикріпленими коробочкою до середини фронтової стіни...

Ледве дочекався кінця дороги і з тугою, з любов'ю, з ніжністю й розкаянням вискочив у молочну мряку насупленого зимового ранку. Всівся у незручні старі козири[55] і наказав себе вести. Але по дорозі сталася пригода: виснажена на артільних харчах стара допотопна шкапа послизнулася, впала на вкритий снігом брук і нізащо не могла підвестися. Порвалася латана, перегнила й штукована упряж, і фірман даремно кляв, вйокав і молотив нещасне сотворіння пужалном по сухих ребрах — шкапина, здавалося, доходила.

Березовський вилаяв фірмана за жорстокість, мало не поламав йому батога, але врешті вискочив зі саней і пішов пішки.

Скрізь такі непривабливі, але такі зворушливо знайомі картини: обшарпані й пооблуплювані будинки, вибоїсті вулиці й нагі дерева з повикручуваними, пообламуваними гілляками. Сумно плентаються державні коненята, вгинаючись під тягарем саней, навантажених брудним снігом, лаються і верещать жінки у довжелезній черзі перед закритими дверима якоїсь крамниці, спішають до праці[56] радянські урядовці у витертих, неформених пальтах і полатаних калошах. А ось і знайома бабуся у довгому-предовгому і давньому-предавньому бурнусі, що був чорним, а тепер позеленів і вкрився численними латками. Відколи Ігор жив у цьому місті — все бачив ту саму бабуся в тому самому бурнусі, з тими самими ногами, обгорнутими для теплоти поверх подертих черевиків куснями кропив'яного мішка, і з тим самим маленьким бляшаним відерцем, з яким бабуся ходила по воду до крану на п'яту вулицю. Все лишилося по-старому, нічого не змінилося.

Ігор минав квартали за кварталами і вже наближався до знайомої ділянки, як його

несподівано зупинив голосний оклик:

— О, диви, хто йде!..

У новому пальті, у величезному капелюсі, з величезною кокардою червоного шалику[57] під бородою, перед ним стояла Варя, розтягнувши в усмішці своє червоне обличчя від вуха до вуха. Березовський давно забув про її існування. Знав лишень, що вона, скінчивши на рік раніше від Марусі технікум, виїхала на посаду в село.

— Ви, Варю?! — потиснув їй руку Ігор. — Добрий день! Що ви тут робите?

— Нічого. Живу.

— Живете тут? Ви, хіба, не були в селі?

— Була, але тепер вже не працюю: мій чоловік військовий.

— А-а, то ви одружилися?! Гратуюю!..

— Запізно трохи: я вже п'ять місяців заміжжям, — гордо сказала Варя.

— Он як?! Ну, а все ж таки, як то кажуть: "Ліпше пізніше"...

— Дякую. А ви куди?

— Я? — трохи зам'явся Ігор. — Приїхав у справах і оце хочу відвідати Кобзаренків. Ви, часом, не були в них?

Обличчя Варі розтягнулося вдовжину так, що готове було роздертися по лінії її широкого рота, а очі враз скаменіли.

— Я-я-к?! — спитала зі страхом. — То ви нічого не знаєте?!

Поки вона договорила своє питання, Березовський, властиво, знав уже багато й відчув напад холодних дрижаків і охлялости в колінах, але все ж видобув у собі настільки сил, що відповів:

— Ні, не знаю. Знаю лишень, що Григорій Степанович був хворий і два місяці лікувався. А... що з ним? Помер?

— Коли б же просто помер!.. А то згинув під парканом, як волоцюга, — стишеним голосом відповіла Варя, і в очах її виступили сльози.

— Та що ви, Варю?! — жахнувся Ігор. — Як же то?.. Коли ж то?..

— Щось із два місяці тому, чи що... З п'янства він загинув...

— З п'янства? Але ж... Як же?.. Та ж він лікувався!..

— Лікувався, приїхав здоровий, а потім запив ще гірше. Через Пульку...

— Що?! Через Марусю? — Ігор відчув, що блідне, бо серце його раптом зупинилося.

— Ех, та не грайте ви комедії переді мною! — нараз із пристрасною ненавистю вибухнула Варя. — Прикидаєтеся святим та божим незнайкою! Всі сусіди бачили, як ви з Пулькою женихалися. Звели дівчину та й покинули, безсовісний! Що їй, бідній, лишалося робити? Забрала свої манатки та й поїхала в село. Кобзаренко вернувся і застав хату замкненою, а ключ у сусідів. Ті йому й оповіли, безмозкі, все, що бачили і чого не бачили. Старий з горя як запив, як запив, то два тижні пив без перерви. З розуму зійшов цілковито. Усе якісь порубані зелені чоботи носив і одного дитячого черевика та плів про вдячність щось таке, що купи не трималося. Так з тими чоботами і з тим черевиком за пазухою і помер. Пулька, як приїхала на похорон, хотіла на себе руку наложити, але якось її відговорили. А все через кого? Через вас! Ех, зводник ви —

от що! Не знаю навіть, навіщо я вам руку подала. Ідіть к чортам собачим!..

Обернулася і пішла. Потім щось надумалася, оглянулася, плюнула демонстративно і пішла знову.

А Ігор непорушно стояв. Він бачив плювок Варі, і йому самому захотілося наплювати собі в обличчя, завити, закричати на цілу вулицю, що він — негідник і вбивця. І, — о іроніє! — чи ж він не сказав колись Кобзаренкові: "Я вас ніколи не вб'ю? Сказав. Сказав і вбив. Вбив жорстоко, стоптавши йому наперед його гордість, його надії, вирвавши йому його одинокі "серце в грудях". Дарма, що не думав так зробити, дарма, що те "серце" любив безмежно, але стоптав! Стоптав, бо так розумів його вчинок батько.

Рушив з місця і пішов, як п'яний, дивуючись, що земля не розступається під його ногами, що його не шмагають пообламувані, голі віти дерев, що на нього не валяться доми й електричні стовпи, хоч він того бажав. Ах, як бажав!..

І, здається, що він скінчив би з собою, коли б не наткнувся випадково на цибатого Веретелюка, який чи не одинокий мав щастя дістати посаду в місті. Як воно там було докладніше, цього він уже собі не пригадував, тільки Веретелюк силоміць затягнув його до себе і, перш усього, влив у нього майже повну склянку горілки.

Випивши, Ігор почав був звирятися зі свого нещастя, але Веретелюк його урвав:

— Лиши, Ігорю, я знаю все...

— Знаєш?!

— Знаю. Це вже, либонь, і ціле місто знає — і почав міряти свою убогу кавалерську кімнатчину від вікна до дверей — цілком так, як робив це у гуртожитку.

Ігор сидів, стиснувши скроні руками і чекав, поки горілка вдарить в голову, затуманить мозок і залле собою вогонь муки. Але вона, замість того, йшла в ноги, наливала їх свинцем, а голова, як була тверезою, так і лишилася, і в грудях, як пекло, так пекло і далі.

— Євгене, — обізвався, — я покінчу з собою!..

— Це, звичайно, найлегше, — спокійно відізвався Каланча, не перестаючи ходити, — і для боягузів — найкращий вихід. Я б і сам тобі порадив повіситися, коли б мова йшла про твою виключно користь. Але думаю про ту дівчину...

— Що думаєш?

Веретелюк підійшов до столу, налив собі на денце склянки горілки, випив, тоді налив удруге майже повну і підсунув Ігореві.

— Пий ще — легше буде — і заходив знову по кімнаті.

— Покінчити з собою, братику, не штука, — почав по паузі своїм низьким глухуватим голосом. — А ти тільки подумай, що з Марусею буде? Вона ж любить тебе.

— Євгене, мовчи!..

— Ні, не мовчатиму, а ти будь чоловіком, а не ганчіркою, і вух не затикай — не допоможе!

Став перед Ігорем і важко поклав йому руку на плечі:

— Слухай, Ігорю, не дурій і не думай зробити гіршого, ніж зробив досі. Дівчині

досить того, що вона пережила. Я дам тобі адресу, їдь до неї і одружися, бо будеш ти останнім сукиним сином, як цього не зробиш!

— Одружитися?! — сахнувся Ігор. — Після того, що сталося, насмілитися просити про одруження?!

— Це твій обов'язок, братику. Хоч би вона мала тебе калошею по пиці витріпати, як того Комісарова, але просити мусиш! Просити і перепросити!

— Вона мене не схоче бачити...

— Вона, Ігорю, тепер нікого не має...

— І я мав би з того скористати?

— Вона любить тебе, кажу ще раз!

Ігореві горілка починала добиратися до голови, і він потер чоло.

— Чекай, — сказав, — чекай... Василь був тоді щось жартував на тему, що більше не хоче женитися... А ти також... Адже, ми з Марусею були одружені! ..

— Ти ще розумієш, що говориш, чи вже ні? — поцікавився Веретелюк, перехилиючи голову.

— Розумію! — патетично вдарив себе в груди Ігор. — Ми одружилися! Але форма... Яке кому діло до того, яку форму прийняло наше одруження?!

— Воно прийняло отаку форму — о! — і Веретелюк показав дулю. — Коли б ви були одружені, як належить, не дійшло б воно до того, до чого дійшло!

Ігор закрив обличчя руками і почав плакати.

— Я не переживу того! — вистогнав. — Я накладу руку на себе!

Хотів ще щось сказати, але не впів, бо Веретелюк ухопив його за петельки, як то зробив колись по тій антирелігійній доповіді, і поставив на ноги.

— Слухай, — сказав грізно, — слухай добре, що казатиму! Тобі мало того, що наробив, а хочеш ще й своє життя покласти на її сумління?! Мало їй батькової смерти?! Ні-і! Мусиш жити! Мусиш жити, хоч би й як не хотів, хоч би вона тебе ногою відкинула від свого порога!

— Євгене, ти не знаєш, що то значить — мати чиєсь життя на своєму сумлінні! — хлипав Ігор.

— Не знаю, але уявляю, а тому й кажу тобі, щоб не робив дурниць! Сідай і слухай далі!

Ігор покійно сів і чекав, а Веретелюк, походивши сюди й туди, знову зупинився проти нього і почав лагідніше:

— Ти, друже, не бери собі всього на своє сумління. Не тільки ти винен — винна й вона, а найбільше винен сам покійний. Ви не почислилися [\[58\]](#) з ним, а він ще менше почислився з вами, і, коли хочеш знати, його вина перед вами є значно більша, ніж ваша перед ним. Бо те, що ви зробили, можна направити, те, що він — ніколи!

— Він не хотів мститися, Євгене, він з горя...

— У всіх п'яниць завжди знайдеться причина, щоб пити: раз від радості, другий раз — від горя. Він не був маленьким, знав, до чого його горілка доведе, а не вважав за необхідне стриматися. Він повинен був подумати над тим, щоб вас поєднати, або, коли

б ти навіть виявився негідником, то він би повинен був підтримати свою дитину в нещасті, а не шукати рятунку в горілці, не добивати доньки своєю смертю! Для вас обидвох, Ігорю, у мене ще виправдання знайдеться, але для покійного — ні. Та ми лишім обговорювання мертвих. Над ними є вже інший Суддя... Ти ще розумієш, що говориш?

— Розумію, Євгене. Я п'яний, але розумію.

— Гаразд. Тоді хочу взяти з тебе обіцянку, що ти не зробиш ніякої дурниці. Можеш мені це пообіцяти?

— Обіцяю, Євгене.

— Добре, тримаю тебе за слово! Маруся також була, щось плела про самогубство на похороні, й ледве я її відговорив. Тепер спокійний за вас обидвох. Не йдіть за прикладом покійного, бо аж тоді зробите злочин.

Слова якось повільно доходили до свідомості Березовського, і він здивувався по довгій паузі:

— Ти говорив з Марусею?!

— Говорив, — хитнув головою Веретелюк, мов кінь. — Був на похороні і говорив.

— Ти був на похороні?! І чому ж ти мені нічого не написав?!

— Не люблю плутатися в чужі справи, хіба з konieczности. Та й Маруся не хотіла.

— Не хотіла?!

— Е-е, ти, бачу, розговорився, а мені ніколи. Маю дижур[\[59\]](#) у школі. Пий ще!

Ігор відхилив рішучим рухом подану склянку:

— Ні, Євгене, я більше не питиму! Ні зараз, ні ніколи більше в житті! Досить з мене прикладу покійного тестя...

— Ну, то лягай. Виглядаєш, як з хреста знятий. Лягай і спи спокійно. До поїзду я тебе збуджу.

Постелив ліжку, поміг Ігореві роздягнутися, накрив, його дбайливо і на прощання жартівливо потермосив за вухо:

— Ех, ти, Дон Жуане новочасний!

Добрий, милий, сердега Каланча!..

* * *

Друга безсонна ніч у поїзді й тягар думок у мозку.

Випросить відпустку і поїде до Марусі. Як зустрінеється з нею? Що їй скаже? Як подивиться в очі?

Хоч, властиво, чим він завинив? Що відкинув безглузді церемонії в подружжі? Чи це його вина, коли він має інакші від Марусиних погляди? А, коли і вина, то з чим поїде? Знову буде переконувати? Ні, не буде! Є випадки, в яких треба відступити від засад, і на цей раз саме такий випадок стався.

Чому раніше не погодився на вимогу Григорія Степановича? Чому бодай не написав йому, як умовилися з Марусею? Не написав, бо в глибині душі відчував, що таким листом дуритиме старого за засадою: вовк ситий і кози цілі. Це було б зовсім нечесно. Краще просто сказати "ні", але не хитрувати і не комбінувати.

Але, з другого боку, все сталося власне тому, що не хотів поступитися, не хотів кривити душею.

Як це все сумно!..

Пізній зимовий день щойно розтуляв зліплені інеем повіки, коли Березовський зліз з поїзду і, увібравши голову в плечі, мов злочинець, що боїться бути впізнаним, почав прокрадатися до свого мешкання. Відчинив двері й побачив за порогом лист, заадресований незнайомим твердим мужеським письмом на його ім'я. Серце його тривожно стукнуло, підказуючи, що вістка мала бути дуже важлива. І справді не помилився.

"Шановний Колего, — писав незнайомий автор, підписаний в самому кінці листа: "С. М. Лукіянчук". — Хоч Вас цей лист і здивує, але я зазначую відразу, що не прошу вибачення, бо мій поступок подиктований обов'язками становища і деякими іншими причинами, про які писати вважаю недоцільним.

Отже, я працюю завпедом у тій школі, де учителює Марія Григорівна Кобзаренко, а це, як знаєте, змушує нас часто втручатися у приватні справи.

Дуже мені шкода, що Марія Григорівна, така добра педагогічна сила і повновартісна людина, останнім часом втратила свій попередньо здобутий авторитет, як серед учнів, так серед колег, так і серед місцевого населення. Це відбувається і на дисципліні, і на успішності, і на самій Марії Григорівні. Вам напевне буде зайвим пояснювати, чому вагітна учителька є взагалі небажаним явищем у школі, тим більше учителька незаміжня, та ще й у сільській місцевості, де люди твердо тримаються старих понять моральності. І тому становище Марії Григорівни дуже важке, навіть нестерпне. Від неї відвертаються люди, хулігани улаштовують на неї засідки на вулиці, а недавно з'явилися до мене ціла жіноча делегація з домаганням — усунути Марію Григорівну з посади, як деморалізуючий приклад для їхніх дітей. Я жінок запевнив, що Марія Григорівна має чоловіка, який поки що не може її забрати до себе, і вони трохи заспокоїлися. Але цей випадок змусив мене викликати Марію Григорівну на одверту розмову, і вона дечим мені зрадилася, але категорично відмовилася Вам писати. Цей прикрий обов'язок беру на себе та інформую Вас про стан речей. Не збираюся Вам читати лекцій на моральні теми, ані не даю Вам ніяких порад, сподіваючись, що Ви поступите так, як накаже Вам Ваше почуття честі й розуміння обов'язків.

З належною пошаною С. М. Лукіянчук".

Поки дочитав до кінця, пообривав усі гудзики від сорочки, бо йому здавалося, що задихнеться. Шарпав себе за комір, дер волосся й до крові розбив руку об стіл.

Потім зірвався на рівні ноги: їхати! Їхати, не відкладаючи, ні одної хвилини, бо не знати, чи перелік його злочинів не зросте так, що вже й самогубство не допоможе. Боже, як же це він не подумав над усіма можливими наслідками тих незабутніх годин, проведених з Марусею! Адже воно могло статися, воно навіть мусіло статися, було б дивним, коли б не сталося!..

І от, Маруся — мати. Молоденька, самотня, опущена, прибита горем дівчинка,

закинута у далеке село, Покритка. "Покритка в селі раз на кілька літ з'являлася, і до смерти гіркий її вік був", — так сказав покійний Григорій Степанович, а тепер, уявивши собі становище Марусі в ролі покритки, Ігор тільки застогнав: не так скоро викорениться жорстока традиція в селі, о! — не так скоро!

Запхав листа в кишеню і, як був одягнений, так і побіг до школи.

В кабінеті директора почалася сварка.

— Що ж це ти, товаришу Березовський, — напався директор, — відлучаєшся з місця праці, нікому нічого не сказавши?!

— Я не стратив ні одної робочої години! — підвищив і собі голос Ігор. — Дивись на годинник: спізнився, може, хоч би на одну хвилину?!

— Та ти дитина, чи що?! Не знаєш законів?! До праці можеш не приходити у вихідний день, але місця не смієш покидати без дозволу!

Березовський важко сперся руками на стіл і перехилився до директора.

— Слухай, — сказав хрипко, — коли б мені грозило заслання, чи навіть розстріл, — я все одно поїхав би, зрозумів?! Вчора я поїхав за рахунок двох ночей і вільного дня, в які мене ніхто не має права змусити до праці, але сьогодні я їду, покидаючи роботу. Дозволить інспектура — добре, не дозволить — їду без дозволу. Все!

Директор відхилився назад і зі страхом слухав свого співрозмовника.

— Березовський, — спитав співчутливо, — та що з тобою?! Щось сталося з дружиною, може?..

— Так, з дружиною. О, але ти не лякайся — справа не кримінальна, не політична, а приватна.

Директор відітхнув:

— Ну, що ж... Іди до інспектури і проси відпустки. Але... Що там сталося, коли можна знати?

— Не можна! — відтяв Ігор і вийшов з кабінету.

* * *

Знову безсонна, третя з ряду, ніч у тряському вагоні, знову ті самі почування. Ігорові почало видаватися, що все його життя — це одноманітна, безконечна дорога у півтемноті залізничного вагону. Стояв у коридорі, приложивши чоло до замерзлої шиби, дивився у непрозору синь, думав, страждав і каюся. А найбільше кохав. Скільки то вже разів він був переконаний, що його почування до Марусі сягнули вершка, поза яким не може бути нічого більшого? А, отже, тепер бачив ясно, що це була облуда. По-справжньому він кохав лишень з того моменту, коли довідався, що Маруся й мати його дитини. Принаймні, так йому видавалося.

Але, з другого боку, що він дав їй зі своїм коханням? Що дав для жінки, заради якої згоден був виточити кров зі свого серця? Увійшов у її життя, скаламутив рівновагу духа, відібрав їй віру, осиротив і зробив посміховищем для цілого села. Таке "щастя" дав їй!.. І все — чому? Чому?! Чи справді не мститься над ним Вища Сила, не природа, а та, інша, існування якої він заперечував?

Минула ніч, минув і ранок, і десь так вполудне Ігор прибув на місце. На станції

напитав рижовусого маленького колгоспника у латаному кожусі, який вертався порожніми саньми у село.

Дізнавшись, до кого їде Березовський, дядько спитав:

— А ви ж, вибачте, хто їм будете?

— Чоловік.

— А-а, чоловік! — зрадів чомусь дядько, бадьоро поправив свою облізлу шапку і замахнув батогом над горбатими кінськими спинами: — Вйо бодай вас на чорну дошку вписали!.. Газети читати вмієте, а робити не хочете, симулянти!..

— А ви б їм, замість газет, та трохи вівса... — ледве помітно усміхнувся Ігор, простягаючи дядькові цигарки.

— Го-го, товаришу хороший! — приймаючи цигарку, вишкірив дядько жовті зуби. — Тут господарі за жменю січки в шлеї позапрягалися, а ви хочете коней вівсом розпаскуджувати... Овес не про нас родить... І ми, і коні тепер з газет енергію беремо... .

Відчувши якось нюхом у гостеві свою людину, колгоспник розговорився і почав оповідати про селянські біди: на трудовень минулого року випало по 400 грамів зерна, здебільша посліду, та трохи картоплі, трохи цукру, і по кілька кілограмів рицинового[60] насіння на родину.

— Кат його знав, що воно таке, — оповідав сміючись. — Казали сіяти — ми й посіяли, казали зібрати — зібрали, казали здати вісімдесят процентів, а решту собі лишити — так і зробили. Надушили олію — а він смердить якоюсь холерою, аж з душі верне. Але що має мужик робити? Ми вже до всяких смородів звикли, то й те їли. Тільки ж як почали люди той олій уживати, як у селі ніби пошесть якась кинулася: розхорувалися усі на животі і, знай, бігають, та й бігають... Аж коли наше начальство, побачило, що люди до роботи не виходять, сказало нам усім, яка то причина "пошесті". А люди тоді в крик: мовляв, на холеру ж було те насіння давати і що з ним робити? Порадили нам продати все державі. Так що ж — задурно майже повіддавали, бо дістали ми знову ж послід, а. хто олій видушив, то тому ще менше платили. Кажуть: "Це до аптек, а воно негі... ніге..." От і не вимовлю, як воно в біса!..

— Негігієнічно?

— От-то-то! Нігінінічно. Кажуть, чистити треба і на фільтер пускати. Так і пропала наша праця ні за цапову душу. Коли б же були, холерники, до ладу роз'яснили і порозумному зробили та й сказали людям: "Сійте стільки й стільки тієї рицини для держави, а на тих двадцять процент землі, що з них маєте врожай собі лишити, посійте ріпак, чи просо, чи гречку, чи ще там щось". Все ж була б людям якась користь. А то так — пішло з димом, бодай вас видушило!..

Конята тюпали поволеньки, сани йшли в затоки, а балакучий дядько не вмовкав.

— Оце добре, що ви надумали до жінки приїхати, — змінив він тему, — а то наш народ, знаєте, некультурний (дядько казав "некулітурний"), плеще всяке, бодай їм заціпило... А ваша жінка — гарна людина, любили їх всі — і старі і малі, поки ото хтось слави не розніс. Воно, знаєте, таке діло, що його, коли час прийде, в скрині не сховаєш — видно... Вйо!..

Ігоря кольнули слова колгоспника і оте дієслово "любили", вжите в минулому часі. Отже, тепер уже не люблять... Бідна Марусина!..

Переїхали кілька горбків і долин, вкритих ствердим снігом, минули гайок, переїхали й замерзлу ріку, за якою стояло село. Помимо нетерплячки в очікуванні скорої зустрічі й хвилювання, Ігор не міг не бачити цієї колгоспної руїни. Тут і там, мов щербини в ряді зубів, підносилися занесені снігом купи, з яких подекуди ще стирчали осамітнені, порозвалювані комини, — сумне свідоцтво про людське житло "в минулому часі"; тут і там стрічалися залишки розкішних садків, також у "минулому часі", бо тепер на їхньому місці виднілися пеньки, чи ями від пеньків, та ще стирчала якась деревина, обчімхрана до самого вершка. Зі всього можна було встановити, що майже половина села щезла з лиця землі.

— Скільки у вас дворів? — спитав Ігор.

— Що кажете? Дворів? Дворів тепер є чотириста і ще щось. А було сімсот, та ще на хуторах вісімнадцять, — підтвердив Ігореві міркування дядько. — Два млини мали ми колись, дві церкви, більш, як дві тисячі рогатої худоби та коней щось із тисячку. А тепер, вже про церкви й не кажу, лишився один млин, та й в тому молоти нічого. Корів разом із колгоспом село має несповна триста, а кінських хвостів, отаких, як оце бачите, є всього-навсього шістдесят вісім. Дожилися, як то кажуть, по самі тпруті... Вйо!..

Їхали сільською вуличкою поміж нерівними шеренгами нужденних, покривлених від давности хат. Багато шиб було замінено дощинками, або попросту затичками з солами, обгорнутими в старе ганчір'я. Пороздавлювані часом, давно не перешивані стріхи ще ховалися під снігом і не виглядали так страшно. Зате давно не білені, пооблуплювані стіни, почорнілі двері й рами вікон, поламані тини говорили самі за себе. Видно було, що люди вже не дбали ні про що, окрім свого власного мізерного животіння. Скрізь бруд, безнадія і запустіння.

Врешті дядько скрутив ліворуч і став перед якимсь трохи охайнішим двором з чепурнішою хатою на дві половини.

— Гей, Федорко! — крикнув до підтиканої молодиці, що викидала гній зі стайні й світила посинілими від холоду голими колінами. — Гостей тобі привіз: учительшин чоловік приїхали...

Молодиця приставила дашком руку від сонця, подивилася на гостей, а тоді кинула вила, обсмикала спідницю й побігла до воріт.

— Заходьте, заходьте, — попросила з радістю, — Марія Григорівна у хаті. Ото буде радости!.. Заходьте... Чамайдана вашого, давайте, понесу...

Коли б не молодиця, Ігор напевне постояв би трохи, щоб відсапнутися і набрати відваги. Але цікава Федорка, бажаючи, очевидно, бути при "оказії", бігом бігла до хати, і він мусів поспішати за нею.

Скрипнули двері і, відхиляючись у сіни, вирвали за собою сильний струмінь тепла, напоєний таким знайомим запахом сушених яблук, і Березовський ледве підняв нестерпно отяжілу ногу, щоб переставити її за поріг. Але в тій самій секунді скрикнув і стрибнув відразу на кілька кроків: на земляній долівці, розкинувши руки, горілиць

лежала з заплющеними очима Маруся. Схилився, підхопив її й закрутився, як божевільний, не знаючи, що робити.

— Оце! Ой, лишенько! — забідкалася господиня. — знову умліли?.. Кладіть їх на постіль, кладіть... Вони часто умлівають... Чуть що — вже й умліли, сердешненькі...

Майже силою відібрала у Березовського Марусю, поклала її на ліжко й заходилася щось розстібати і розв'язувати, приговорюючи пестливо:

— Нічого, нічого... Ось я зараз водичкою холодною покроплю — вони й одійдуть... То вони з радости... Побачили вас у вікно — та й той... То нічого...

А він тиснув її холодні пальці до уст, боязко торкався її волосся й не міг відірвати погляду від обличчя, що особливо рельєфно виділялося на тлі білої подушки. Була якась неподібна до себе й мов би чужа: не вражала надміром барв — навпаки — ясніла неприродною порцеляною блідістю; безтямний, глибокий спокій, як печать непорочности й святости, лежав на довгих віях, відсвічував на гладенькому чолі та на строго стиснених, зовсім дівочих, зовсім невинних устах...

— Марусю, моя Марусино, моя дружинонько, моя дитинонько, мій світе, моє щастя!.. — шептав уголос те, що вже стільки разів повторював у думках, і зовсім забув про присутність Федорки.

— Ото, як ви гарно приговорюєте!.. — просльозилася молодиця. — Видно, любите їх дуже. А ті язикаті все плескали: "Нагуляла, нагуляла!.." "Таке, — кажу їм, — нагуляла!.. Це не з гулящих. І по них видно, що чесного роду. Може чоловік при війську, чи при якій другій роботі, а ви вже й раді каляти сиротину, бо нікому заступитися". Питала їх за чоловіком, а вони тільки усміхнулися, та так сумно-сумно: "Нема", — кажуть. Що ж їм, ученим, було простій бабі казати?

Федорка працювала одночасно і руками і язиком, а він слухав і не слухав і все дивився на дороге обличчя з тоненьким, але сміливим рисунком чорних брів на гордому чолі, на цнотливо-строгий затиск уст і темні, аж чорні, серпики тіней під очима. І саме такою затямив її на довгі дальші роки...

— Марусю, дитинко, ти не чуєш?

Тихо-тихо затріпотали повіки, піднеслися трохи вгору і втомлено впали знову.

— Марусю! — покликав голосніше, втішений тим проблизком життя. — Марусиночко, отямся! Я приїхав, я біля тебе!

Знову піднеслися повіки, і в обличчя Ігоря вперся свідомий, але повний моторошного спокою, нерухомий погляд. Не було в ньому ні радости, ні здивовання, ні докору, ні ненависти, ні теплоти — нічого. Самий спокій. І це було страшніше й болючіше від сподіваних сліз, докорів і гніву.

Припав до її руки і важко застогнав.

— Дякую вам, Федорко, — слабим голосом обізвалася врешті Маруся до господині. — Мені знову зробилося погано... Дякую... Можете йти...

Господиня з видимою неохотою покинула хату й обережно примкнула двері.

Коли залишилися самі — запала тиша. Він не важився говорити, не важився торкнутися її, бо здавався собі негідним такої ласки, і лишень мовчки дивився на неї.

Але, коли помітив, що у неї з-під повік побігли сльози, заговорив. Каявся, благав прощення, запевняв у своєму коханні, обіцяв викупити свою вину. А вона лежала нерухомо далі, не стримуючи сліз, що стікали струмочками по скронях і лунко падали на тугу подушку. Дивний був цей плач, без найменшого виразу болю, чи терпіння на обличчі, без найнезначнішого дрижання хоч би одного мускула, — немов би плакала не людина, а маска.

— Марусю, — молив він, — я, може, не смію тебе просити, але все ж прошу: будь моєю дружиною, вернися до мене, щоб почати наше життя наново. Я не можу бути без тебе, я дуже страждаю, Марусю!..

Тут наважився таки взяти її за руку і припав до неї довгим-довгим поцілунком.

— Страждаєш? — перепитала. — То ти щасливіший за мене, бо я вже не здатна і страждати...

Він злякався і цих слів, і її втомленого голосу, і того нерухомого обличчя, яке не зраджувало нічого, крім збайдужіння і втоми.

— Не кажи так! — попросив палко. — Я знаю, що ти багато пережила, і це тебе зламало, але воно мине, Марусю, запевняю тебе! Я постараюся зробити все, щоб ти віджила, щоб ти відпочила, щоб видужала і щоб була щасливою. Марусю, я все зроблю для тебе, тільки скажи! Наказуй, моя єдина!..

Нічого не відповідаючи, вона підвелася і спустила ноги з ліжка.

— Не вставай! — спробував її затримати. — Може б покликати лікаря?

— Ні, мені вже добре, — відвела його руку. — А лікарів тут поблизу нема.

Він кинув оком на її заокруглену постать і затремтів від нового напливу глибокої ніжності.

— Марусю, — пригадав несміливо, — ми ж ще навіть не привіталися. А я так страшно стужився за тобою!

Ледве торкнувся її плечей, як його несміливість щезла під натиском потрясаючого вибуху почувань. Пригортав її, пестив, обцілював від голови до стіп і приговорював палко:

— Моя дружинонько!.. Моя маленька мамуся!.. Яка ж ти втішна!.. Ти ще ніколи не була такою гарною, як тепер!.. Тепер вас є двоє у мене, двоє!.. Я насправду негідний такого щастя!..

Не помічав, що його пестощі лишаються без відповіді — був щасливий тим, що може її торкатися, може говорити про свою любов.

Скрипнули двері і в них просунулася господиня, питаючи, що робити на вечерю. Почала при тому біdkатися, що білої муки нема, що корова вже не доїться і що курку тепер шкода різати, бо незабаром почнуть нестися.

Ігор нетерпеливо впхав їй у руку гроші, попросив зварити що-небудь і випровадив за двері. Але ця прозаїчна, розмова привернула його від освідчин і сентиментів до реальних речей.

— Отже, Марусю, — заговорив діловим тоном, — ми, перш усього, щоб покласти край усяким пліткам, підемо, завтра до сільради і зареєструємо наше подружжя.

— Авжеж... — гірко усміхнулася Маруся. — І тим самим тільки докажемо цілому селу, що досі подружжям не були... .

— Гм, так... — заклопотано потер Ігор чоло. — То, може, поїдемо додому і там?.. .

— По-перше, Ігорю, щоб поїхати додому, треба стратити найменше два дні, а ти па скільки маєш відпустку?

— Не журися, я якось то...

— А, по-друге, — перебила його, — я в такому вигляді до ЗАГСу не насмілюся піти. Для чого мені вислуховувати пікантні дотепи в черзі?

Мала рацію і своїми міркуваннями заклопотала його ще більше.

— Гм, так... — повторив. — Але що ж тоді зробимо? Скажи мені, Марусино, чого ти хочеш? Я тебе послухаю і не буду протестувати.

— Ах, Ігорю, — відповіла апатично, — я вже нічого не хочу...

І він аж тепер помітив, що розбитість, сум і гіркота вижолобили на її чолі поперечну зморшку, якої раніше не було.

— Не хочеш? — питав з жалем. — Чому не хочеш?

— Бо це вже не має ніякого значення: тато не живе, для тебе реєстрація — це ярмо і ланцюги, благословенство — "огидна і смішна комедія", а для мене вже все одно...

— Марусю! — піймав її руку і стиснув. — Марусино, я тебе прошу: забудь усе, що я казав, забудь! Не вгадуймо нічого! Я ж на самому початку заявив, що хочу почати наше життя наново...

— Чи ти й справді аж так змінився? — поцікавилася вона.

Перше, ніж відповісти, хвилинку подумав.

— Не знаю, що тобі на це. сказати, моя єдина, — признався щиро. — Я б сказав і "так" і "ні". Змінився, бо тепер би вже не впирався і не ставив би своїх засад вище твоїх переконань, знаючи з досвіду, скільки нещасть моя впертість принесла. Але одночасно я і не змінився, Марусю. Я і тепер і до кінця життя повторятиму, що справжній шлюб і справжнє подружжя тривають так довго, поки існує любов. Усе інше — це лишень форма реєстрації факту. Але коли сам факт не існує — реєстрація його є фальшивкою і безглуздям.

— Так!.. — ніби підсумувала Маруся й відійшла від нього. — Тоді ми взагалі не маємо, про що говорити...

Ігор похолодів від цих слів, а ще більше від її твердого тону.

— Марусю, — спитав зі страхом, — чи це означає кінець?..

— Так, це означає кінець того всього, що було! — підтвердила вона.

— Я сам хочу покінчити з тим, що було! — вихопилося у нього палко. — Ти мені скажи про майбутнє, Марусю, про майбутнє!..

— Що ж я тобі можу сказати про майбутнє? — потиснула вона плечима. — Ти приїхав сюди сватати людину, яку знав колись, але застав зовсім іншу, якої ще не знаєш. Правда, в резерві завжди ще залишається розвід, однак сам повинен признати, що пориваєшся на необачний крок, який не лежить у твоєму характері...

Він дивився на неї з подивом і розумів, що перед ним справді стоїть зовсім нова і

незнана людина. Це вже не була безхарактерна міщанська півдитина, що так легко улягала його владі, а зріла жінка, яка знала, чого хотіла, і яку вже не можна було переконати ні красномовністю, ні ласками. І саме такою вона йому ще більше подобалася, викликала пошану до себе і жаль, що він не вмів її повністю оцінити раніше.

— Ти дуже виросла, Марусю, — сказав задумано те, що думав.

— Терпіння вчать розуму, — тихо відповіла вона.

Він встав і нервово заходив по хаті. Зупинився біля мисника, провів пальцем по примурку біля комина і ще раз пройшовся сюди і туди.

— Добре, — сказав, ніби сам до себе, — добре... Але який же вихід з того всього? Я не можу лишити тебе отак. Я ж не ошуст, я не зречуся дитини, я хочу направити все!..

Подивився на неї, і йому здалося, що вона є матеріальним втіленням луни його питання: "Який же вихід з того всього?"

Став біля неї і торкнувся її плеча.

— Марусю, — сказав, — чи ж то правда, що ми стали такі чужі одне одному? Чи ж справді у нас нема нічого спільного ні в серцях, ні в поглядах?

Вона глибоко і важко зідхнула:

— Коли подумати добре, Ігорю, то ніколи не мали нічого спільного в поглядах, себто, в засадничих переконаннях. На якийсь час ти мені накинув свої. Я, засліплена твоєю інтелігенцією і своїми почуваннями, прийняла їх. Але вони виявилися для мене чужими й ворожими. Вони опоганили мою душу, розложили мою гідність, штовхнули мене на ганьбу, зруйнували мені життя. Вони зробили зі мною те, що зробила колективізація з селом, — ти бачив?..

Її слова падали на його серце, мов грудки замерзлої землі, й від них ставало лячно і важко.

— То ти тепер?... — почав несміливо й не скінчив.

— Тепер? — обернулася різким рухом до нього Маруся і випросталася. — Тепер слухай: "Вірую в Єдиного Бога, Отця Всемогучого, Творця неба і землі, всього видимого і невидимого"...

Бліда взагалі, вона зблідла ще більше і стала аж прозорою. Дивилася на нього широко розплющеними очима, налитими глибоким поривом віри, й виглядала на розкажану Магдалину зі святого образу. Вимовляла твердо слово-по-слову символ віри, а ті слова, пройняті духом екстази, набирали потужної сили й потрясали величчю свого змісту.

"І в єдиного Господа, Ісуса Христа, Сина Божого, Єдинородного, від Отця рожденного перше всіх віків, — Світло від Світла, Бога істинного, рожденного, несотвореного, одноістотного з Отцем, через котрого все сталося".

І знову, як колись, від Марусі війнуло чимсь владним, чимсь незбагненим, чимсь таким, що його можна було порівняти з заворотом голови над глибокою таємничею криницею, на дні якої годі догледіти воду.

Ігор слухав, затаївши віддих, і йому видалося на момент, що перед ним підноситься краєчок завіси над великою тайною, яку він так довго і марно намагався розгадати.

Тепер же її розкривали найпростіші, а тому й найгеніальніші, слова молитви. Скільки божеського і скільки людського, ясного, доступного було в них:

"Він для нас, людей і для нашого спасіння з неба зійшов і тіло прийняв від Духа Святого і Марії Діви і стався чоловіком".

Знав цю молитву з дитинства і багато разів її відмовляв, але без любови, бо була задовга і незрозуміла. Але зараз він розумів. Більше, ніж розумів!

Ігор нараз усвідомив собі свою роздвоєність, зрозумів, що має в собі два початки: смертного і безсмертного, духового і матеріального, бо половина його єства поривалася високо в небо, а друга половина, згнічена почуттям власної мізерії й нікчемности, припадала до землі, розсипалася в порох.

"Чекаю воскресення мертвих, — лунав з особливою вірою й натхненням голос Марусі, кінчаючи слова молитви, — і життя будучого віку. Амінь"...

Стало тихо, але в хаті ще витав урочистий відгомін святости.

І лишень нескоро-нескоро обізвалася Маруся:

— Ось, Ігорю, ти знаєш, як є тепер. Я тобі сказала більше, ніж би могла сказати власними словами. Моїм "вірую" стало "Вірую". А твоїм?..

Він опритомнів. Краєчок завіси впав знову, і все лишилося по старому.

"Які ж дурниці! — мало не сказав уголос, протираючи очі й чоло. — У мене сильно розходилися нерви..."

— Не будемо зараз говорити про ці речі, Марусино, — сказав уголос. — Можу тобі лишень приобіцяти, можу поручити словом чести, що ніколи більше в житті не зачіпатиму з тобою релігійних тем. Вір собі, чи ні, молись, чи не молись, — не встряватиму. Але вернуся ще раз до найголовнішого: ти пам'ятаєш, як я тобі казав, що, з огляду на дітей, ми все ж мусимо зареєструватися в ЗАГСі. І тепер це питання дуже актуальне. Як зробимо?

Маруся терпко усміхнулася:

— Я бачу, Ігорю, що якраз про найголовніше ти не хочеш думати... Але, гаразд. Не вдаючись до складних матерій, хочу тебе спитати таке: навіщо ЗАГС, коли у твоєму розумінні його роля руйнуюча?

— То не є моє розуміння, Марусю, ти помиляєшся! — запротестував він.

— Справді? — піднесла вона брови. — А не казав же ти, що для кохання найбільша загроза в "ланцюгах", які закріплюють і устійнюють родину?

— Казав, — покаявся він. — Але тепер я переконався, що нема сили, яка б зруйнувала мою любов до тебе! Люблю тебе, як жінку, як людину, як матір своєї дитини!..

Склавши ці признання, він затремтів і мусів зупинитися, щоб не розплакатися вголос. Але зустрівши іронічно-докірливий погляд Марусі, засоромився: говорив, як скрайній егоїст і боягуз на додаток скаржився на свої болі, співав про свої почування. Але Марусі не важився питати, чи вона його ще любить, чи просто погорджує ним. Ні, цього він не міг спитати — бракувало йому сил.

— Марусю, — звернув розмову в іншу сторону, — нас же лучить дитина! Мені все

одно, чи це буде син, чи донька, але я вже люблю її, я почуваю себе батьком, Марусино! І тому не будемо думати про себе — думаймо про нашу дитинку і робімо так, щоб хоч вона не терпіла через наші помилки і наші непорозуміння...

Знову розчулився і розчулив своїми словами Марусю. Вперше по зустрічі потепліла, підійшла до нього і довірливо притулила голову до його грудей.

— Я живу цією дитиною, — додала. — Так хочу вже її побачити!... Чекай...

Визволилася з його обіймів, підійшла до валізки, що стояла на ослоні, відкрила її і почала витягати звідти малесенькі сорочечки, шапочки, власноручно плетені панчішки, пеленки, сповивачі. Все було зроблене зі старих речей, пошите руками і прикрашене вишивками.

— Бачиш, бачиш, — раділа Маруся, — усе таке м'ягеньке, і рубців не відчувається зовсім. Не буде дитину гризти і тиснути...

Він нічогісінько в тих справах не розумів, а тому був попросту захоплений досвідченістю і передбачливістю Марусі, уважно розглядав кожну дрібничку і тішився, як дитина.

— Як ти це все гарно поробила! — чудувався він. — А в мене ще також є багато старих речей, особливо маминих. З них іще можна буде навибирати, хтозна скільки клаптиків і коронок. Там того добра ціла скриня. Приїдеш — упорядкуєш і побачиш, що з того можна вибрати.

Маруся враз посумніла й зідхнула:

— Я, Ігорю, звідси не поїду. Адже не можу покинути праці...

— Я поспробую це влаштувати.

— Навіть не пробуй. Я не поїду до кінця року.

— Та ти ж і так не зможеш до кінця року працювати — ти повинна... чекай, коли це?.. Ну, так, у другій половині березня ти повинна одержати декретну відпустку. Не будеш же тут чекати дитини.

— Я поїду додому, Ігорю, — сумно сказала вона. — В нашій хаті живе зараз тітка Уляна. Поїду... Я так скучила за домом! І... і я хочу, щоб моя дитина побачила світ у своїй хаті.

— НАША дитина, Марусю, — поправив він.

— Наша дитина, — повторила вона і розплакалася.

Він кинувся, почав заспокоювати, пестити і переконувати, але не допомогло: Маруся інакше собі не хотіла уявити — тільки щоб дитина народилася в рідній хаті. Мусів і з тим погодитись — адже обіцяв їй робити все так, як вона забажає, але було йому сумно.

Наспіла вечеря, а по ній одна за одною почали приходити цікаві сусідки, подивитися "на вчительшиного чоловіка". Не було б мабуть цим відвідинам кінця, коли б кметлива Федорка не заявила просто:

— Та що ви, сусідки, такі, їй-Богу!.. Чоловік із жінкою стільки не бачилися, може їм поговорити треба, а ви перешкоджаєте. Вони (себто Ігор) завтра їхатимуть, то ж хочуть із жінкою набутися хоч трохи.

Сконфужені жінки почали вибачатися і виходити з хати. Ігор подякував господині,

але випхав її також і тоді замкнув двері на гачок.

— Сороки безхвості! — сказав з досадою. — Зараз побіжать по селі плітчити...

— Хай! — зідхнула Маруся. — Може тепер матиму спокій. А то ж вулицею не можна було пройти. Свистали за мною, грудками кидали, колись навіть шибку у вікні вибили...

Голос її задрижав, а очі вперлися в кут і наливалися сльозами.

— Марусю, не треба!.. — пригорнув її до себе. — Не звертай уваги на всякого роду дикунство. Це ж — село. Не можеш стати вище від того, що там про тебе говоритиме якась Хівря, чи Горпина?

— Не можу, Ігорю, бо я сама про себе тепер гірше думаю, ніж вони говорять...

— Як можна, Марусю? — жахнувся він. — Що ж ти, остаточно, такого зробила?! Чи ж справді вважаєш ганьбою своє материнство? Ти ж зневажаєш ні в чому не повинну дитину!

— Дитина тут ні при чому, Ігорю. Я зневажаю сама себе, і знову ж не за те, що ти думаєш. Зневажаю себе за те, що раніше була про себе такої невисокої думки, що не шанувала того, що було найліпше в мені, що уважала себе такою нікчемною, що так легко змінила свої переконання...

— Обвинувачуєш мене?

— Ні, Ігорю, не тебе — себе саму, Ти був лишень каменем, на який я у своїй сліпоті наткнулася і впала, але рівночасно ти ж і став причиною мого прозріння. Через тебе я навчилася багато... Ні, Ігорю, я тебе не обвинувачую.

— Гірка потіха!..

— Я зовсім тебе не потішаю — кажу лишень правду.

Він шанобливо поцілував її руку.

— Не будемо сваритися, Марусю, — попросив. — Я, їдучи сюди, думав, що так багато тобі скажу, а тим часом не сказав нічого. І, думаю, що не треба зараз нічого драстичного зачіпати. Говорім про щось іншого... От, я й забув: кланявся тобі Веретелюк.

При згадці про Веретелюка Маруся проясніла й усміхнулася:

— Та твоя "Каланча" — страшно мила людина!.. Він, здається, і смертника може розрадити і мертвого розсмішити. Уяви собі, з найповажнішою міною і найбільшим переконанням каже мені таке: "Я, Маріє Григорівно, з власного досвіду знаю, що кохання — це стріла Амура, яка спочатку потрапляє в серце, а потім вилазить боком"... — і вона дрібно розсміялася.

Він розсміявся подвійно весело не так з дотепу, як з утіхи, що вона нарешті повеселіла, і в душі поблагословив Євгена за слова, які стали тепер причиною Марусиною сміху. Боже, Боже, чого б він тільки не дав, чим би не пожертвував, щоб затримати цей сміх! Але дарма! Сміх її продзвенів, як голос ненароком покоченого по землі дзвінка, а тоді обличчя набрало знову втомлено-сумного і внутрішньо-зосередженого виразу.

— А що представляє собою той Лукіянчук? — спитав поспішно Ігор, щоб не дати їй думати над сумними речами.

Маруся здригнулася від цього питання і враз густо почервоніла.

— Звідки знаєш про нього? — спитала також і, щоб укрити замішання, взялася непотрібно перекладати на столі якісь книжки.

— Писав до мене.

— Писав до тебе?!

— Писав. Але чому ти так збентежилася? Робив він тобі якісь прикрощі?

— О, ні! — надто спішно заперечила вона. — Сильвестер Михайлович є дуже шляхетною людиною і до всіх добре ставиться. Його всі люблять, всі поважають, хоч і побоюються, бо він дуже суворий...

— Молодий, старий? — випитував Ігор, підозріло приглядаючись до Марусі.

— Не знаю, скільки йому років.

— Жонатий?

Маруся враз випростувалася на повний зріст і, бліда від гніву, стала перед Ігорем.

— Твоя цікавість, Ігорю, йде по образливій лінії, — сказала шорстко. — Відчуваєш це, чи ні?

Не витримав її погляду й спустив голову.

— Вибач, — перепросив. — Але зовсім трачу голову від почувань...

— Зате я не трачу! — сказала з притиском. — Не трачу і вже більше ніколи не страчу! Занадто дорого обійшлася мені перша наука, і я можу сказати, як Євген: кохання — це стріла Амора, яка спочатку потрапляє в серце, а потім вилазить боком.

— Ти стаєш брутальною, Марусю, — сумно зауважив він. — Чи справді нічого кращого не можеш сказати про наше кохання?

— А ти можеш домагатися від мене чогось кращого?

— Я, Марусю, нічого від тебе не домагаюся, навпаки, я бажав би віддати тобі все, що маю, що можу, і себе самого на додаток. І єдине домагання, яке я ще ставлю і від якого ніколи не зречуся — це казати мені правду. Я ніколи не згоджуся користати з ласки і милосердя жінки, яка мене не любить, хоч би мав загинути від кохання. І тобі, Марусю, при всій моїй глибині почувань до тебе, при всьому, що сталося, я накидатися не буду. Зараз не питаю тебе нічого, а навіть прошу нічого мені не казати, бо по всьому пережитому ти знеохочена і ворожо до мене наставлена. Не гніваюся за це зовсім. Але я вірю, що все мине і все буде добре... А тепер, коли ти вже така ласкава, що не женеш мене геть, покажи мені місце, де б я міг лягти. Я не спав три ночі підряд і більше вже не можу витримати.

Справді був утомлений і вичерпаний жахливо. Хотів лягти, заплющити очі, нічого не бачити, не чути, не думати...

Ледве дочекався, поки Маруся постелила йому на ослоні, а тоді, не говорячи ні слова, ліг і відразу ж заснув, навіть не помітивши, коли згасло світло.

* * *

Другого дня, помимо очевидного небажання Марусі, пішов зложити візиту Лукіянчукові. Намовляв і Марусю йти разом, але вона рішучо відмовилася. В її замішанні і всій поведінці, коли тільки мова сходила на завпеда, було щось дуже

підозріле й інтригуюче. Але вже нічого не випитував і пішов сам.

Школа містилася в колишньому будинку приходства, як і всі хати, обдертому і знищеному часом. Березовський уже з практики знав, як важко видерти від держави щось на ремонт, і не здивувався зовсім, що двері потріскали й ледве трималися в зігнилих одвірках, що розхитані дерев'яні сходи, поки що скріплені морозом, грозили розлетітися у перший же теплий день, що в сінях пахло цвіллю й димом, а давно не білені стіни були аж рябі від різнорідних написів, бруду і дір.

А на шкільному подвір'ї зібралось десятка зо два дітвори, переважно у віці 10-12 років. На перший погляд скидалися вони на купу лахів, витрушених з мішка — такі були всі обірвані й нехлюйні. Всі повбирані або в занадто малу, або занадто велику на них одержу, що мала латку на латці, повзувані у якісь величезні шкарбани, викривлені, вируділі, зчаста позв'язувані шнурками, або дротами. Дівчатка стояли купкою окремо, тулячись під захист стіни, але хлопці ганяли з вигуками, штовхалися, перекидали один другого й чубилися. В їхніх забавах відразу відчувалася жорстокість і злоба дитинства, вибуялого серед звихнених обставин, де нема місця для ласки й ніжності. Виглядали, як зграя малих старців і злочинців, викликавши у Березовського почуття гіркої жалю.

"Чим вони живуть, ці діти, і яку радість мають зі своїх юних літ?" — вже всоте виринуло перед ним питання, яке з'являлося кожного разу, коли бачив дітей.

Завпед мав якусь роботу, з якою винісся з учительської кімнати до порожньої класи, і туди, власне, завели Березовського.

Тільки глянувши на Лукіянчука, він відразу відчув заздрісним серцем ту причину, яка змушувала Марусю бентежитися й ніяковіти при згадці за завпеда: це був зовсім молодий і гарний, міцної будови, хоч і невисокого росту, ясний блондин зі сміливо закресленими темними бровами над живими сірими очима і з твердим волевым підборіддям. Мав такі ж самі тверді, але гарного рисунку уста і густі, трохи загнуті всередину, як у гризунів, зуби. Поверх сірого убрання мав накинута наопашки чорний плащ, між коміром якого, та коміром сірого піджака різко біліла непорочною свіжістю тоненька смужка шалика, надаючи досить скромній туалеті Лукіянчука якогось педантичного, а навіть аристократичного вигляду.

Так небагато часу треба було, — всього кілька секунд, — щоб перейти віддалі від дверей до столу, але за цих кілька секунд Ігор зрозумів дуже багато, і серце його відразу набрякло глибокою ворожістю до, справедливо беручи, ні в чому неповинного завпеда.

А Лукіянчук вичікуючи дивився на гостя, не випускаючи з невеличкої, але, видно, сильної руки пера, яке повисло над густо списаним папером. І ця рука з акуратно підстриженими в трикутники нігтями також дратувала Березовського і також йому не подобалася. Однак, не давши по собі нічого пізнати, приступив до столу, назвав себе і привітався.

— Чув, чув... Дуже мені приємно... — з чемною стриманістю відповів Лукіянчук, твердо стискаючи долоню Березовського.

Стиск був короткий, а однак Ігор, дуже чулий на дрібниці, пізнав непомилно, що в

його руці — рука енергійна, чесна і несхибна.

— Сідайте, будь ласка, — запросив Лукіянчук, підставляючи Ігорові свого стільця, і підсунув ближче цигарки: — Куріть.

— Дякую... Та ви сидіть, сидіть — я не надовго...

Але Лукіянчук уже сів зверху на парту і подав вогонь.

Обмінюючись звичайними чемностевими реченнями, обидва сильно затягалися димом і крізь нього придивлялися один одному, обидва старалися укрити свою цікавість, або і ще щось більше від цікавості, і обидва розуміли, що між ними з першого погляду почалася якась гра. Лукіянчук при тому нервово хитав ногою, що зраджувало хвилювання.

— Ну, не буду вас затримувати, — підвівся Березовський, бажаючи якнайскоріше скінчити зі своїм неприємним обов'язком. — Я прийшов засвідчити, колего, вам своє пошанування і свою подяку за оборону моєї дружини від бабської напасти...

Зі швидкістю полевого коника Лукіянчук зістрибнув з парту і вмить опинився біля вікна, обернувшись до Березовського плечима. Потім повернувся до нього обличчям і, нервово поправляючи свого білого шалика, сказав:

— Я, колего, не можу прийняти вашої подяки, бо моя оборона йшла всупереч моїм переконанням. І, коли хочете знати, я найбільше жалую, що не мав можливості раніше оборонити Марію Григорівну від справжньої напасти...

І він про переконання!..

Березовському перехопило віддих і від несподіванки, і від образи, і від обурення на цього безличного чоловіка, що смів таке казати.

— Моя дружина... — почав повільно, відчуваючи, що блідне.

— Ах, лишіть, колего своє позерство! — досадливо і зневажливо перебив його Лукіянчук! — Марія Григорівна є вашою жертвою, а не дружиною.

— Це хамство! — вибухнув Ігор. — До побачення!

Забрав свою шапку і гордим кроком попростував до дверей, але на півдорозі зупинився, спаралізований словами, що впали у нього за плечима:

— "Нум же й ми віддавати Москві ще й ту мізерію, яку вона нам лишає"...

Березовський різко крутнувся і, за своєю звичкою, "зробив цицеронівську паузу надуми", щоб дошкульніше вдарити свого противника, але не розрахував того, що противник не буде чекати.

— Так, так... — продовжував Лукіянчук, сумно похитуючи головою. — На словах ми є дуже горді, а на ділі на превелику радість ДЕКОГО самі добровільно стаємо бидлом без закону, без традиції і без моралі. Самі!

— Я на ці речі маю власний погляд! — сказав Ігор і відчув, що сказав не те.

Тепер скипів Лукіянчук, і гнів густою фарбою залив його обличчя.

— Мій пане, — крикнув він, — людей з такими поглядами, як ваші, я б на гарматний постріл не допустив до виховної роботи!

— Щастя, що ви цими справами не розпоряджаєтесь... — іронічно усміхнувся Ігор, ледве розсуваючи стверді уста.

І знову рушив до виходу Але бистрий Лукіянчук випередив його, став на порозі і вперся руками в одвірки.

— Ні, колего, коли ми вже почали цю розмову, то мусимо її скінчити! — сказав рішучо, і його загнуті трохи всередину зуби гризуна блиснули хижо. — Я все ж таки вищої думки про вас і не вірю, що ви щиро радієте з того факту, що я не розпоряджаюся більшими справами. Я, як і ви, міг би мати у своїх руках, щось більше від завпедства, але мене, як і вас, утримують від цього ті самі причини... А тепер, коли ви вже знаєте, з ким говорите, прошу мені уділити хвилину часу для обміну в загальних рисах наших поглядів.

Та коса натрапила на камінь, і Березовський зробив їдку гримасу.

— Не відчуваю найменшої потреби в тому, шановний колего, — з ласкавою скажениною в голосі відповів він. — І жалую дуже, що моя дружина по своїй молодості й недосвідченості забагато говорить...

Помстився! На секунду обличчя Лукіянчука здригнулося, але зараз же прийняло спокійний вигляд.

— Я помилився, — промовив тихо. — З вами дійсно нема про що говорити. Прошу, — і відступився з порога.

І лишень коли Ігор вийшов у коридор, крикнув йому навздогінці:

— Не забудьте, проходячи повз учнів, підняти трохи шапку і сказати їм до побачення! Учителі мусять бути прикладом для своїх вихованців під кожним оглядом... — і з лоскотом затріснув двері.

Таки не залишився в боргу і дав поличника в спину. Ігор скреготав зубами від люті. Ледве стримував себе, щоб не вернутися і не зробити скандалу. О, як він зненавидів цього білобрисого чоловіка з білим шаликом на шиї, швидкого, як польовий коник, і безкомпромісного до нахабства! Не було жадного сумніву, що він підлабузнювався до Марусі. По ній же, коли вона сюди приїхала, не було нічого видно. Вона, може, ще й сама нічого не знала. Ну, і той завпед напевне розігнався до неї зі своїми почуттями. Але потім побачив, що...

Ігор злосливо і вдоволено усміхнувся:

"Попеклися, пане колего: дівчина виявилася непридатною для кохання!.. Ха-ха-ха!.. Це був для вас несподіваний сюрприз, правда ж?.."

Але злодарство відразу ж змінилося шаленим приступом ревності:

"А що ж Маруся? Чи, будучи сама непридатною для кохання, не могла його покохати?"

Він мало не засичав з болю від тієї думки. Викликав перед собою образ Лукіянчука, глянув на нього об'єктивним зором, уявив собі тодішній душевний стан Марусі, скривдженої, пригнобленої, самотної і беззахисної, — і догадка перейшла в певність. Так, так, ось і причина її бентеження, її холодности, а, може, й переміни "переконань".

"З нею треба буде поговорити рішучо!" — сказав собі й приспішив кроку.

Але з постанови нічого не вийшло. Лишень глянувши на Марусю, Ігор стратив усю відвагу й не поважився їй сказати ні слова. А Маруся, зі свого боку, також нічого його

не спитала, і це ще більше його розпалювало. Ігоря переслідував образ суперника, звук його голосу, біла смужка шалика і оте незвичне "пане", вжите так несподівано в розмові. Злостило, що Лукіяничук був гарний, що мав характер і навіть те, що його порядність стояла поза всякими сумнівами. Але Марусі він нічого не сказав. Не почував за собою права щось казати, бачив, що цілковито стратив владу над цією, колись такою покірною і такою податливою міщаночкою. Зрештою, були інші, важливіші питання, але і тих не можна було в'яснити. На всі його запити щодо майбутнього Маруся відповідала ні те, ні се, і при тому мала в очах вираз, який позбавляв сміливості домагатися чогось конкретнішого.

Взагалі його поїздка випала зовсім не так, як він сподівався. Вибираючись у подорож, він боявся, що Маруся "відкине його ногою від свого порога", як казав Євген, але рівночасно все ж мав надію. Тепер уже страху не було, але й надія завела. З чим вертатися?..

Решту дня говорили про найбайдужіші речі, а врешті Ігор сам захотів уже якнайскоріше сісти в поїзд, щоб позбутися тягару неприродности, що гнітив однаково, як його, так і Марусю. Ліпше вже було бути далі, ніж душитися в атмосфері фальшу.

Відпровождаючи його на двірець, Маруся була мовчазна, задумана і сумна. Але це не був сум перед розлукою — це було щось інше. Що? Чи не сум за відсутністю суму?

І вже коли поїзд рушив з місця, Ігор зрозумів, що так не можна було всього лишити. Від тієї думки на нього напав такий розпач, що він мало не зіскочив з потягу. Відчув так виразно, що в цей момент якась невблаганна сила твердо вклинюється між ним і між тією смутною постаттю, що своїм сірим футерком[61] зливалася з каламутним тлом засніженого перону, поволі, але чимраз скоріше, віддаляючись. А з нею віддалялася і його дитина, яку носила під серцем замазана сіра постать і яку він уже полюбив з усією ніжністю батьківського серця — віддалялися обидвоє...

* * *

І передчуття не обдурило його: доля далі грала собі в злі жарти з цим сумним півподружжям. Що з того, що по перемир'ї вони акуратно листувалися, коли листи Марусі були виповнені (парадоксально!) порожнечою? Перечитуючи кругленько списані рядки, Ігор бачив наяву її темні, очі, зосереджені й моторошно порожні, як і листи. Чи стало таке ж порожнє супроти нього і її серце?

Боявся думати над цим. Чіплявся за надію, що час направить все.

А час летів скоро, числячи по шкільних днях, і посувався черепахою, коли його мірилося особистим мірилом. Та, так, чи саяк, прийшов і березень, а безжальна бюрократична машина не дозволила Ігорові поїхати і допомогти Марусі перевезтися назад додому. Не пустили б його і на порід доньки, коли б не завірена урядово телеграма, що Маруся (в завіренні було сказано точно: "Марія Григорівна Кобзаренко") після породи знаходиться у важкому стані. Таким сумним додатком замрячувалася радість повідомлення, що він — батько.

Він поїхав, звичайно, негайно. Але, знову, що з того? В лікарні його до Марусі, як до важко хворої, не допустили, лишень потішили, що найгірше вже минуло, і винесли

йому на показ білу лялечку з червоним, припухлим личком — його дитину.

Схилившись над тепленьким згорточком, що мав бути малесенькою людинкою, він не видав ні одного звуку, він навіть мав зовсім сухі очі, але в душі у тій хвилині він ридав від потрясаючого, страшного у своїй величі почуття, що йому не було назви. Ця ж бо жива крихітка була частинкою його самого і Марусі, плодом їхньої обопільної любови в її найвищому (і самотньому!) моменті — це було щось безмежно більше від них обидвох: це була їхня донечка!

Коли б його не стримував розум, він би видер її з рук няні, притулив би до своїх грудей і втік би з нею до свого самотнього, порожнього мешкання. Не міг зрозуміти, як це няня, тримаючи у своїх руках такий скарб, лишалася байдужою до нього, холоднокровною і, видимо, нудилася, бажаючи якнайскоріше його позбутися. Не розуміла зовсім, що це не просто дитина, але ЙОГО І МАРУСИНА ДИТИНА, неподібна ні до якої іншої!..

І вже пізніше, він навіть не пробував нічого оповідати ні тітці Уляні, що господарила в хаті, ні Веретелюкові, що прийшов його відвідати. Хіба ж вони розуміються на таких тонкощах? Як їм витлумачити, що дитина має СПРАВЖНІ очки, носик, ротик, вушка і все, як належить людині?.. А от покійний Григорій Степанович розумів. Він казав: "Чудо". І хіба ж не чудо ?

А тітка Уляна ходила довкола нього навшпиньках, мов довкола розбитого яйця, і зідхала. Вся вона була втіленням доброти, розгубленості й страху. Коли в тридцять третьому році вимерли з голоду її діти, а чоловіка застрелено при спробі втечі з-під арешту, страх застиг у гарних блакитно сірих очах тітки Уляни і так лишився досі. Маруся все згадувала в листах, що тітка Уляна всього боїться, а найбільше потерпає, щоб Маруся не відправила її назад в село, де лишилася сама піврозвалена хата.

І тепер, подаючи страву Ігореві, вона дивилася на нього благально і питала зі страхом:

— А борщ вийшов — як?..

— Дуже добрий! — хвалив Ігор, хоч йому їда не йшла в душу. — Я вже давно такого й не нюхав.

— На здоров'ячко, на здоров'ячко!.. — усміхалася щасливо тітка Уляна і сумно кінчала: — Колись то я вміла доладу і зварити і спекти, а тепер вже не вдам так. Сама смаку в їді не маю ніякого. Що не їм, а воно мені, як трава з полином: гірке-гірке і мов би ніяке...

Підперши зажурено кулаком бороду, тітка Уляна все журилася Марусею і сумувала вголос:

— Такий тепер слабовитий народ пішов! У нас, було, молодиця дитину під снопами спов'є без нікого, ще й копу дожде, а потім дитинку у фартух загорне, додому прийде, води нагріє, дитину скупає, припічок підведе, корову здоїть та й аж тоді лягає — породілля. А зараз — та куди там!.. Ось і на Марусю глядя: молодичка, як вода з криниці. А бач — і дохтори не дуже то помогли... Ох, Господоньку милосердний, подай здоров'ячко болящій Марії і младенцеві!..

— Знову ж, — міркувала далі, — такі порядки чудні: щоб до хворої та найближчої родини не пустити!.. А було ж як? Та до породіллі півсела сходилося й ніхто ніякої зарази не боявся. Підіть-но ви до тих дохторів і попросіть їх. Усе ж, як воно там уже не той, але ви ж Марусі ніби чоловіком є і батьком дитині, — мусять вас пустити...

"Ніби чоловіком"!..

Ігор пробув дома три дні, зареєстрував дитину на своє прізвище і назвав її, згідно з бажанням Марусі, Тетяною.

А в самий день від'їзду таки випросив на відвідини хворої. Було з цим багато клопоту й церемонії, але, коли врешті його, вдягнуто в стерильний халат, шапку, маску і білі полотняні панчохи, натягнені поверх черевиків, привели до палати — Маруся спала, обернувшись обличчям до стіни. По кількох безсонних добах спала вперше, і йому не дозволили її будити. Та він і не хотів її будити. Був щасливий тим, що може п'ять хвилин чувати над нею, оберігаючи її сон, як того стільки разів бажав, кидаючись неспокійно по своєму кавалерському ліжку. Тепер же Маруся могла спокійно спати, поки він тут, поки уважно рахує її мірні віддихи, дивиться на темне прядиво її волосся, розсипане по подушці, й сторожить, щоб на неї не впала, бува, яка порошина...

... Маруся пролежала в лікарні два місяці, а він, перевантажений з головою клопотами іспитів і закінчення шкільного року, більше не міг її відвідати. З нетерплячкою чекав на вакації. Та, замість вакацій, дочекався мобілізації. Був старшим лейтенантом резерви і топографом, то ж з перших днів попав до штабу дивізії, звідки годі було думати вирватися у відпустку.

У вересні-жовтні "визволяв" Галичину, а потім, по розділі Польщі, опинився в глибині Московщини, перебуваючи й далі на службі в топографічному відділі.

Маруся ніяк не могла поправитися після тяжкого породу, хоч в листах запевняла, що почуває себе зовсім добре. До праці, однак, не могла вернутися, одержувала допомогу, як дружина військового, і якимось там давала собі раду. Її листи стали тепер жвавіші й змістовніші, але виключно тому, що на три чверті були посвячені Танічці. Маруся докладно інформувала Ігоря про кожний поступ дитини, про кожний проблеск свідомости, про кожну усмішку, чи неспокійну ніч, а вже найбільше про здоров'я. Дівчинка вродилася кволою і слабовитою, але поволі кріпла й розвивалася нормально.

Ігор цілковито поринав у кожний лист, вивчав їх напам'ять і з них намагався відтворити собі образ Танічки.

Дві невиразних фотографії, неподібні зовсім між собою, казали йому дуже мало. А він так бажав її бачити!.. Часто снилася йому на руках у шпитальної няні, чи Марусі, але все так, що він її не бачив. Хотів узяти її на руки й роздивитися, але кожного разу і нянька і Маруся тікали, або давали йому згорток якоїсь білизни, запевняючи, що це — дитина. І він кожного разу лишався гірко розчарованим.

Віддаючи всю увагу Танічці, Маруся ні разу ані словом не торкнулася всього того, що їх розлучило, чи лучило, хоч Ігор вперто в кожному листі цю справу порушував. Мусів вдоволитися побажанням доброго здоров'я і скорого повороту. І на тім будував усі дальші надії.

І лишень в листопаді видер відпустку, але знову тому, що прийшла урядова телеграма про захворювання Марусі. Гіркою ціною давалися йому побачення!..

Так по півріччі від їхньої останньої "зустрічі" він побачив її знову і знову в лікарні. Тільки на цей раз вона вже не спала, а лежала високо на подушках, зжовкла і схудла, і зустріла його слабою усмішкою. Була зовсім чужа й неподібна до себе самої, така чужа, що він лишень з острахом зважився її поцілувати.

— Даремне лишень тебе потурбували, — сказала винувато. — Мені вже краще. — Зате побачиш Танічку...

Вона говорила про даремність турбот, коли він за цю зустріч радий би був заплатити роками життя! Як же вона віддалилася від нього!..

В палаті стояло шість ліжок, і з п'яťох з них дивилося п'ять пар цікавих очей, то ж всяка інтимніша розмова була неможливою. І, хоч в Ігоря розривалося серце, а голову розсаджували сотні думок, він змушений був обмежитися до запитань про подробиці хвороби. Безперечно, і це було важливе, але ще важніше лишилося неспитаним і неказаним.

Понад два роки лудив себе надією, що зможе все направити й оновити при зустрічі з Марусею, але тепер приходив до песимістичного переконання, що, навпаки, прірва між ними стає все відчутніша саме при зустрічах. Приходив до лікарні щодня (як військовий старшина користувався виключними привілеями, посуненими так далеко, що його звільнили від обов'язку натягати шапочку, маску і панчохи, а давали самий халат), щодня питав Марусю про здоров'я й оповідав їй про Танічку. На інші розмови не було місця, і він кожного дня лишав лікарню з терпким болем у грудях і сумним розчаруванням.

Решту часу просиджував у старій хаті, де вже не було ні так затишно, ні так тепло, і де вже більше не пахло сушеними яблуками. Зате тут світилося нове світло й гріло нове тепло — Танічка. Це було напричуд миле й гарне дитятко, біленьке, мов курчатко, з розумними яскраво-блакитними оченятами й першим зубком у ротику.

— В кого вона така вдалася? — питав Ігор.

— В янгола, певне, — усміхалася тітка Уляна. — Але воно ще зміниться: і оченята потемніють, і волоссячко. То так усе буває...

Ігор не спускав її з рук, забавляв, колисав до сну і власноручно годував, щоб постукати стукіт зубка об ложечку, який йому видавався райською симфонією. А Танічка липнула до нього, зрадивши свою "бабу", цікаво розглядала гудзики і відзнаки на його мундирі, обмацювала йому незграбними ще рученятами ніс, очі, уста, або кусала за вухо. Так, так, покійний Григорій Степанович казав глибоку правду, що людина — це чудо, і доказом такого чуда була перша Танічка...

Відпустка мала тривати три тижні, але вже на десятому дні Ігор одержав наказ про негайний поворот до війська. Він догадувався, чому, бо ж недаром сидів у топографічному відділі, де останнім часом особливо пильно розроблялися мапи Карелії і Фінляндії, але, не міг собі уявити, як житиме далі знову без Танічки і без щоденних відвідин Марусі. Протягом цих останніх двох років переслідував його удар за ударом, болі за

болями, невдачі за невдачами, і він, здавалося, вже звик до них. Але тепер йому найдошкульнішим ввижався отой грабунок десятих днів відпустки. Уперта річ — надія. Вже ж ніби втратив її цілковито, а вона жила далі й спиралася саме на тих десять останніх днів, які йому тепер відбирали.

Повідомивши Марусю про свій від'їзд, він не витримав. На очах у всіх хворих притулив її до себе і спитав шепотом у розпучі:

— Марусино моя єдина, чому ми такі нещасні?!

Відповіла йому своїм довгим зосереджено-незрячим поглядом, до якого не треба було ніяких коментарів...

Він був п'яним від болю, вийшов з лікарні, звідки не виніс нічого, крім моторошної порожнечі погляду темних очей, і на цей раз біль його нагадував прощення з матір'ю біля свіжо викопаної могили.

"Мамо! — покликав у думках. — Мамусю!.. Ти не знаєш, як мені зараз бракує тебе! Лишень у твоїй всепрощаючій материнській любові я міг би відіграти свою душу. Ти б ніколи не могла дивитися на мене так порожньо і так чужо, правда, матусю?.. Мамо, мамо, чому ти не живеш?!."

Прощаючись з Танічкою і тіткою Уляною, він ридав.

— Тіточко, — просив, цілуючи спрацьовані шорсткі руки старої жінки, — моліться за нас усіх! Ви віруючі — моліться!.. Помоліться також і за упокій душі раби Божої Олени... На вас здаю Марусю і Танічку.

Тітка Уляна плакала також, благословляючи його у невідоме, а Танічка, мов би передчуваючи щось страшне, чіплялася рученятами за його шию і не хотіла пустити, заходячись криком...

* * *

А по всьому тому почався кошмар, в якому не можна було вирізнити окремих моментів.

Ігор опинився на фінляндському фронті у білому пеклі, яке не піддавалося ніяким описам. Все, що собі з нього запам'ятав, була макабрична[62] каша зі снігу, морозу, болота й гураганного вогню.

З перших же днів обморозив лице, руку й ноги, а на додаток, пролежавши вісімнадцять годин без перерви у льодовій воді, захопив ревматизм. Але що більша половина вояцтва була, як не в гіршому, то і не в ліпшому стані, то перестуда, ревматизм і обмороження, за винятком цілком безнадійних випадків, не приймалися лікарями до уваги.

З болями в костях, зі струпами на відморожених місцях і підвищеною температурою Ігор то сидів над мапами, то, коли ситуація загострювалася, брав у руки автомат і бився попліч з рядовими вояками.

На фронті панував жах і хаос. Всі плани йшли шкереберть, мапи, що їх розроблялося з такою точністю, показувалися на кожному кроці безглуздою мазаниною, що плутала і ускладнювала положення на терені, кожний метр якого доводилося платити кров'ю десятків жертв. А врешті їхня частина цілковито стратила

орієнтацію, й Ігоря разом з двома іншими вояками вислали на розвідку.

Це була Дантейська[63] ніч! Вітер збивав непроглядну сніжну куряву, мороз перехоплював віддих, а їх троє борсалось по пояс у снігу, переходячи якусь галявину, де під ногами був не ґрунт, лиш рідке тісто.

У той день Ігор почував себе особливо погано, і тепер лишень силою волі тримався при розсудку. Але сила покидала його з кожним кроком, а в очах все частіше розливався червоний морок.

Перелізши з надлюдськими зусиллями багnistий терен, усі троє попали під шалений вогонь противника, який не дозволяв навіть підвести голови. Ігор припав палаючим чолом до холодного снігу, і йому враз стало так добре, так мило, що він заснув, А, коли прокинувся, був уже в лазареті.

Що з ним діялося перед тим — не міг пояснити, і попав у підозріння в зраді. З його власних відповідей виросло ґрунтовне обвинувачення, що його і сам він не міг би збити: по-перше, розвідка пішла не в тому напрямі, куди її вислано; по-друге, Ігор намагався весь час віддалитися від своїх товаришів; по-третє, коли товариші, знайшли його і почали намовляти вернутися назад, він казав, що більше не повернеться, бо йому тут ліпше.

Дивно, але ніхто не цікавився вояками, коли вони замерзали, виснажувалися від браку теплої їжі й гинули тисячами під ворожим вогнем. Ніхто не подумав над тим, щоб зберегти їхнє життя, ніхто не приділяв їм ніякої уваги. Але ось на те, щоб обвинуватити когось, щоб заплутати і потопити — о, тут праця йшла повною парою! Тут проявлялася величезна заінтересованість, докладність і дрібничкова педантерія[64], посунена до безглуздя.

Справа з Ігорем затягалася і заплутувалася до безконечности. Замість лікувати, його тягали по допитах, перевозили з одного місця на друге, поручали все новим слідчим, які починали від початку. Обвинувачення росло і розпухало, а поруч з тим пухли його ноги і вся нижня половина тіла через хворобу нирок і серця, ропіли[65] рани відмороження, мучили жахливі болі в костях. Всі місця, куди його возили, називалися лазаретами, але по суті це були табори з суворим режимом. Їхніх обивателів, правда, до роботи не примушували, оскільки вони всі були важко хворі, але й не лікували, і люди гинули тисячами.

Одинокий лист, що його одержав Ігор від Марусі, прийшов з великим запізненням, саме напередодні пам'ятної розвідки, а по тому взагалі всякі зв'язки увірвалися, і, оскільки Ігоря тримали в ізоляції, шкода було думати про їхнє налагодження. Сліпа і непереможна сила, що встряла поміж ними, розсувала все далі боки свого клину, з кожним днем поглиблюючи прірву розлуки.

Згодом Ігор взагалі утратив віру в те, що десь може існувати Маруся, Танічка, тітка Уляна, стара хата на передмісті — взагалі щось інше від твердих прич[66], бруду, вошей, голоду, допитів і страшних болів, що розсаджували кости. Він стратив рахубу[67] дням, тижням і місяцям, не цікавився місцями свого перебування і вже навіть морально не страждав — лежав колодою і догоряв.

Аж раптом з невияснених причин життя змінилося. Його перевезли під Москву, примістили у взірцевій лікарні й заходилися рятувати з сотнями таких же, як він.

По кількох тижнях почали йому вертатися сили, а разом з ними зросло бажання боротися за своє життя. Він став писати скарги, домагаючись перегляду справи, і не пропускав ніякої нагоди повторювати їх усно перед всяким начальством, яке лишень з'являлося в лікарні.

Однак, усі його заходи були безуспішні. На письмові скарги йому взагалі не відповідали, а усні збували нічим: то обіцяли "при нагоді" розглянути, то радили написати туди, або сюди, то боронилися некомпетенцією, то врешті запевняли, що він "ламається у відкриті двері", і що його ніхто ні в чому не обвинувачує, і що він, скінчивши лікування, поїде собі додому. В це останнє він вірив найменше, бо ж йому й далі не дозволяли листуватись, а лікування задавлених і занедбаних недуг ішло так поволі, що йому й кінця не було видно.

Аж якось раз по справжньому скандалові, що його вчинив Ігор перед якоюсь особливо великою шишкою, якийсь такий самий нещасливець, як і він, шепнув йому:

— Чудак ти, братіку, зі своїми скаргами! Ти ж, хіба, не знаєш, що ми — живі мерці? Ось підлікують нас і засадять за секретну роботу в такому ізоляторі, куди й птиця не долетить. А потім, як своє зробимо, — видушать нас потихеньку і землю над нами втопчуть. Раз в підозріння попав — пропав. Але перед смертю з тебе ще всі соки видушать і всі жили на роботу витягнуть. Використають на всі сто процентів! Плюнь на свої скарги і ногою розітри. Пропало. Нашим родинам уже понаписували, що ми або "пропали без вістки", або "полягли смертю героїв"...

Скидалося на те, що чоловігя говорив правду, бо всі хворі, які тут лікувалися, були з "запідозрених" по фінляндській війні й всі такі, що їхній фах можна було використати при секретних роботах: топографи, геодезисти, інженери, креслярі вищої кваліфікації, фізики, хіміки й математики. Ніхто з них не знав нічого про свою майбутню долю, ніхто не мав зв'язків з позатаборовим світом.

Всі жили в непевності й очікуванні. Час-до-часу, правда, виходив хтось, але по ньому пропадала й згадка. Це було дуже характерно і... дуже сумно...

Поволі Ігор знову почав тупіти й байдужіти до всього, а врешті дійшов до того, що його життєвий тонус не мав куди вже падати. Лікарня порожніла, люди виходили, а він все лишався, як один з тих, чия недуга була особливо впертою. Так таки й невилікуваного до кінця, його одного дня разом з рештою кількох десятків інших хворих посадили в поїзд і повезли. Ігор був переконаний, що саме в той ізолятор "куди й птиця не долетить". Але помилився.

Безглузда централізаційна система "єдиноначалія" по суті була нічим іншим, як безначалієм і безголов'ям. Центральна влада вгорі була неспроможною охопити всіх ділянок життя, а "низи" без неї не могли дати собі ради, чекаючи на кожному кроці наказу. Проволоки й черги стали законом життя, і на накази треба було також чекати в черзі. А що верхівка мусіла денно видавати тисячі наказів — нормальна була їхня плутанина і протиріччя. Видно, що й рештки хворих з розформованої лікарні улягали

цим законам, бо їх возили з одного табору до другого, тримали по кілька місяців, долучали до інших, вимішували, розділяли і знову возили.

Ігорові почало видаватися, що його життя — це довга фільмова стрічка, на якій, поки герой зробить один рух, мусить збігти багато кадрів. Цими кадрами були дні, а героєм — сам Ігор. Одноманітність, складена зі щоденних драм, доводила до одеревіння, до омертвіння, до невразливості на все.

І аж ось знову переміна, та ще й яка! Війна з Німеччиною!

В таборі враз усе заметушилося, закипіло, заклекотіло. Звідкись появилися десятки щоденних агітаторів і спеців від патріотизму. Вони палали, вони обурювалися, вони захлиналися, намагаючись вщепити тисячам півживих таборян жадобу до війни і розплати з ворогом, що так несподівано напав на їхню "дорогу, священну батьківщину"...

Почався гарячковий перегляд справ і масові реабілітації, але з умовою, з погрозами і з напоминаннями, що "вину дарують" тільки для того, щоб дати можливість згинуту у боротьбі з фашистами.

Так попав на фронт і Березовський, але не як старший лейтенант, а як звичайний рядовик, та ще й у карний відділ, де були найбільші можливості "своєю кров'ю змити попередні провini"...

Першою і невідкличною його метою була дезерція^[68]. Але воювати доводилось на московській землі, де населення майже поголовно стояло за комунізм, або за неподільну "Росію", то ж підтримки серед нього годі було чекати, а здаватися в полон німцям Ігор також не хотів. За час війни він здобув кілька відзнак і знову посунувся по ранговій драбині до свого попереднього звання лейтенанта. Однак, думка про втечу й далі не покидала його. Бої йшли вже на рідних теренах, і від населення відомо було, що люди масово покидають Батьківщину, тікаючи перед фронтом на захід. Розгромлені міста й знищені села не раз стояли пустою, мов по чумній епідемії, й наганяли тоскний жах.

А Ігор неустанно думав про втечу. Було в нього кілька визрілих планів, які в основному зводились до одного: пробитися крізь фронт, дістатися додому, захопити Марусю й Танічку, а тоді разом тікати далі. Але без них втеча не мала сенсу, а обставини склалися так, що дорога додому була далека і загрожена. Лізти насліпо не хотілося, бо ж тепер, коли мета ставала близькою, смерть була дуже небажаною. І Березовський вичікував слушного моменту. Так мало треба було для здійснення його планів: щоб лишень фортуна на хвилю обернулася спиною на схід!..

І так таки одного дня сталося: якась німецька частина, скріплена танковими з'єднаннями, повела контратаку, відкидаючи большевицькі сили назад. У невеличкому містечку йшов запеклий бій, але по всьому видно було, що німці переможуть. Ігорева голова працювала з шаленою напругою: не відступити, сховатися в якійсь дірі, дістати цивільний одяг і проскочити всього-навсього пару кілометрів на захід від бойової лінії. Там уже можна буде дати собі раду. Він уже навіть заскочив у якусь хату, де серед поперекиданих і порозтрушуваних у паніці речей, знайшов менше-більше придатні лахи, а в сінях — вихід до пивниці. Отже...

Але власне в цьому останньому моменті пекельна сила вогню й гуркоту, що увірвався десь із боку, вдарила на нього, вирвавши йому з-під ніг землю...

З важким пораненням грудей і бедра він пролежав у кутку сіней півдня і цілу ніч (Боже, як далеко можна було за той час забігти!), а на другий день ранком, вибивши ворога назад, його підібрали свої. Це було в травні 1943-го року...

Поки він зализував рани, валяючись по лазаретах, місто, куди тягнулися його думки, вже було в руках большевиків. Втеча стала справою неактуальною, й Березовський думав з жахом про те, що знову доведеться жити під владою кривавої емблеми кремлівської зірки.

Але, як лишень прийшов до пам'яті, відразу попросив у командування розшукати Марусю, як рівно ж повідомити її про себе. Та збігали тижні й місяці, а відповіді не було ніякої.

Вже на початку осені він виписався з лазарету, однак, признаний за станом здоров'я непридатним до військової служби, дістав довготермінову відпустку разом з дозволом виїхати на поправку до родини.

З папірцем у кишені і милицями попід пахами, виснажений і хворий, почав пробиватися додому. Серед загальної руїни і браку нормальної комунікації досягнув своєї мети лишень по вісьмох днях, підчас яких не раз доводилося "воювати" милицями, а ще більше — язиком. Та, нарешті, таки добився.

Боже, як сумно привітав його знайомий двірець! Замість станційного будинку лишилася купа руїн, замість старих крислатих кленів і струнких тополь, які росли по другий бік станції, — сама покопирсана ямами пустеля, замість звичного людського гамору — понура тиша і запустіння. Не було вже й крикливих візників з допотопними худючими шкапами і обшморганими фіякрами — не було нічого.

Сумно, сумно, сумно!..

Підпираючись милицями, ледве волочачи за собою незагоєну ще в бедрі ногу, пошкутильгав пішки, з трудом поборюючи ями, позаливані вщерть недавнім дощем. Шкутильгав, а непрохані сльози тиснулися на очі, і серце рвалося наперед до старої міщанської хати на передмісті, де чекали його дружина і дитина. Це ж добігає четвертий рік, відколи бачив їх востаннє, а з туги й думок, що присвятив їм за час розлуки, можна було збудувати міст аж на другий кінець світа...

Маруся, Танічка!.. Тепер усе піде по-новому!.. О, тепер він, хоч і кволий тілом, але морально почуває в собі стільки сили, що зуміє життя схопити за роги і обернути так, як буде треба! Війна ще тягнеться. Ще невідомо, як воно все скінчиться. Але одне є певне: під родину він зуміє покласти міцні підвалини!

Маруся!.. О, вона напевне вже забула все гірке, що сталося між ними, і простила йому. Не могла не забути, не могла не простити! Адже він стільки натерпівся, адже стільки крові й жаху розіллялося по цій землі, що в них не могли не розчинитися такі дрібниці! Бо і що їх, остаточно, розлучило? Дрібниця!

А Танічка? його любя, дорога, милесенька Танічка!.. Вона ж уже величенька — має майже чотири з половиною роки! Як біжить час!.. Тітка Уляна казала, що в Танічки ще

потемніють очки й волосячко... А як почуває себе тітка Уляна? Та безконечно добра і все злякана тітка Уляна?

Боже, і чому ж то так далеко?..

Обтирав піт з чола, час-від-часу на хвилинку зупинявся, переводячи віддих, поправляв милиці й шкутильгав далі під співчутливо-цікавими поглядами перехожих. Дехто навіть кланявся йому шанобливо, дехто далеко вступався з дороги, а дехто навіть зачіпав на розмову:

— Звідки?

Ігор казав.

— А куди?

— До жінки.

— А-а!.. Ну, щасливо!..

Ігор ішов далі.

А все ж сумно. Місто ніби вимерло наполовину і наполовину розсипалося в руїни. І обличчя все чужі — хоч би тобі де одне знайоме з виду! Нема!

Шкутильг-шкутильг!.. Але й сонце припікає, дарма, що вже вересень кінчається... Чи то так зіпрів тому, що сили немає?

Шкутильг-шкутильг!.. Ще п'ять кварталів... Ще чотири... Ух, як тяжко!..

Ну, нічого, вже недалеко. А там зустріне Маруся, з чайчиним криком припаде до грудей, покличе Танічку... Танічка прибіжить... Що скаже?.. Потім Маруся подасть теплу воду до миття, чистий рушник і мило... В хаті буде затишно, прохолодно і пахнутимуть сушені яблука...

Шкутильг-шкутильг!.. Останній квартал!..

Ігор завернув — і став, як вражений громом: пустка і руїни! Вся сторона знайомої вулички, по якій стояла хата, — мов би ножем врізав, мов би по ній у страшному розгоні промчав тяжкий вогненний вал, попалив усе, потрощив, лишивши по собі купу згарищ...

Ігор задрижав і, щоб не впасти, мусів спертися спиною до якоїсь стіни і заплющити очі, перед якими все нараз затанцювало і почало замазуватися в невиразні плями.

А де ж тоді Маруся? А де ж Танічка?..

Світ потемнів, став холодним неприязним, ворожим.

— Ой, мамо! — розітнувся побіч з відкритого вікна молодий жіночий голос. — Чоловік якийсь стоїть, військовий!..

— Де? Де? — затупотіли спішно чийсь кроки. — Може, Павло?..

За якусь хвилину біля Ігоря стояло дві жінки — старша і молода — та ще хлопчина років шести. Наскакували на нього, питали, але він не міг відповісти нічого, навіть не розумів, про що його питали.

— Ой, леле! — скрикнула врешті старша. — Та він на ногах не тримається! Поклич-но тата...

Ігоря завели до хати, посадили, подали води, і вже нічого не питали. Аж по якомусь часі скрикнула молодиця:

— Горенько, та це ж, либонь, Кобзаренків зять!..

— Ви знали?! — вмить ожив Ігор. — Що сталося з жінкою і дитиною?

По обличчях господарів перелетів вираз жаху і жалю, і всі вони багатозначно презирнулися між собою, мов би питаючи: "Казати, чи ні?"

— Господи, та це ж... — почала молодша, але батько не дав їй скінчити.

— Ну, — як би гикнувши, прикрикнув він. — Ніхто ж толком нічого не знає. Люди всяке плещуть. Про вас, он, достеменносьенько було відомо, що ви згинули у Фінляндії, а, воно, бач і неправда... Дайте-но там краще чогось чоловікові перекусити! — звернувся до молодиць, уриваючи неприємну розмову.

— Чекайте! — вистогнав Ігор. — Скажіть правду: загинули? Всі загинули?..

— Та ніхто не знає, кажу вам, — безпомічно розвів руками господар. — Щезли вони. А куди — невідомо.

— Щезли? Як це так щезли?

— Ну, щезли... Тобто жінка ваша з дитиною... Ще взимку...

— А тітка?

— Котра тітка? Ота родичка, що була з ними? От ця могла б найбільше сказати, тільки ж нема вже її...

— Нема?!

— Нема! — зідхнув господар. — Та ви не побивайтеся так. Самі ж знаєте — війна. Не хотіла небога хати лишати, а тут як почали сипати, як почали сипати, і з літаків і з гармат... Тут же зараз за містом фронт стояв, усіх повиганяли. А та небіжка сховалася десь... Ну, і... той... забито її, як у хату влучило.

Ігор обтер вкрите потом чоло і випитував далі:

— Ну, а жінка й дитина?

— Їх уже не було...

— Як не було? Та кажіть толком, не вимотуйте душі!

— Що ж я вам скажу?! — стратив терпеливість господар. — Кажуть, ґестапо їх забрало.

По тому жінки мусіли втікати з хати, бо Ігор чисто збожеволів: кидався, трошив і ламав усе, що попало під руки, вив диким звіром і гатив головою об стіни. Хоч і яка жахлива була думка про їхню загибель, але погодився б уже на те, щоб загинули підчас бомбардування, але не з рук ґестапо, не з рук ґестапо!!!

На поміч збіглися сусіди, силою повалили Ігоря на ліжко і тримали так довго, поки він, вичерпавшись до останніх меж, не затих, і лежав, облитий холодним потом, конвульсійно здригаючись. Потім хтось догадався повідомити військову владу, й по Березовського приїхало військове авто.

Проспавши кільканадцять годин у військовій лікарні після кінської дози якогось приголомшуючого нерви середника, Ігор прокинувся, очманілий і зламаний. Його фізично нудило, чи то по вчорашній ін'єкції, чи то від того, що світ для нього став нестерпно-обридливым. Він не мав більше ні дружини, ні дитини, ні дому, ні нікогісенького у світі. Був сам, як палець. Як той нещасний, зболілий палець, в якому

вже вигнила кість, а дуплавина розривалася під натиском все прибуваючої матерії. Був лишень він і біль. Біль? Ха! Яке мізерне і безбарвне слово! "Біль"! Ха-ха! Ні, на стан Ігоревої душі ще жадна з мов людських не винайшла відповідного слова і не винайде. Ніколи!..

Коли виходив з лікарні, йому сказали:

— Зараз вам подадуть авто, товаришу старший лейтенант. Поїдете в НКВД. Там дістанете точні інформації про долю вашої дружини. Начальник уже знає вашу справу і прийме вас. Всього доброго! Служимо Радянському Союзові!..

Начальник, однак був зайнятий, і Березовський мусів чекати в коридорі. Навіваюча жах установа тепер містилася в будинку колишнього банку, бо її давнішу резиденцію на самому початку війни населення погромило і спалило. А двері банку, хоч порівняно досить дебели, все ж не були такими, як то належалося для НКВД, і недискретно[69] пропускали крізь себе всі голосніші звуки.

Ігореві до того всього було байдужісінько, і він навіть не здавав собі відчиту з того, де знаходиться. Приперся спиною до стіни напроти начальникавого кабінету і стояв, перенісши всю вагу тіла на здорову ногу.

— Що ти тут смердиш (властиво, не "смердиш", а нецензурне слово)?! — кричав хтось за закритими дверима. — Він "не знає"!.. Син його з цілою родиною вставляє собі в пір'я, чекаючи на попутний вітер, а він "не зна-а-є"! Скажи просто: з фашистами втік!

У відповідь тремтячий чоловічий голос лебедить щось невиразне.

— Мамі своїй розкажи, або жінці, сволоч! — і далі звук важкого ляпасу. — Як син має двадцять вісім років, то вже тобі не сказав, куди їде?! Бандити, сволочі, зрадники, мазепинці! Ви нічого не знаєте?! Ви ніколи нічого не знаєте?! Але ми вас знаємо, гадів, сволоту петлюрівську!.. Знову вам запахло самостійною Україною?! — люто ревів голос. — А оце ти вже нюхав? Нюхав?!.. — і знову важкі удари. — Ну, тепер уже знаєш?!

Пауза. А потім той самий голос, що недавно лебедів щось невиразне, раптом сильний і одчайдушний:

— Знаю! Знаю, що діждалися ми "визволення"!.. То німці нас били, а тепер...

Шамотня й нові удари не дали скінчити.

Ігореві враз підломила ногу, на яку спирав тягар свого тіла, і він обсунувся по стіні на підлогу. Коли б не ця ослабленість, кинувся б до цих закритих дверей і... Хай би було, що хотіло! Але млість, що родилася десь під грудьми й наливала безвладністю все тіло, не дозволяла зробити найнезначнішого руху. Липкий піт вкрив тіло, і, здавалося, приклеїв міцно до тулуба руки й ноги.

Боже, щоб так цинічно, щоб так одверто, не криючись!... Раніше такі речі робилися по ночах у наглухо замкнених кабінетах, чи в підземеллях, а контролю строго пильнувала, щоб не було свідків. А тепер — війна. Тепер усе можна!..

За дверима щось важко вовтузилося, гримало, сичало і лаялося. З тих звуків врешті проредся голос допитуваного:

— Дістав здачу?! Ось ще поправлю!.. Ах, ти ж зараза!.. Гик!.., (видно удар).

Потім огидна московська лайка і ще раз удар, злива ударів!..

— Ну, морда петлюрівська, підіймеш іще руку?!

— Шкода об твою пику каляти!.. А син утік — і добре зробив, добре!

Ігор далі погано чув те, що робилося, лишень помітив двох конвоїрів, які зайшли до кабінету і потім вийшли, тягнучи когось за собою. А той хтось упирався і лаявся:

— Зас...ці!.. Послід собачий!.. Отут за дверима вмісте зі стариками воювати!.. А на фронті вас нема, тхорів смердячих!.. На фронті штани в руках носите від геройської с...ки!.. Плювать на вас хочу!.. Мені, старому, смерть не страшна!..

Ігоря тим часом хтось підводив з землі, садив у м'який фотель і подавав воду з коньяком.

— Крісла чому не подали?! — гримав побіч знайомий уже голос. — Не бачите, що лейтенант на милицях?!

Минула добра хвилина часу, поки він отямився і взяв себе у руки, щоб підвести голову. Побачив перед собою начальника. Ніколи не повірив би, що ця звірина може мати таке приємно усміхнене, навіть ніжне обличчя. Сказав би — симпатяга і добряча людина, коли б не чув того, що тут діялося хвилину тому.

Мимовільно відхилився з переляком узад, а начальник, не помітивши, чи не зрозумівши його руху, привітно й співчутливо усміхнувся:

— Краще вам уже? Трохи зарано виписалися з лазарету, товаришу лейтенант. Рани ще не загоїлися?..

Ігор мовчки підвівся.

— Сидіть, сидіть! — натиснув на його плечі начальник. — Які там можуть бути формальності!.. Навпаки, я мушу стати перед вами в такий важкий момент на струнко: прийшли з фронту, поранений, а тут — таке нещастя!.. О, я вповні вас розумію, товаришу лейтенант! Я вам дуже співчую!..

І ніякого сліду від недавньої сцени, найменшого зворушення, тільки кривава дряпинка на руці. Кат! Шубравець [\[70\]](#)! Потвора!

Ігоря душив у грудях звук його голосу й поличниками видавалися вирази співчуття. Коли б хоч трошки сили, хоч трошечки!.. Але сили не було — витекла вся, мов вода з продірявленого брезентового мішка, а холодний, липкий піт далі тримав приклеєними до тулуба руки й ноги. Сидів нерухомо, забившись якнайглибше у фотель, заплющив очі й ледве переводив віддих.

— Пийте! — подав склянку начальник.

Механічно взяв і випив щось міцне, що відразу запекло в шлунку, і відкинув склянку просто на підлогу. Сидів далі і прислухався, але не до начальникавого голосу, а до діяння напою.

— ... Найкраще візьміть оце і прочитайте — опритомнив його начальник, подаючи йому в руки місцеву газету, обведену в одному місці червоним олівцем.

Ігор довго націлявся, але врешті скупчив увагу, піймав сенс статті і почав читати.

По трафаретному і довгому вступі стаття повідомляла про те, як населення міста,

охоплене "священною ненавистю", боролось проти фашистського загарбника. Перелічувалися випадки спротиву, саботажів, убивств, а між ними згадувалося таке:

"Молода ще вчителька Марія Григорівна Кобзаренко, чоловік якої поляг смертю героїв у боротьбі з біло-фінами, активно включилася в боротьбу нашої партизанки. Тов. Кобзаренко переховувала у своїй хаті Федоренка, що був скинутий нашим командуванням в парашутом для наладнаний підпільної роботи. Ночами в хаті вчительки-патріотки сходилися віддані сини й доньки великого радянського народу, нараджувалися і одержували накази від полковника Федоренка. Але, на жаль, фашисти винюхали небезпечно для них гніздо, і вночі з 31-го грудня на 1-ше січня 1943-го року вчинили облаву. Облава не повелася, бо партизани зуміли поставити збройний опір і відбилися. Але вже другої ночі гестапо напало великими силами, окружило хату і арештувало Марію Григорівну Кобзаренко, полковника Федоренка та інших. При тому німецькі звірі не пожалували й чотирьохрічної дочки Кобзаренко, забравши її з собою. Врятувалась лише одинока тітка т. Кобзаренко Уляна Коpecь".

Далі автор статті з пристрасстю, в якій недвозначно пробивався садизм, дуже докладно переповідав усі види тортур, що їх застосовували супроти заарештованих, намагаючись видобути від них відомості про організацію: як ламали ребра, припікали вогнем, гвалтували Марусю, розпинали на її очах Танічку...

Є слова "біль", "страх", "жах", "святотатство", "підлість", "звиродніння", "брехня" і багато інших, з комбінацій яких можна укласти різні потрясаючі поняття про душевний стан людини. Але знову те, що відчував Ігор, не можна було висловити ніякими словами і ніякими комбінаціями. Він знав непомильно, що автор брехав. Але до якої ж міри повинна бути визута ця потвора з усього людського, навіть звірського, коли могла так фантазувати, знущаючись над пам'яттю померлих, роздягнувши їх донага і виставляючи на розгляд цілого світу!.. В яку пекельну прірву треба впасти морально, щоб могли злучити звиродніння, підлість, святотатство, брехню і жах водне, довівши їх до найвищого щита!..

Не дочитавши, Ігор випустив з рук часопис, але не zareагував ніяк. Всяка реакція видавалася йому ж такою мізерною й жалюгідною, як і слова, що силувались би відтворити його почування. Подумав лишень, що все пережите досі, включно з вісткою про загибель Марусі й Танічки, не було таким страшним, як оця підхлібна і хвалебна стаття.

Коли вже опинився далеко поза межами НКВД, дійшли до його свідомості слова начальника на прощання:

— Ви, товаришу лейтенант, повинні гордитися вашою дружиною. Вона принесла найбільшу жертву батьківщині. І власне, завдяки героїству й поголовній жертвенності й відданості нашого народу, ми, як бачите, перемагаємо...

Вчив його, як школяра! "Поголовна жертвенність і відданість", а хвилину перед тим: "Бандити, сволочі, зрадники, мазепинці!.."

Шкутильгав, шкутильгав, аж поки не дошкутильгав "додому" — на пустир, чи, скоріше, смітник, де колись стояла стара міщанська хата, що мружилася з-за двох кре-

мезних груш своїми невеличкими віконцями на вулицю. Груш уже не було, не було й сліду по садку, — сама тільки купа глини, поросла посохлим уже наполовину бур'яном. Він вліз поміж той бур'ян, ліг обличчям до землі й так пролежав решту дня, вечір, ніч аж до самого ранку. А ранком його підняли й знову відвезли до лікарні.

Він не мав куди прихилитися, тож пробув у лікарні ще кілька тижнів. Але щодня виходив і йшов на пустир. Бачив, як жовкли і вмирали стебла бур'янів і йому було з тим легше. Спочатку шпортався в землі, шукаючи чогось, і коли знаходив черепок зі знайомої посудини, чи ганчірку з якоїсь пам'ятної Марусиної сукні — ховав у кишеню, а потім складав це все до наплічника. Чи був сповна розуму? Напевне ні, бо не відчував при тому нічого.

Аж колись, зовсім уже пізньої осені по зливному дощі, викопирсав з землі малесенького черевичка. Безтямно взяв його до рук, підніс ближче до очей — і тоді гострий, пекучий біль, мов лезо меча, прорізав його від тім'я до п'ят. Він ожив від цього болю, отрясся з омертвіння й зарідав.

Світило пізнє, скупе сонце, марно намагаючись пробудити до життя почорнілу зелень, ліниво пробігав холодний вітер, безсилий висушити відвогчілу землю, і розлога пуста німо дивилася в небо мертвими очима...

Ігор вперше пригадав собі родину, де його повідомили про Марусю, і, заспокоївшись трохи, пішов туди з наміром довідатися щось більше. Але його зустріли дуже неохочо й неприязно, а господар виразно давав до зрозуміння, що не хоче ні про що говорити. Боявся, видно, і щось там дуже вдавав радого перемогами червоної армії.

— Вони думали (це про німців), що нас так голими руками возьмуть. Але наш руский солдат проворний — грудьми бере! Німак поки рано встане, поки кофію вип'є, поки морду виголить, — раніше воювати не почне. А наш руский — тільки очі продер — вже й на місці. Є кусок хліба — з кулака з'їсть, а нема — тугіше пояса стягне — і так добре. Коли б оце зради не було, то вже давно б "Ганса" у запічок загнали. А то все зрада. Правда ж, товариш лейтенант?

Ігор мовчав.

— А то знову, — тягнув далі господар, — баби їх гублять. Німак не думає про війну, тільки про "шнапс" і бабу. Ганяли за кожною запаскою, як гицлі. Я, он, свою невістку до себе забрав. Кажу: "Чоловік на фронті кров свою проливає, а ти ще схочеш, чого доброго, хвостом крутити. Гляди мені!.."

Ігореві стало млосно. Підвівся, мляво попрощався і пішов геть.

Рани його майже загоїлись, і він з дня-на-день очікував відрядження на фронт, а тим часом усе ходив на попелище.

І так його одного разу застав якийсь дідок. Стояв довгенько на стежці, де колись була вулиця й дивився мовчки на Ігоря, а потім гукнув:

— Ей, небоже, не шукай тут, бо нічого вже не знайдеш!..

— А вам до того діло? — неприязно буркнув у відповідь Ігор.

Дідок, зовсім не вразившись, помалу підходив до Березовського, спираючись на ціпок. Став ближче і знову дивився співчутливо, похитуючи головою.

— Чого вам треба? — вже зовсім роздратовано спитав Ігор, невдоволений присутністю небажаного свідка.

— А ти не сердься, — м'яко відповів дідок. — Я до тебе з добрим серцем прийшов. Здоров'я як? Краще вже? — і подав руку.

— Дякую, — зм'якнув і собі Березовський. — А ви ж хто будете?

— Я, сину, прозиваюся Семеном Печерицею. А хто я — сам не знаю тепер. Раніше ковалював, мав жінку й дітей четверо, та ще хатину. А сьогодні не маю нікого і нічого, як оце й ти... Може підемо до мене, га?..

— Де ж ви живете?

— А он, — вказав дід ціпком углиб пустиря. — Землянку викопав — і живу. Ходім!

Спираючись однією рукою на ціпок, а другою підтримуючи Ігоря під лікоть, старий Печериця повів його навпростець до своєї землянки. Ішов і що-кілька кроків зупинявся показуючи на всі боки:

— Отут була хата Іваненків, а там — Іващуків; а он там — Півнів... Ех, Господи, як то все змінилося!..

— А де ж люди з цих хат?

— Розсипалися, сину, хто куди: одних побито, другі знову інші кутки в місті познаходили, чи до родин у села повтікали, а багато таких, що вимандрували у світ-за очі.

— А ваша родина?

— Жінка від тифу померла оце два місяці тому, а діти вже не були при мені, то й не знаю.

— То ви самі?

— Та сам, сину, сам. Мені ще батько покійний усе казали: "Тримайся, Семене, землі, то не пропадеш. В землі — сила". От і тримаються. Мене зверху здмухнуло, так я — успід, під землю, — дід сумно усміхнувся і додав з легким сарказмом у голосі: — Хоч, чи буде стара печериця в землі, чи над землею, чи де там уже — користи мало...

Землянка була дбайливо й по-господарськи обладнана: була в ній кабічка, столик, лавка, подоба ліжка з подушками і навіть малесеньке віконечко високо під накриттям. Долівка втоптана і рівно вистругана, а стіни обмазані глиною і побілені.

Старий Печериця заходився частувати гостя печеним гарбузом, картоплею в мундурах і чаєм, звареним з вишневого та порічкового листя, а до чаю, замість солодкого, подав печеного цукрового буряка.

— Ви, діду, — вагаючись спитав Ігор, — і Кобзаренків знали?

Печериця зморщив уста й по надумі відповів:

— Як не знав? Знав. І старих знав, і Марусю, і тебе, а Уляна-небіжка у моїй хаті щось з три місяці ховалася після того, як ото Маруся з дитиною пропали...

Слова діда Печериці мов би відірвали прикипілий бандаж з присохлої рани, і вона відразу рванула болем і вибухнула кров'ю.

— Тітка Уляна ховалася у вас?! — підірвався з місця Ігор. — І що вона казала? Що там сталося? Оповідайте!..

Старий знову зморщив посохлі уста:

— Е, синку, з того, що вона казала, мудрим не був би ніхто. Брехати покійниця не вміла, а правду казати боялася, і таке плела, що й купи не трималося.

— Але все ж таки?!

Печериця довго й допитливо дивився на гостя, а потім почав:

— Я тобі, голубе, розкажу по-своєму... Бо, бач, тітка Уляна в одне повторяла, що прийшли німці й забрали Марусю, дитину та ще двох чоловіків з їхньої хати, акурат під Новий Рік. І вже, як німці тікали, то Уляна вибралася назад до своєї хати, а на прощання сказала нам зі старою, що оповість усе по-правді пізніше. А я її, поки німці були, сам з хати не пускав. Боявся, що баба здуру почне чужим людям верзти кат-батька зна що і біди наробить...

— А було так: вертаюся ото я під Новий Рік вночі з дошками, що то їх у колишніх військових конюшнях крав на паливо, аж гульк — скрадається якась жінка попід паркани і плаче, плаче, аж до землі припадає. Я покинув в'язанку — і до неї, а то Уляна. Злякалася мене так, що мало не вмерла зі страху, а тоді, вже як пізнала, якось дивно, немов би з книжки читала, чи "Отче Наш", говорила, висипала: "Прийшли німці, Марусю забрали, дитину забрали, двох чоловіків забрали, а мене — ні. А я втікла з хати, щоб сховатися, бо й мене можуть забрати". Ну, я вже тоді дошки покинув, бабу за рукав — і до хати. В хаті випитую, що і як, а вона все те саме: "Прийшли німці, Марусю забрали, дитину забрали, двох чоловіків забрали, а мене — ні"... І труситься, аж їй, бідній, зуби дзвонять. Бачу я, що толку не доб'юся, та й в'язанки мені шкода було: де ж пак! чотири верстви на плечах нести, та й перед порогом покинути? — і вийшов з хати. У мене, знаєте, ще такий кожух був, що то я його покійниці сказав білим рядном поверх обшити: ото як в такому білому вночі йдеш по снігу на крадіж дров — менше помітно... Ну, вийшов я, та й хильцем-хильцем до Кобзаренкової хати. Тихо, і двері замкнені. Я поза хату — нема нікого. Хотів уже вертатися по свою в'язанку, аж тут щось суне вулицею. Я припав за ріг і дивлюся. Щось мені ніби по знаку чоловік. Придивляюся — так і є: а то той такий цибатий, учитель, чи що, що ото на похоронах старого Грицька був, та й потім уже частенько до Марусі забігав.

Постояв під хвірткою, розглянувшись сюди й туди, підійшов навшпиньках до хати й знов розглянувся туди й сюди, тоді тихенько щось на порозі положив і навшпиньках назад вернувся. Ну, диво та й годі!

Почекав я, почекав, а тоді висунувся й собі з-поза хати, підповз до порога і дивлюся — щось чорніє. Взяв у руки, а то — два пістолі. І що воно за знак? — думаю собі. Хотів уже покинути й вертатися по свою в'язанку, аж знову щось рипить вулицею. Я — за хату і виглядаю, йде вже двоє, і також ніби з острахом, на всі сторони розглядаючись. У довгих шинелях — німці. Душа мені в п'яти втекла, а я не рухаюся і дихнути боюся.

Підійшли до двору, щось пошепотіли, і один лишився біля хвіртки, а другий пішов до хати, та так оглядається, та так ступає тихенько... Підійшов до порога, зігнувся і з радости аж крикнув. Підняв пістолі заклацав, а тоді як не зачне класти по-своєму, та все "гугель, гугель, гугель". То по-їхньому, може знаєте, так на кулі кажуть: "гугель".

Догадався я, що пістолі є, а куль нема. Але що з того, коли й далі дурний.

Похапали німаки пістолі — і в ноги, а я, вичекавши трохи, — й собі. Ледве в'язанку знайшов, закинув на плечі — та й бігом до хати.

Убіг, а стара моя, хай там з Богом спочиває, й напалась на мене, лає, лає, аж плаче. А Уляна тільки очима за мною водить, сама біла-біла, і все устами ворушить, а голосу не відведе.

— Ви нічого не бачили? — спитала аж перегодя.

— Ні, — кажу. — Або що?

— А де ж ви були?

— В'язанки шукав, — брешу. — Ледве знайшов.

Не хотів нічого казати, бо не мав віри до бабських слизьких язиків, але як побачив, що вона, сердега, місця собі не може знайти, та все зідхає, та все до вікна припадає, — не витримав і розказав.

Зраділа небога, аж перехрестилася.

— Слава ж тобі, Господи! — каже. — Бо потерпіли б люди невинні...

І ото полягали ми вже спати, та й не спали до ранку. А ранком я своїй старій наказав, щоб нічого Уляни не питала й нікому не казала, що вона у нас. А сам, мов би й нічого, пішов собі на вулицю. Думав, що щось дізнаюся. Та поміж людьми тихо, видно, ніхто нічого не відає. Та й я нікому нічого.

Аж третього дня хтось там за чимсь пішов до Марусі, побачив, що хата замкнена, а дорогу вже снігом занесло, та й наробив шелесту. Донесли до поліції, приїхала поліція, двері вивалила, у хаті все поперевертала і почала сусідів тягати. Ніхто нічого толком не знав, тільки ж були такі, які бачили, що в Марусі якийсь чоловік укривався. Вдень його не видно, а вночі з хати виходив... Такий бач, цікавий народ, що й за потребою людина не може неспостережно піти. А вже про того цибатого, то всі знали. Кинулася поліція за ним — і того, кажуть, не було.

Щось кілька днів отак воно колотилося, а потім і втихло. Хату жандармерія для війська забрала, і там усе якісь ночівники були.

Та ото, як прийшли хату запечатувати, я й собі не витримав: умішався поміж гурт і стою, дивлюся та й слухаю. А ота сама молодиця, що то ви до них у перший день потрапили, й питає одного там такого мордатого, де, мовляв, господарі поділися? А той мордатий, видно, австріяк, бо якось так говорив, що його можна було второпати, відповідає:

— Нікс господарі. Вшиткі — руссіше партізан. Млоди фрау — партізан, стари баба — партізан, кіндер — партізан. Жандармерія німецькі познал — партізан утікал. Жан-дармерія поймає — вшицкі пострілял: млада фрау постріляй, стари баба пострілял, кіндер пострілял — вшицкі пострілял, Хата — німецькі, Україне — німецькі — вшиткі люди — німецькі.

Послухав я, послухав — і далі дурний. Бо якже "стари баба пострілял", коли "стари баба" у мене в хаті? Але нічого.

Та Уляна сама потрошки все й зрадила. Раз якесь слово скаже ненароком, другий

раз, а я все слухаю і докупи збираю. І додумався, бач, до такого:

За Марусею один жандарм німецький оком закидав. Десь побачив її й ото вподобав. Воно й не дивота, бо ж молодичка була, як мальована. Ну й став той жандарм до неї чіплятися: то білизну приносив, щоб йому випрала, то так у хату влізе, то на вулиці зачепить. А Маруся й не дивиться в його бік.

Ну, а оце вночі проти Нового Року той жандарм ще з одним службу мали: по вулицях ходили, хто без перепустки був — затримували, і до хат заглядали, чи де чого нема. І вже, чи то справді так було, чи вони собі таку причину видумали, — тільки ж і до Кобзаренків зайшли, мовляв, вікна добре не позатулювані й світло видно. Як на біду, в хаті стіл застелений був і кілька тарілок на ньому стояло. Жандарми, як побачили це, — і зараз давай по хаті шукати за гістьми. Отой цибатий не дуже й ховався, бо документи у порядку мав, але той другий десь за дверима причаївся, і його знайшли. Чи питали його про документи, чи ні, того вже толком не знаю, але, як виходило з того, що Уляна-небіжчиця говорила, отой жандарм, що до Марусі залицявся, почав чіплятися: мовляв, таку сувору з себе вдаєш, а по двох любовників одразу приймаєш.

Ось по доти, Уляна, не дуже то криючись, гладко зраджувалася, мов би їй хто наказав так говорити. А далі то вже зачиналося: "Прийшли німці, Марусю забрали, дитину забрали, двох чоловіків забрали, а мене — ні"...

Я слухаю й думаю: "Коли б же брали дитину, то й тебе б узяли. Ти ж таки більше від дитини знаєш". Але, як не хоче людина говорити, то навіщо її за язик тягнути? І знову ж: в такий час ліпше тому, хто менше знає. І не питав би я нічого, коли б Уляна ні-ні, а щось і бовкне, задумавшись. Тоді похопиться і почне своєї: "Прийшли німці, Марусю взяли...."

"Як же, — думаю, — ті німці Марусю взяли, коли ти все лякаєшся, що в того "довгого" сила, як у ведмедя? І чому ти згадуєш, що жандарми були з пістолями, а ті двоє — ніякої зброї не мали? І звідки ж ті пістолі у цибатого знайшлися? І навіщо то він їх потім на поріг без куль поклав? І як ті жандарми знали, що пістолі на порозі лежатимуть? І чого ж то так у вікно виглядала? І чого ж то ти зраділа, що невинні люди не потерплять?"

Ну, скажи-но, сину сам: що б ти подумав, на моєму місці бувши?..

В Ігоря голова йшла обертотом, а в грудях несамовитий жаль, обнявшись тісно з такою ж несамовитою радістю, гасали в божевільному вихрі такий же божевільний танець. З гарячковою поспішністю він ділив здобуті відомості на "за" і "проти", сам гублячись у хаосі, що з того поставав.

— Ну, а далі? Далі?! — кричав задихаючись і вхопив Печерицю за плечі.

— Та що ж далі? — зідхнув дід. — Далі втихло, й Уляна втихла. Чомусь не питала ніякої поради, що його робити, щоб Марусю й дитину від німців визволити? Тільки водне питала по кілька разів на день, чи чого нового не чути. Як скажу, що не чути, перехреститься нищечком, мов би їй легше ставало. І так жила у нас в комірчині до пори, поки німці почали тікати. Тобто, одні тікали, а другі приходили, людей усіх ловили і окопи копати, отут зараз таки з нашого боку, змушували. Тоді вже не було

страшно й Уляні на світ показатися: ніхто б на неї німцям не доніс, бо вже видно стало, до чого йде. Ну, а як фронт уже зблизився, нас усіх повиганяли. Ми зі старою пішли аж за двадцять верств у Нечипорівку, а Уляна не схотіла. Як вона, сердега, сховалася — Бог її знає. Та вже німці всіх горнули мітлою і гнали поперед себе, як отару овець. Ми вже старі, та й то ледве схоронилися. А вона таки в хаті й сховалася. Видно, суджено було їй там вмерти, — не могли людські сили тому перешкодити...

— Гаразд, — безжально тер чоло Березовський, — гаразд... Можна вгадати, що німці тоді нікого не забрали, що, навпаки, тих двоє наших їх обеззброїли і змусили їх до згоди за повернення зброї відійти кудись, щоб дати можливість втекти. Жандарми не мали іншого виходу — повинні були згодитись, бо їм же за втрату зброї грозила кара. Це зрозуміло... Ну, але далі?... Виходить, що їх таки упіймали?

— Того я, сину, не можу сказати; бо не знаю.

— Але ж я читав у газеті! — нетерпеливо крикнув Ігор. — Правда, воно там трохи інакше було написано, але написано ясно, що і Маруся, і дитина, і той якийсь Федоренко загинули!..

Печериця нахмурився і невдоволено жував губами.

— Цього Федоренка, — сказав по паузі, — я видумав.

— Ви?!

— Атож. Вже ото, як прийшли "наші", — дід Семен зробив наголос на слові "наші" й ворожо якимось зиркнув на Ігоря, — то зараз мене першого потягнули на допит. Хтось же там уже поспішив донести, що Уляна в мене укривалася, — ну й причепилися. І що ж я їм мав сказати? От плів, що в голову прийшло. Питали, хто в Марусі скривався? Скажи — не знаєш — не повірять. Так я й сказав, що скривався червоний полковник, парашутист, партизан і герой Федоренко. Ще й від себе додав: "Та ви ж його повинні краще знати, бо то ви посилали". А вони: "Знаємо, дедушка, знаємо. Ми хотіли тільки перевірити, чи ти правду кажеш". Ну, й "перевірили" — вийшло в акурат "той самий"... — і Печериця сердито плюнув.

— А ви ж його бачили?

— Кого? Того ніби Федоренка? Де ж би я його мав бачити? Коли б не Уляна, то я і людським язикам не повірив би, що хтось у Марусі переховується.

Ігоря била нервова лихоманка, і він кілька разів змушував Печерицю повторювати своє оповідання, але нічого такого, що пролило б більше світла на всю таємничу історію, не довідався. Довідався лишень ще додатково, що й Сірки десь виїхали на самому початку війни у Середню Азію.

Попрощався з дідом, якого крізь туман скаламучених думок майже не бачив, і вийшов з землянки з розшарпаними нервами, з новим розбурханим боєм, новими сумнівами і новою надією.

А в лікарні його чекала новина: виклик до частини.

Ігор пішов зі скаргою до головного лікаря, покликаючись на ще не зовсім заліковані рани, але лікар, чи справді доброзичливо, чи тільки вдаючи доброзичливого, сказав йому одверто:

— Вам, товаришу лейтенант, грозить більша небезпека з боку мозку і нервів, ніж від ран. Ми сьогодні зробили перегляд вашого наплічника...

Ігор вмить уявив собі, як поміж тими ганчірками, черепками й іншими дріб'язками, що їх так дбайливо і любовно, мов реліквії, збирав на румовищі, риються недбало чужі руки, й обличчя його почало деревіти від сорому та образи. Але не протестував. Він і так би не протестував проти відрядження на фронт, коли б не зустріч з Печерицею. Тепер же йому не хотілося їхати саме тому, що з дідом можна було говорити про Марусю, про Танічку й плекати надію, що вони можуть ще жити.

А лікар тим часом говорив:

— Бачите, в медицині часто стосується засада вибивання клина клином, і на цей раз в ній ваш рятунок. На фронті не будете думати про те, що вам тепер отруює життя. Ручу вам, що скоріше одужаєте на фронті, ніж тут, в запіллі.

Березовський віддав честь і вийшов.

Перед від'їздом побіг попрощатися до діда Печериці — до тієї самотньої людини, яка заступала йому тепер і друзів і родину.

Старий зустрів його дуже тепло, частував на прощання, чим лиш мав, і все приговорював:

— Смерть, як схоче, то й на печі знайде. Але ти їй, анахтемній, в зуби не дивись. І не вір нікому, навіть самій смерті. Бо тепер і смерть бреше. Он же написали твоїй жінці, що тебе забито, а ти живеш.

— І Маруся повірила?

— Та вже ж що вірила. Як же було не вірити, коли стояло чорне на білому, ще й з печатями...

* * *

Розпрощавшись із дідом, Ігор одночасно розпрощався і з надією на зустріч з родиною. Був переконаний, що і Маруся і Танічка таки загинули в ґестапо, або десь по дорозі підчас утечі. Догадувався також, що таємничий "Федоренко" був одним із синів Сірків, чи хтось із колишніх товаришів по інституті. Може навіть і Василь. Зрештою, це вже не мало значення. Головне було, що Марусі і Танічки більше нема. Нема!..

Розпач штовхала його на божевільні поступки і неймовірні подвиги. Він добровільно виривався на найбільше ризиковані операції й доказував чудес. Здобував собі одностайні подиви і славу героя. Але самому йому, як життя, так смерть, були однаково байдужими.

І смерть, видно, респектувала його, бо ні одна ворожа куля не зробила йому найменшої шкоди, хоч довкола все-все кітлувало й валилося у вогні й гуркоті розривів. Лишень скінчилося тим, що його кількакратно відзначувано за хоробрість, а вкінці піднесено до чину майора.

І, поки ревіли гармати, поки свистіли смертоносні бомби, поки кожен день і кожна година мали своє призначення, поки був рух уперед, Ігореві скоро збігав час, а саме життя не лишало місця на думання. Але ось скінчилася війна, і він раптом відчув, що опинився серед страшної пустелі.

В перший день ходив, мов п'яний, приголомшений незвичною тишею, і не знав, куди подітися. Ще напередодні мав ніби якусь мету, але тепер не мав нічого. Вояцтво і командний склад пили, дуріли з радості, співали, танцювали, грабували й гвалтували, а він, чужий серед цієї дикої орди, тинявся без цілі то туди, то сюди, і з жахом питав себе: "А що тепер?.."

На другий день перемир'я, блукаючи під дощем вулицями зруйнованого міста, вийшов аж на околицю, де серед гарно упорядкованих городчиків і садків стояли чепурненькі поверхові дімки.

"От, — з гіркотою думав Ігор, — вам і війна не принесла такої руїни, як нам "мирні часи". Вас нищив вогонь і гранати, а нас — гнилизна. Гнилизна страшніша"...

Пригадував собі міста позначені печаттю нужди, розчавлені колективізацією села, порівнював це все до руїни, принесеної війною, і ще раз стверджував: "Гнилизна страшніша".

І нараз звідкись вискочила перед ним перелякана насмерть німkinя, присадкувата і огрядна, з блідим, як скиба сала, обличчям.

— Офісір, офісір!.. — заломила в бланні руки. — Русскі зольдат бум-бум!.. Доктор убівайт!..

Кричала далі щось по-німецькому і показувала позад себе на величенький дімок, що стояв у глибині саду.

— Бітте, бітте!.. — просила, благала і шарпала скудовчене волосся.

Звичайна картина, яка не потребувала ніяких додаткових пояснень і свідком яких Березовський був уже сотні разів. Та сьогодні він, навіть не здаючи собі відчиту поспішив до вказаного жінкою дімка. Біля виломаних дверей ми— моходом відчитав на масивній таблиці: "Доктор"... — і далі якесь прізвище.

Ігор вскочив у коридорчик, вистелений грубою доріжкою, перебіг чистеньку кімнатку з акуратно розставленими попід стінами стільцями, — почекальня! — і опинився в лікарському кабінеті. Тут на підлозі у білому халаті лежав, припавши до лінолеумової підстилки скривавленою білою від сивини головою, зовсім старенький дідок. Кров була й на халаті, кров стояла під ним калюжею.

На хвилинку дідок опритомнів, важко звівся на руки і глянув довкола каламутними очима.

— Ох, Готт!.. — жалісно, чисто по-дитячому простогнав він і так само по дитячому обережно поклав голову на лінолеумову підстилку — мов би на подушку.

В Березовського здригнулося серце і від жалю до нього і від шалу злости. Обминув умираючого і, відбезпечуючи на ходу пістоля, він скочив далі в глибину мешкання. Прислухався: десь ізверху доходили нервові й поспішні чоловічі голоси. Він птахом злетів по сходах і застав двох грабіжників серед купи виверненої з шафи одежі. Вони нервово перебирали речі, відкладаючи кращі набік. Були так зайняті своєю роботою, що не помітили свідка.

Не надумуючись довго, Березовський націлився на одного й вистрілив. Той на секунду завмер, немов би з несподіванки, а потім захитався і рунув на купу одежі. Дру-

гий, отямившись, скочив убік і заховався за великим фотелем.

Але тепер уже і Березовський отямився.

— Це що, мародерство?! — гримнув оскаженілим від люті голосом, ловлячи на мушку пістоля голову в "будьонівці", яка то визирала, то ховалася з-за високої спинки. — Ось я вам, сволочам, зараз дам мародерство!.. Ану вилазь!..

— Таваріщ... Таваріщ... Таваріщ... — переляканий грабіжник, видимо, не міг розібратися в чині начальства... — Єта што ж такое?.. Єта, как же можна?..

— Вилазь! — ще раз крикнув Ігор.

Але грабіжник не був дурний вилазити. Присівши за фотелем, він звідти почав умовляти грізного начальника:

— Єта не гадіцца, таваріщ камандір!.. Ми крофь сваю пралівалі, а теперь нашему брату і пабалавацца ніззя?.. За немца-гада ти сваєво брата стреляєшь, а?... — в голосі схованого, крім прохання й страху, вже була погроза.

Березовський спочатку не мав наміру вбивати і цього другого, але оце "сваєво брата" і погроза перерішили його настанову. Він рванувся за крісло і дав другий стріл. Потім, не оглядаючись, вискочив з кімнати. Збіг у низ, хвилинку затримався над зігнутою постаттю в поплямленому білому халаті, яка почала вже холодіти, і вирвався на вулицю.

Здається, що всі потрясіння, яких повинен був би зазнати Березовський протягом останнього місяця, але яких він зовсім не відчував, десь копичилися в нього і оце разом вийшли на поверхню. Руки у нього танцювали, ноги підгиналися, зуби дзвеніли, а у вухах все ще звучали напереміну то жалісне "ох, Гоот!", то "сваєво брата", і перед очима виринала скорчена білоголова постать у поплямленому кров'ю халаті.

Ледве знайшов свою квартиру, а в ній співмешканця — полковника Рибак. Березовський дражнив його "суцільним непорозумінням", але Рибак з невияснених причин уважав Березовського своїм великим другом, очевидно саме тому, що й справді був "непорозумінням". Як зовнішньо, так і внутрішньо, Рибак дійсно складався з недоречностей і невідповідальностей. Його сухорляве, продовгасте обличчя зовсім не відповідало ніжній рожевій лисині, порослій ріденьким золотистим пушком; ще менше до лисини пасував рот, повний білих металевих зубів; за меланхолійно-лагідним виразом його блакитних очей скривалася брутальність і цинізм, а ніжна й глибока приязнь до покинутої родини йшла таки зовсім урозтіч з бурхливими любовними пригодами, що їх Рибак умів знаходити при найбільш невідповідних обставинах.

Коли Березовський зайшов у кімнату, Рибак лежав на ліжку, тримав у лівій руці алюмінієву їдунку^[71], а вказівним пальцем правої виписував у повітрі якісь знаки і щось мугикав.

— "Де-е, ти бро-о-одиш, моя до-о-ле?.." — зтягнув він на повний голос, побачивши Березовського, і, не підводячись, простягнув йому їдунку: — Пий, майоре, бо мені самому скучно! Чекаю тебе, чекаю... Пий!..

Березовський забрав у нього посудину і поставив на столі.

— Слухай, Рибак, — сказав нервово, сідаючи на стілець, — так далі не можна! Треба

щось робити.

Рибак глянув на нього здивовано і враз зареготав з глибини черева: .

— Хо!.. О-хо-хо!.. Йому ще мало!.. З мене вже досить роботи! Тепер нічорта не роблю — баста! Тепер я п'ю. І ти пий!

Березовського справді потягнуло до горілки. Він сьорбнув з їдунки, стрясся, кречнуv і, ще більше збуджений алкоголем, почав оповідати про випадок:

— Бандитизм! Командування злочинно прикриває очі і вдає, що нічого не помічає. А мене вже нудить від пролитої крові!.. Ну, хай була війна — так. Але тепер це ж криміналізм!.. Такого старого чоловіка, лікаря... Як можна?!

— Хо!.. О-хо-хо!.. — вдруге виригнув з глибини черева Рибак. — От найшов, чим голову морочити! І що тобі до того? Одним німаком більше, одним менше — яка різниця? Ти ліпше пий!

Рибак мав ще одну цікаву особливість, що з першого погляду ніколи не можна було пізнати, коли він п'яний. А зараз він був п'яний, як темна ніч, і, хоч відповідав ніби розумно, можна було голову дати, що не розуміє нічого.

Ігор втратив охоту говорити далі й сидів мовчки, нервово луплячи кулаком по власному коліні.

Рибак насторожено затих, а потім, ледве підвівши отяжілу голову, вирячився на Ігоря осовілими очима.

— Та ти, майоре, що, га? — спитав здивовано. — Філософія? Злочин? А що таке злочин, я тебе питаю? Злочин — це коли мене вбивають. Коли я вбиваю — це добродійство. Плюнь, майоре, і пий! "Ін віно верітас", — сказав Блок[72]. "Би-истри, как во-о-олни, дні нашей жізні-і!.." — затагнуv приємним баском і поліз до Ігоря цілуватися.

— Майор... Друг Ігор... Ігорюшка, — лепетав. — Плюнь! Я тебе прошу, плюнь! Ну, плюнь же, будь мені другом!.. Я за тебе — от! — груди проти гармати наставляю, коли хочеш, — тільки плюнь! І на німців плюнь, й на французів плюнь, і на американців плюнь, і на свого "ваньку" плюнь! Отак — тьфу! — і він плюнув на власне підборіддя. — Німці, чи французи, американці, чи росіяни, — яка різниця? Все одно всі помремо. Бо що таке життя? Життя — це ф-ф-у! — і ваших нема! Розумієш? Отак: ф-ф-у! — і вже тебе нема! Політика, війна, родіна — все ерунда! К чорту!..

Ледве дотягнуvся до їдунки, тремтячою рукою підніс її до уст і почав жадібно гольгати. Випивши добру порцію, простягнуv начиння до Ігоря:

— Пий, майоре, поки п'ється, і живи, поки живеться! Живи, пий, люби і веселися, бо після смерті — баста! "Жі-і-ізнь на радість нам дана"! — вереснув дико і звалився з ліжка. — А сьогодні баль! — пригадав, лежачи на підлозі. — Дівчат обіцяли свіженьких пригнати... Треба ж не зівати, поки законна жінка не бачить... А дома — баста! Ніззя!.. Хі-хі-хі, о-хо-хо!..

Ігор дивився на нього з обридженням і з жахом констатував:

"А він же, по суті, думає так, як і я! Він лишень послідовніший зараз і одвертіший саме тому, що п'яний, що "ін віно верітас"... Так, так: що таке злочин? Яка різниця, німець, чи француз, американець, чи "свой брат Ванька" — все лишень комбінація

мертвих атомів. Космос, вічність і... людина. Що таке життя? Життя — це ф-ф-у! — і нема! Все ерунда! "Жізнє на радість нам дана".. А що таке "радість"? Де її шукати?.."

Щоб залити думки, Березовський приложився до їдунки, але в ній уже майже нічого не було. Кинув її під стіл і вийшов з дому. Пригадав собі, що сьогодні справді баль, а він був давно не стрижений, і пішов до фрізерні[73].

Віддавшись у руки спритного Ізі, що мав честь виключно обслуговувати високих старшин, відкинувся на спинку, заплющив очі і думав, думав...

— Готово, товариш майор! — відрапортував Ізя, обмітаючи його щіткою.

Березовський ліниво відкрив очі й зустрівся зі своїм відображенням в люстрі. Він уже давно не заглядав до люстра — ніколи було — і тепер, побачивши себе, злякався. На нього дивився незнайомий чоловік, сильно постарілий, помітно посивілий, з потемнілим обличчям, на якому обабіч уст залягли глибокі, жорстокі зморшки. Але найстрашніші були його очі. Вони запалися вглиб і прибрали такого несамовитого виразу, ніби крізь них дивилася бездонна порожнеча.

Не довіряючи першому враженню, Березовський подався вперед, щоб поглянути на себе зблизька, і ще раз переконався, що це не була омана: очі його зяли могильною порожнечею.

Він відсахнувся від люстра, за звичкою кинув фрізерові кілька цигарок і мерщій вийшов на двір. Власна відбитка заступила собою сьогоднішній випадок у дімочку на передмісті, стала у нього перед очима і він ішов за нею, ніби хотів дігнати, притримати і ще раз подивитися зблизька. А вона не давалася, дражнила і все лишалася на тій самій віддалі.

Так він загнався до центральної частини міста, що лежало все в румовищах. Сік дрібний дощ, і з чорних куп цегли, блях та тинку виразніше розходився запах спалення. Руїни і пустеля...

Березовський тоскно розглянувся довкола, і зрозумів, що для нього цілий світ — це руїни і пустеля. Руїна там, де колись стояла стара міщанська хата, захована за двома кремезними грушами, руїна тут, руїна в душі — скрізь руїна і скрізь пустеля. Вона оточувала його ззовні, вона була у нього всередині, вона визирала з його очей. Нагромаджена маса мертвої матерії, а серед неї він — загублений атом, життя якого "ф-ф-у! — і нема".

"Жізнє на радість нам дана"...

Що таке "жізнє" і що таке "радість"? Ха!..

Тієї ночі він впився на балю до непритомности. Пізніше колеги покпили собі з нього, питаючись, чи він вирішив загадку космосу, атомів, вічності і значення людського життя, з якими чіплявся до всіх. Але сам він не пам'ятав нічого, крім того, що, коли опинився на квартирі, розбив на скалки велике люстро, яке стояло в передпокої. Це він пам'ятав дуже виразно. Пам'ятав і той шал, що його викликала в нього відбитка чужого чоловіка, з очей якого визирала порожнеча світу. Він зненавидів його, як найбільшого ворога, і тому розтрощив люстро.

Почався повоєнний період, і перед Березовським виринуло питання демобілізації. Але він, уявивши собі, як то йому знову доведеться вертатися до попереднього, складного, клопітливого і залежного життя учителя, сказав собі: "Ні!" У війську він уже мав становище, звик командувати, і перспектива жалюгідного завпедства, чи навіть директорства в містечковій школі йому зовсім не посміхалася. Крім того всього, волів почувати себе в ролі переможця на чужих землях, ніж бути в ролі переможеного на своїх власних, — і вирішив лишитися в армії. Правда, для того мусів зробити ще один крок, який завжди уважав найбільшою підлістю, — вступити до партії, але, остаточно, зважився і на це. Було йому все байдуже, бо ж: космос, вічність — і серед нього заблуканий атом матерії. Що є підлість, що є злочин? Все єрунда! Живи, поки живеться, і пий, поки п'ється. Живи, пий, люби і веселися, бо після смерті — баста!.. Людина ти, чи худобина, порядний, чи негідник — яка різниця? — все є тільки згусток матерії що, улягає вічним матеріальним законам. Отже: "Жізнє на радість нам дана!.."

І Березовський намагався висунути максимум зі свого девізу: об'їздив пів Європи, слухав Ліста і дивився на тарантелу в Будапешті, пив кисле вино при кулеші з бринзою в Румунії, розважався оперою у Відні, гуляв з веселими польками в Кракові, а на кінець твердо осівся в Берліні. Мав чудове мешкання, авто до власної розпорядимості і повні кишені грошей, — одним словом, продався і мав. з того користь. Доказав до кінця, що "вірив у те, про що говорив", хоч покійний Григорій Степанович уже не міг у цьому переконатися. Майже щовечора він пив у офіцерському клубі, грав у карти й танцював. Часто падав об'єктом здобичі нудьгуючого жіноцтва, більше віддаючись, ніж користаючи, і взагалі жив так, як жила вся новітня червона плутократія.

Та у всьому тому він постійно відчував осад гіркого несмаку. І, як колись для тітки Уляни, так тепер для нього, життя було, ніби трава з полином: гірке-гірке і мов би ніяке. Не бачив у ньому ніякої мети, не знаходив найменшого вдоволення, лиш безвільно плив, куди його несла течія.. Течія чого? Чи не вічних і неухильних законів матерії?..

Він виробив собі сильну позицію, прибрав нові риси владної й жорстокої людини, умів наганяти страх на нижчих від себе і викликав респект у старших. А взагалі його найбільше знали під кличкою "скаженого майора" і старалися не влезати йому в дорогу, хоч у нього поза плечима співчутливо усміхалися й крутили пальцями біля лоба. Всі знали також, що коли майор був гнівний, а особливо п'яний, від нього треба було боронити люстер, вітрин і взагалі всіх блискучих предметів, які мали здібність віддзеркалювання. Бо Березовський кидався на них і трошив без розбору кулаками, ногами і навіть головою. Психопат!

Зате ніхто не знав, що майор мав і свої слабости і свої терпіння. А у Березовського були і хвилини і цілі довгі періоди, коли він страждав. Так, наприклад, кілька місяців його мучило нестерпне бажання мати дитину, хоч женитися він не думав. Під впливом цього бажання "скажений майор" ходив, мов очмалілий з особливою завзятістю товк люстра і вітрини, але на тих погромах усе й скінчилося. Він ревниво добирав собі таку жінку, яка б, не претендуючи на становище майорової, згодилася б стати матір'ю нащадка майора, але не дібрав. Двічі він заризикував вийти тверезо з такою

пропозицією, пропонуючи у винагороду солідні суми, і у двох випадках потерпів ганебне фіаско, супроводжуване жахливими сценами. Врешті махнув рукою і залишив усякі спроби.

Роки бігли, кавалерське життя все засмоктувало, біль глухнув і переходив у звичку, а звички утриваливалися.

А все ж часто прокидалося у ньому щось таке, що тягнуло його до розмов із минулим. Тоді замикався у своєму розкішному мешканні, ставив перед собою побільшені із старих і невиразних фотографій два портрети Танічки і один Марусі, сідав перед ними і поринав у молитовний настрій. І знову у нього виринало розпучливе бажання мати родину, але, дивлячись на портрети, він відчував, що саме через них він ніколи не зважиться одружитися. Був свідомий того, що ніяка жінка не заступить йому Марусі, а придбання іншої дитини вважав би зневагою тієї святости, яка дивилася на нього з чистих оченят портретів. Ні, ні!..

Ніхто не знав також і того, що "скажений майор", кількакратний герой "великої вітчизняної війни" і член комуністичної партії, ненавидить пекельно і "вітчизну" і партію. Рівно ж ніхто не підозрівав, що "скажений майор" лишень тому не втік на захід, що й захід він ненавидів рівно ж, як і схід. Правда, його ненависть до "капіталістичного світу" була ясна і не підлягала сумнівам навіть для найбільше недовірливих, але її причини ніхто не знав. А Ігор справді ненавидів вільний світ. Не міг подарувати йому сліпоти й злочинної байдужости, доводили його до сказу ганебні конференції між світовими потугами і бандою злочинців, а врешті, він пригадав собі слова лікаря про те, що часто "клин клином вибивають", і в тому був послідовним. Коли йому лучалася нагода чимсь допекти — він допікав з усієї сили, коли йому лучалася нагода показати владу переможця — він її показував нещадно, коли йому лучилася нагода зарепрезентувати весь цинізм і всю безличність своєї "вітчизни" — він доходив до того, що його мусіли смикати ззаду за рукави. І не раз його кликали на поважну розмову, закликаючи до більшої обережності. Але Березовський тоді вискакував зі шкіри!..

— Їм, сволочам, ще мало того!.. Я б їм ще не те показав!..

І справжнього змісту цих вигуків також ніхто не розумів. Знали, що у "скаженого майора" дружина і дитина згинули в гестапо, і власне цим пояснювали його поведінку.

Та згодом Березовський збайдужів і в ненависті. Вона проявлялася у нього все рідше й рідше, хіба вибухала з новою силою, коли траплявся черговий випадок вроді конференції, чи якоїсь нової зачіпки.

Жив він самотньо, поза офіцерським клубом ніде не бував, ні з ким тісніших зв'язків не підтримував, і це уважали за обережність, дуже мудру в непевних часах, особливо, коли по смерті Сталіна почали діятися всякі дивні дива на верхівці і в низах. Одиноким найближчим "скаженому майорові" особою був його ординарець — молодий вояк Левко Струк, що був загальною потіхою, як вищого, так і нижчого командного складу.

Кріпкенький, невисокий, дуже проворний і завжди веселий, Левко відзначався рівночасно страшною глупотою, яка так і промінювала з його карих очей. Він ніяк не

міг запам'ятати приписаних виразів, якими треба було відповідати начальству і постійно гаркав, вибалушуючи очі: "Так точно, служу радянському союзу!" Але при тому ставив голосом усякі знаки, і з того "служу радянському союзу!" виходили веселі речі.

Перший раз Березовський побачив Левка саме тоді, коли його "розпікав" командир чоти[74].

— Боець Струк,— кричав командир, — ти знову брудний, як свиня!

Струк витягнувся на струнко, приложив руки до швів, вибалушив очі й гаркнув:

— Так точно, брудний, як свиня: служу радянському союзу!

— Що, в тебе мила нема?

— Так точно, нема мила: служу радянському союзу!

Молоденький командир не міг стриматися і почав сміятися:

— Ти, боець Струк, безнадійний дурак!

— Так точно, товариш командир, безнадійний дурак: служу радянському союзу.

Березовський чуйним вухом вловив бездну тонкої іронії в позірно дурних відповідях вояка і зацікавився ним. А що саме тоді його ординарець мав відходити, він попросив дати собі Струка. Спочатку його відмовляли, запевняючи, що Струк — цілковитий кретин і не може бути ординарцем. Але Березовський таки настояв на своєму. Одні співчували Струкові, уявляючи собі його долю в руках "скаженого майора", другі, навпаки, співчували "скаженому майорові", що брав собі до послуг "безнадійного дурака", а одні й другі разом сподівалися усяких сенсацій. Та сподіванки завели: майор ніколи не скаржився на ординарця, ординарець був дуже вдоволений майором, і вони собою створили взірцеву, пару гарячого пана і пришелепкуватого слуги.

А в дійсності зовсім так не було. Березовський з першого погляду розкусив, що представляє собою Струк, і не помилився.

— Ти ж що дурака валяєш?! — гримнув він з перших слів, коли Струк з'явився до нього, мельдуючи[75] своє прибуття на "посаду".

Струк ледве-ледве скосив у бік майора свої лукаві очі зробив майже непомітний рух круглими плечима і мотнув головою, мовляв: а ти не знаєш, чому?

— Служу радянському союзу... — скінчив пояснення вголос.

— І мені також будеш так служити? — спитав Березовський, пронизуючи його проникливими очима.

— Буду старатися, товаришу майор! — відповів Левко трохи інакшим голосом, і в очах його блиснуло щось ніби приязнь.

— А чому ти так відповідаєш, як солдат царської армії? — приступив близько майор і заглянув йому в очі.

— Так точно, як солдат царської армії: служу радянському союзу! — на цей раз не окриваючи ні злоби, ні іронії, відпалив Струк.

— Знаєш, що? — прийшов до висновку Березовський. — Ти — справжній Швейк. Чув про такого?

— Так точно, товаришу майор, справжній Швейк: служу радянському союзу!

Березовський був вдоволений.

— Ну, як так, то бути тобі віднині Швейком...

— Єсть, товаришу майор, бути Швейком! — козирнув Левко й усміхнувся.

Він був вимріяним ординарцем: пунктуальним, відданим, дискретним і розсудливим, а на додаток і добрим шофером. Родини не мав ніякої ("Не маю ні батька, ні матері — служу радянському союзу!" — сказав) і прив'язався до свого зверхника щиро. Був йому слугою й опікуном одночасно та не раз своїми хитрощами вибавляв Березовського з халепи. Вивчив добре вдачу "скаженого майора" і, коли майор приходив додому напідпитку, передбачливо ховав кудись усі люстра від великого до малого.

Зі свого боку Березовський також полюбив Швейка, звик до нього, і часто, замість іти до клубу, "репіжив", як казав Левко, зі своїм ординарцем у підкидного дурня геть аж за північ. Швейк, як Швейк, шахрував, де лишень можна було і не можна, бив козирних королів і дам звичайними шістками, відкидав непомітно непотрібні карти, постійно набирав з колоди більше, ніж йому належалося, і Березовський, ясна річ, майже кожного разу програвав. Тому гра, як правило, бувала весела, напружена і навіть азартна.

— Ти куди сімку пхаєш, Швейку?! — кричав майор. — Де ж ту є сімка?..

— А-а, нема? — найдурнішим виглядом дивувався Швейк. — То я помилився, товаришу майор...

Забирав сімку і підпихав дев'ятку, а Березовський бив дев'ятку, або забирав усі карти, не зауваживши, що й дев'ятка була "незаконна".

Інколи у руках Швейка з'являлися відбиті вже карти, інколи при остаточній розгрі у Березовського лишалася одна, і тоді починалися суперечки, чи "дурень" законний, чи ні.

— Ти жулік, Швейк! — робив страшні очі Березовський.

— Служу радянському союзу! — виструнчився ординарець. — А ви, товаришу, з жуліками в карти не сідайте...

— Ось намну тобі вуха — то знатимеш!..

— Це не по закону, товариш майор. Треба до рапорту.

— Буде тобі рапорт!.. Я тобі сам зроблю рапорт...

— Спершу піймайте, товаришу майор...

Гра йшла весело й безтурботно доти, доки Березовського не прошивала страшна думка:

"До чого ти дійшов, Ігорю, коли оця дурна забава є найбільшою приємністю у твоєму житті?"...

Тоді він кидав карти, одягався і виходив до клубу. Швейк слідкував за ним сумними, все розуміючими очима, і виструнчившись, завмирав. А, коли Березовський повертався пізно вночі назад, не заставав у хаті ні одного люстра...

* * *

Був початок березня 1957-го року.

У вікно кабінету майора Березовського щедро сипалося весняне сонце, за вікном капало з дахів і парували підсихаючі пішоходи. Сам Березовський сидів у кріслі й ліниво переглядав свіжі часописи, що прибули недавно літаком. І десь на середній сторінці він наткнувся на відкритий лист якоїсь "поворот ниці" Кособеевої, повний диких нісенітниць про "зусилля американських імперіалістів", скеровані на "насильне затримання" за кордоном політичної еміграції. Звичайно, були там і "поплентачі"[\[76\]](#), і "запроданці", що тим "американським імперіалістам" служили й допомагали.

Березовський читав уже десятки таких листів, і вони його лишень дратували. Скривався з несмаком, збираючись відложити часопис, але нараз у нього перед очима мелькнуло щось дуже знайоме. Він знову розпростав сторінку і прочитав таке:

"Так, наприклад, — писала Кособеева, — у таборі N запеклу боротьбу проти повороту на Родіну ведуть різні буржуазні націоналісти і вороги народу, що запродалися американським фашистам".

Далі йшов перелік незнайомих прізвищ, а між ними: "До найактивніших належить також Марія Григорівна Лукіянчук та її донька Тетяна. Це й не дивно, бо ж у таборі всім відомо, що чоловік Марії Лукіянчук перейшов з Німеччини назад на Україну, де на доручення американських паліїв війни вів підливну роботу разом з бандами так званої УПА. Його піймано зі зброєю в руках і належно "винагороджено" по заслугах. Але жінка і донька цього братовбивника і палія живуть далі за пазухою імперіалістів і на їхні гроші ведуть антирадянську пропаганду: Марія Лукіянчук "посвятилася" ніби то харитативній[\[77\]](#) роботі серед залишенців (так як би ті залишенці не мали права на опіку зі сторони свого уряду і своєї батьківщини), а Тетяна Лукіянчук за прикладом своєї матері розвиває активну пропаганду серед молоді, обплутаної націоналістичним дурманом фашистської організації СУМ[\[78\]](#)"...

Мов підміноване вибуховою речовиною страшною сили, серце Ігоря раптом рвануло кудись угору, а він, щоб не полетіти за ним, судорожно вчепився руками й очима за часопис.

Як, як?!

"Марія Григорівна Лукіянчук та її донька Тетяна"...

Ні, це неможливо!..

Як, як?!

"Марія Григорівна Лукіянчук та її донька Тетяна"... Ще раз!..

Ні, це не помилка і не випадковий збіг імен і прізвищ, цього не може бути!.. Але що ж тоді?.. Тоді... Тоді просто: Маруся одружилася зі своїм колишнім завпедом!

Березовський застиг і відчув, що лице його твердне, як гіпсова маска, йому тепер стало все ясним: і те охолодження Марусі, й замішання, яке у неї викликало ім'я Лукіянчука, і письмові та усні вирази самого завпеда: "... і де-якими іншими причинами, про які писати вважаю недоцільним...", "Марія Григорівна є вашою жертвою, а не дружиною..." Так, так: біла смужка шалика, сміливо закреслені темні брови над живими сірими очима, маленька тверда рука з підстриженими в трикутники нігтями і густі, трохи загнуті всередину, як у гризунів зуби, через які виразно

проціджуються терпкі слова. Цілком придатний герой для роману!.. І нарешті таємничий Федоренко, що переховується в хаті, а потім тікає разом з НЕЮ і з дитиною. Ясно: це міг бути лишень він і ніхто інший. А у висліді: "Марія Григорівна Лукіянчук та її донька Тетяна"...

Втрата, що спричинила Ігореві криваву рану душі, почала з роками забуватися і рана виривалася панцирам нечулого струпу. Аж ось втрата знайшлася, але лишень для того, щоб бути втраченою знову в інший спосіб. Тільки для того, щоб здерти панцир нечулості з задавленої рани, ще глибше роз'ятрити її й обсипати пекучим приском задроти.

Уявивши собі Марусю в обіймах іншого, Березовський ошалів зовсім. Зірвавшись з місця, він почав трошити і ламати все, що бачив і що міг. Вилітали і розсипалися двері та шухляди, сипалося скло, розліталися папери, а стільці стрибали в повітрі, гупали в стіни й оббивали тинк.

Зачувши лускіт тотального погрому, на коридор висипали старшини, але ніхто не важився увійти в кабінет "скаженого майора", за виїмком одного відданого Швейка, та й той мало не дістав кулі в лоб. Ніхто також не підступив до Березовського з питанням про причину чергового вибуху, коли він, блідий, аж чорний, вискочив з дверей і кулею полетів до свого автомобіля.

У своєму мешканні зганяв останки сил і злоби. Пив і товк, пив і товк. Потім безтямно звалився на пошматоване ліжко й заснув мертвецьким сном.

Прокинувся у важкому похміллі аж увечері. Швейк ходив біля нього навшпиньках, мов біля важко хворого, і зідхав. Однак, коли гнаний розпукою Березовський схотів вийти, ординарець став рішучо на порозі.

— Товаришу майор, не виходьте, — попросив його тихо, але твердо.

Березовський лишень блимнув очима на таке зухвальство.

— Товаришу майор, не виходьте і не пийте більше... — тим самим тоном повторив Левко. — Мене сьогодні питали...

— Ну?.. — грізно нахмутив брови Ігор.

— Заходили до вашого кабінету і бачили часопис...

— Ну?..

— Я сказав, що вас навели на думку про дружину і доньку два подібних імени: Марія і Тетяна...

Ледве скінчивши ці слова, бідний Швейк мусів рятуватися втечею, бо по недвозначному рухові майора він зрозумів, що йому загрожує доля стільця, який сьогодні стрибав у кабінеті. Став у передпокої й чекав.

А Березовський, охолонувши, зрозумів, що ординарець не без причини так заговорив.

— Ей, Швейку! — гукнув. — Ступай сюди і викладай усе на чистоту, без служіння радянському союзу. Ну?..

— Єсть, викладати на чистоту, товаришу майор! — вискочив зза дверей Левко. — Ви, товаришу майор, коли вилете зайвого за комір, багато говорите. Не знаю, чи тих

два імена... — тут він кинув скося боязкий погляд на Березовського, готовий до негайного скоку назад за двері. — Чи тих два імена називали вголос і перед іншими. Вони були в часописі... Щоб ніхто своїм розумом нічого не догадувався — хай ліпше думають так, як дурний Швейк пояснив... А пити вам тепер не треба, особливо в клубі...

Березовський лишень мовчки простягнув Левкові руку.

Кілька днів йому треба було на те, щоб переставитися на ненависть. Вона спалахнула страшною силою з першого ж моменту, коли усвідомив собі, що Маруся його зрадила. Але все його єство було так глибоко просякнуте пієтизмом до її пам'яті, жалем і свідомістю своєї вини перед нею, що ненависть палила його лишень зверху, безсила проникнути у глибші комірочки серця. Але поволі, поволі вона опанувала і серце, і мозок, і думки і наливала кожну клітину його тіла отрутою. Вона перевернула все звичне до цього часу, що укладалося роками й набирало права законності. Вона зруйнувала святиню, якій він поклонявся стільки часу, вона зірвала замки з дверей пекла, і те пекло тепер жерло його знутри. Коли б це була ще не Маруся, а, наприклад, Зоя, не боліло б так, бо ж Зоя дивилася цілком інакше на ці справи. Але Маруся, ота забобонна, істерична святоша зі своїми середньовічними поглядами на мораль, ота цнотлива і послідовна до кінця міщанка, ота жалюгідна пансіоністка, що дивилася на нього колись рабськи закоханими очима — вона зрадила! Зрадила ще тоді, коли була в селі, коли носила в собі його дитину! Знайшла, бачите, оборонця і мораліста, що поділяв її ПЕРЕКОНАННЯ, і покохала. О, де ж пак, він був дуже високоморальний, що збирався рятувати жінку перед її власним чоловіком!.. І та сама жінка, та святоша, що робила істерику на могилі свого міщанського дівочтва, так повірила йому, так захопилася ним, що впала в обійми рятівника, може саме тому, що вже не мала чого тратити. На цей раз пішла вся, зі своїми переконаннями разом! І напевне не пручалася, не робила істерики, не дивилася тупоумно своїми камінними очима, не відпихала, не писала розпучливих листів. Для неї ж "не важно було", що хто робить, важні були ПЕРЕКОНАННЯ! І тому Лукіянуку можна було все за самі лишень його ПЕРЕКОНАННЯ!..

Він напевне втік з полону, а вона прийняла його до хати і зійшлися з ним без проволоки. Зійшлися У ТІЙ САМІЙ ХАТІ, НА ТОМУ САМОМУ МІСЦІ. НА ОЧАХ ТАНИЧКИ, НА ОЧАХ ЙОГО, ІГОРЕВОЇ, ДИТИНИ!..

О, пекло, ти справді існуєш! Але не в преісподній, а на землі, в серці, в душі, в мозку!..

А він, дурний, горів, шалів, конав з жалю! Він власними грудьми хотів відігріти холодне попелище, на якому колись ступали її ноги! Під румовищами і згарищами власної душі він збудував їй недоступну для людського ока божницю і на її вівтарі тримав вічно свіжі квіти любови... Романи, пригоди?... О, так, були й вони. Але він ні одній не подарував слова "кохаю", нікому не дав права на своє ім'я і ні з ким не ділив своїх переконань! Він любив одну лишень її — Марію. Любив майже двадцять років, незмінно, глибоко, з кожним днем усе більше! Хай останнім часом ця любов і не

мучила його, але вона існувала. Існувала, як пригоєна виразка невилічимої недуги. Через неї він не одружився, не завів нової родини, зрікся щастя на ціле життя.

А вона в той самий час, коли він божеволів, збираючи череп'я з розбитого минулого, вона, до пам'яті якої він молився і перед якою схилювався кривавими сльозами жалю та розкаяння, — розкошувала в обіймах Лукіянчука! Саме це доводило Березовського до шалу, до безумства, до бажання розсадити цілу вселенну в порошок!

О, коли б він лишень мав силу!..

І що їх, остаточно, розлучило? Що? Адже давав усе, годився на всі вимоги, жертвував собою і своїми поглядами, навіть до попа пішов би, коли б вона наказала. Чому ж відкинула? Чому не прийняла? Чого хотіла? Відкинула й не прийняла тому, що більше не любила. Хотіла Лукіянчука! Хотіла його "оборони" перед Ігорем.

Але чому не сказала тоді одверто? Не зважилася, міщанська "мораль" не дозволила, хоч знала ж його погляди на засади подружжя. Чекала слушного моменту, може навіть нищечком бажала йому смерті у снігах Фінляндії, щоб бути в порядку зі своєю фальшивою релігійною совістю. О, так, так!.. Саме тоді, коли тулив її на прощання перед виїздом не до грудей — до кривавої прірви, виповненої тужливим зойком поганого передчуття, вона бажала йому не вернутися, бо зідхала до іншого.

О, прокляття!..

Та це ще не все. Це лишень половина. Хай би йшла під три чорти, зрештою. Але вона забрала з собою Танічку. ТАНІЧКУ ЗАБРАЛА З СОБОЮ — от що! Його самотності розраду, його мрію, його святість — ЙОГО ЄДИНЕ СЕРЦЕ З ГРУДЕЙ!..

О, прокляття!!

Не був об'єктивним, не хотів розуміти того, що інакше не могло бути, що Маруся, тікаючи, не могла не забрати дитини з собою. Він навмисне підшукував усякі обвинувачення, громадив їх на голову зрадливої жінки і проклинав, проклинав!..

Але Танічки він не подарує, о, ні!.. "Тієї", матері його дитини, він не хоче знати! Може собі кохатися з Лукіянчуком, чи з яким іншим кретином, відповідним до своїх "переконань", але Танічки він не дасть! За свою дитину він зведе бій з цілим світом, переверне все догори ногами, а на своєму поставить! Танічка від народження носила його прізвище і належить йому, тільки йому!..

Це все він думав, сидячи у своїй кімнаті, бо передбачливий і вірний Левко волів закликати лікаря, а лікар, констатувавши у майора гострий нервовий розстрій, записав разом з ліками абсолютний спокій. Сказав навіть, що Березовський мусить одержати відпустку і виїхати на лікування, але перед тим кілька днів повинен лишитися в ліжку.

Ординарець сидів невідлучно в передпокої, ходив навшпиньках і дивився на свого начальника все розуміючими очима. А Березовський, постановивши тікати на захід обдумав питання, під яким би то претекстом відправити свого Швейка. Шкода було йому хлопця, якому грозила велика небезпека, коли Березовський зникне. Обвинуватять у спілці, а в кращому випадку — у "браковій класовій чуйності" і покарають.

Але виявилось, що він таки не знав свого ординарця, як слід...

Третнього дня увечері Левко тихенько відійшов до нього і мовчки поклав перед ним якийсь папірець. Березовський кинув оком і підскочив: перед ним лежала невиповнена перепустка в американську зону Берліну.

— Це що?! — зірвався він на ноги, міряючи Швейка грізним поглядом.

— Те, що вам треба, товаришу майор... — смиренно відповів Левко. — Треба і вам і... мені...

Березовський сверлував ординарця очима, але той зовсім спокійно витримував його погляд і врешті признався:

— У мене батько, ціла родина там... — махнув рукою на захід сонця. — Повтікали... Я загубився підчас бомбардування поїзду... Малим був і дурним... Загнався Бог-зна куди і загубився... Візьміть мене з собою, товаришу майор!..

— Та ти з глузду з'їхав?! — спробував збрехати Березовський. — Куди "з собою"?!

Швейк голосно зідхнув і з видом крайнього розчарування простягнув руку по перепустку.

— Лиши, Швейку! — раптом роздумався Березовський, забираючи перепустку, і пройшовся по кімнаті.

Потім йому стало смішно.

— Ти ошуканець, Швейку! — зареготав, ударяючи ординарця по плечі.

— Служу радянському союзові! — негайно відгукнувся повеселілий Швейк і зробив дурнуваті очі.

— Звідки ж ти взяв оце? — сунув йому під ніс перепустку Березовський.

— Так що, товариш майор, — витягнувся на струнко Швейк, — я завжди люблю в колоду заглянути. Як візьметься ненароком щось зайве, то потім можна і викинути...

— Вкрав, значить?

— Позичив, товаришу майор! — поправив Швейк. — Коли не потрібно віднесу і покладу назад — комар носа не підточить...

Швейк був попросту геніальним! Він усе обдумав наперед і все приготував. Знав, що Березовському лишається два вибори: або тікати через зелений кордон, або просити офіційно перепустки. Обидва вибори були ризиковані, особливо останній, бо ж це могло навести на підозріння. Крім того, по денервованій майор міг себе зрадити. Що ж до самого Швейка, то він уже кілька місяців підготовляв свою втечу, але не тікав, жалуючи Березовського. Звідки він знав, що й Березовський хотів утекти — так і не вдалося вивідати. Відповідав одно:

— Служу радянському союзу!.. — і робив дурнуваті очі.

Час втечі також вибрав Левко найкращий: раннім ранком перед зміною варти.

— Вони там, товаришу майор, будуть сонні, як сови. А у нас діло спішне — щоб, значить, до обіду вернутися... — і він моргнув.

Березовський виповнив перепустку власною рукою, а раннім ранком вони обидва разом з автом без ніякісеньких пригод переїхали кордон.

* * *

Лихоманка нетерплячки розтягала хвилини у дні, дні в місяці, а тижні в

безконечність. Левко безугаву тарабанив про те, як він, вийшовши з-під слідства, поїде за океан до рідні, а Березовський, припавши до ґрат, дивився на вільний світ і думав про Танічку. Коли ж Левко спав, або був на переслуханні, ставив перед собою її портрети і дивився на них невідривно, намагаючись уявити собі свою дитину, якою вона є тепер. Він уже в найменших подробицях бачив майбутню зустріч з нею, знав напам'ять слова, якими вияснить їй усе і перемовить на свій бік. Він будував детальні плани на майбутнє, і йому так живо, так реально увиждалася маленька ферма, закинута серед мальованих гір і долин, з рікою поблизу, з лісом за рікою, з ясним дімочком в центрі цього раю. А в дімочку буде їх лишень двоє: він і Танічка. Здорова праця протягом цілого дня під сонцем на свіжому повітрі, а зоряними вечорами — тихі розмови на обплетеному виноградом ґанку. О, він має що оповідати своїй дитині!..

Так мало хотів: тиші, спокою і Танічки. Але це заразом було й дуже багато, так багато, що він не знав, чи витримає. Може навіть відкинути тишу й спокій, а на їхнє місце поставити важку, виснажуючу працю? Так навіть буде ліпше, бо він же буде зобов'язаний забезпечити безтурботне життя своїй дитині. І він зробить це! Він дасть їй те, чого вона досі не мала. Винагородить їй всі важкі роки дитинства, небезпеки війни і втечі, голодні дні й животіння в скитальських таборах. Він сплатить весь батьківський борг з надвишкою. Раніше не міг того зробити, але тепер він буде дерти землю зубами й пазурями, щоб лишень його дитині нічого не бракувало...

Танічка!..

Була така малесенька й біленька, з очками синього кришталю й саодиноким зубочком у ротик. Як вона, бідненька, плакала, коли він відходив!..

Згадуючи цю сцену, Ігор також починав плакати. Нерви не витримували, він їх пускав на волю, і тоді теплі сльози бігли йому по щоках.

Танічка, Танічка!.. Символ непорочної чистоти, його несплямлена святість, його молитва, його всесвіт!..

Березовський громадив думку на думку, питання на питання і, штучно зосереджуючи всю свою увагу на Танічці, намагався нею заслонитися від того, що було рівно ж важним — від Марусі. А Маруся тим часом стояла невідступно побіч Тані й приковувала до себе частину його почувань. Хоч він і переконував себе, що Маруся (в думках він весь час поправлявся, називаючи її Марією) більше не існує для нього, що він погорджує нею, але не міг не признати в глибині душі, що лишень з трудом тлумить у собі ненависть, і бажання помсти. Дарма, що називалася Марією, але існувала, а погорді не залишається багато місця там, де є ненависть і бажання помсти. І, досить було на мент пустити віжки уяві, як вона малювала не менш спокусливі від ферми картини розплати за зневажене кохання.

Він сам себе соромився в таких випадках: адже він не міщанин, він завжди був ворогом насильної любови, він уважав її річчю глибоко-аморальною, він сам колись поставив Марусі... ні, Марії, умову — признатися, якщо любов мине. Запевняв, що ніколи не прийме кохання з милосердя, передбачав навіть, що може так статися, себто, був приготованим до того. Але ніколи не міг уявити, що САМЕ ТАК воно станеться.

Здавалося, що, коли б сталося якось інакше, — все було б в порядку. Теоретично уявляв собі, що можна було б навіть цілком по-приятельському розійтися, як личить культурним і виrozumілим людям. Так, все було б в порядку, коли б Маруся не була Марусею, коли б, власне, не той Лукіяничук, і коли б Ігор не любив її так вірно впродовж довгих років. Її образ, присмоктавшись ненаситною п'явкою до його серця, випив з нього всю кров і лишив саму суху, порожню шабатуру, якій вже ніщо не в силі було повернути життя.

Так, так, він може тепер не любити Марії, він може погорджувати нею, чи ненавидіти її, але він завжди відчуватиме спустошення, яке вона вчинила в його душі. І вона завжди стоятиме перед його очима, хоч і небажана, і стало кидатиме тінь на частину його думок і його почувань — його життя.

І вона стояла. Стояла тоді, коли мріяв про своє життя на фермі з Танічкою, стояла підчас переслухань, стояла навіть тоді, коли кидався з кулаками на своїх бувших колег по військовій частині та на комісії, які приїжджали умовляти його до повороту "на рідину".

Але скінчилося, йому признали право азилу[79], видали документи, і він, вийшовши на волю, відразу зустрівся з Левком, який вийшов раніше, але не відходив цілими днями від брами поліційної станиці.

Колишній майор і ординарець зустрівся. Левко мав незабаром виїхати до Канади, де були його батьки, а в Березовського була своя дорога.

* * *

В сухе й вітряне маєве пополудні колишній майор наближався до брами табору N...

Не йшов, а мчав у хмарах білої куряви, що її збивав на дорозі вітер і змішував з чадом його думок. Був схвильований ще більше, ніж тоді, коли в супроводі Федорки переступав поріг селянської хати, і тоді, коли шкутильгав на милицях до знайомого передмістя.

Ні місцевість, ні сам табір, що знаходився в колишніх касарнях[80] далеко за містечком, не відповідали Ігоровим попереднім уявленням, і це його чомусь розчаровувало, навіть пригнічувало. Рівно ж і слова, які собі обдумав наперед, в цих умовах видавалися чудними і недоречними. І віддаль, яка скорочувалася з кожним кроком між ним і табором, тепер показувалася недостатньою для того, щоб придумати щось нове, і приготувитися до моменту, чи не найважливішого і не найбільше потрясаючого в цілому його житті: адже за кілька хвилин він стане, мов воскреслий з мертвих, перед своєю, можна сказати, небаченою і тому ще більше любленою дитиною і тією жінкою, яку колись звав своєю!..

Але він ішов назустріч з цим моментом рівним кроком, і напевне ніхто чужий, дивлячись на нього збоку, не помітив би нічого особливого, крім звичайного чоловіка, який кудись спішив.

А Ігорові крізь туман напнятих до скрайньої межі почувань все двоїлося в очах, і горло паралізували сухі спазми. У нього тремтів кожен нерв, а серце враз наїжившись ледяними колючками, за кожним ударом викликало гострий біль і гострий холод.

Брама. Звичайна велика брама, ще й відкрита навстіж — заходь! Але з неї назустріч Березовському вирвалося санітарне авто, різко й пронизливо загрубіло і помчало стрілою вперед, збивши спільними з вітром зусиллями подвійно густі хмари білої куряви.

Хоронячись перед порохами, Ігор мусів відвернутися, замружитися і затамувати віддих, а, коли по добрій хвилині відкрив очі, побачив перед собою натовп, що мовчки дивився вслід тікаючому автові, і сивовусого дядька в картузі, чоботях і короткій свитині (от ніби живцем перенесений у цей далекий край господар з підміського українського села з-перед п'ятдесят років), який замикав браму, журливо похитуючи головою.

Цей незначний випадок чорною рискою перерізав, утяв думку й почуття Березовського, так що він вимовив давно приготовану фразу скоріше, ніж ще раз усвідомив собі її зміст:

— Хто мені покаже, де живе Марія Лукіяничук?

— У третьому бльоці, — відповів сивоусий дядько, моцуючись коло брами. — Тільки ж там тепер нікого нема...

— Нема?!

— Та нема, — потвердив дядько, по-хазяйськи відкидаючи ногою камінці, що зупиняли його заходи з брамою. — Пані Марія виїхала у своїх справах, а Тетянку оце до лікарні забрали. Кімната замкнена.

Ігореві потемніло в очах.

— То це її?.. — не скінчив питання.

— Та її ж. Знали, може?.. Усе відкладали, відкладали, аж тепер прикрутило дівчину — далі нікуди. Думали, що Богу духа віддасть. Лікар сказав, що операція потрібна без проволоки, та й то, хто знає, що з того буде. І матері, як на гріх, нема. Оце вдарили телеграму щоб приїжджала. А... ви ж звідки?

— Де лікарня? — спитав замість відповіді Ігор й сам відчув, що його голос звучить дуже дивно, а ноги, помимо найбільших зусиль, дрібно тремтять у колінах.

Дядько помітно здивувався й підозріло зиркнув на гостя.

— Лікарня? Та її повезли до Х... У нас тут такої операції не роблять.

Ігор безсило ворухив помертвілими устами, марно намагаючись щось спитати. А питань насунула така тьма, що від них і в голові і в грудях зробилося тісно.

"І так завжди, — думав з холодною розпукою. — Завжди те саме. І котрий це вже раз?.."

Стояти під зацікавленими поглядами таборян, готових леда[81] хвиля накинутися з питаннями, було нестерпно. І він, насилу опанувавши себе, мовчки торкнув капелюха і спішно завернув назад тією самою дорогою, якою щойно прийшов. Знав, що натовп у німому здивуванні проводить його очима, бо ті очі, здавалося, кололи його в спину.

* * *

Добився до Х..., знайшов лікарню, ствердив, що Таня там (Тетяна Лукіяничук!), що її має оперувати завтра ранком знаменитий професор і доктор медицини Зедергольм і що він самотній може дати дозвіл на побачення з хворою.

Майже падаючи з ніг, Ігор вибрався на розшуки приватного мешкання знаменитості і вже по дорозі довідався від людей, які йому вказували напрям, що професор Зедергольм недавно повернувся з московського полону і добре говорить по-російському. Це була відрадна вістка, бо значно полегшувала справу, оскільки сам Березовський по-німецькому говорив зовсім слабо і не уявляв собі, як він вяснить конечність побачення з Танічкою.

А Зедергольм прийняв його дуже неприязно, злий, що гість у таку пізню вечірню годину майже силою вламався в двері, і ніяк не міг второпати, чого цей безпардонний чужинець хоче.

— Не пустили вас до лікарні?! І ви ще осмілюєтеся турбувати мене вночі тільки для того, щоб я порушував власні зарядження?! Пане, це безличність! Добраніч!

— Що, що?! Ви не завдали собі труда побачити її від дитинства, а тепер прийшли турбувати її перед самою операцією?! — вискакував зі шкіри Зедергольм. — Добраніч, ще раз! Добраніч, пане, по-доброму, коли не хочете, щоб я покликав поліцію!..

І лишень коли Березовський перекичав його, вяснивши, що він оце тепер утік зі східного Берліну, Зедергольм відразу вгамувався.

— Сідайте! — кинув коротко. — І скажіть толком, чого хочете?

Є засада: священикові, адвокатові й лікареві казати саму правду. Інша річ, що Ігор тепер не думав ні про які засади, але необхідність і потреба серця викликали у нього щирі сповідь. Признався, що Танічка — його дитина від нереєстрованого шлюбу, оповів про свої невдачі й нещастя, захопившись, оповів по щирості все, чого ніколи нікому не сказав би ні при яких обставинах, і що, остаточно, не мало безпосереднього відношення до його візити. Справді сповідався, похиливши голову, боячись подивитися своєму співрозмовникові в-вічі, але серцем відчував повне зрозуміння і співчуття.

І вже, коли скінчив, благально глянув на Зедергольма:

— Пане професоре, я мушу її побачити!..

Професор дивився на нього доброзичливо, але суворо хитав головою:

— На жаль, це неможливо. І саме тому, що ви оце тепер оповіли, неможливо подвійно. Виймково для вас зроблю те, що дозволю вам її побачити після операції, але тоді, коли вона буде ще під наркозою.

— Я просив би перед операцією, пане професоре...

— Ні! — рішучо встав Зедергольм. — Виключене! Хочете її схвилювати? Подумайте, яке потрясаюче враження на неї справить ваша поява!..

— Я не буду признаватися...

— Ні, пане майоре! В такому випадку за себе ручити не можете, а я, поки вона в лікарні, відповідаю за її життя. Ні, ні! Це абсолютно недопустиме!

Тон, яким це було сказане, виключав усякі надії на успішність наполягань, і Березовський мусів з них зрезигнувати[82]. Натомість почав випитувати про хворобу. Але й тут нічого потішаючого не довідався. Зедергольм, маючи справу з очевидним невігласом у медицині, навмисне сипав фаховими термінами, і Березовський зрозумів з них стільки, що й нічого. Але все ж догадався, що операція має бути досить складна і

стосуватиметься не то печінки, не то селезінки.

— Бідна моя дитина! — вдався він до наївної хитрости, хоч і щиро при тому зідхнув. — І нікого з близьких не буде біля неї, щоб морально її підтримати в таку тривожну хвилину...

— О, про це ви найменше турбуйтеся! — енергійно потряс головою Зедергольм. — У вашої доньки перед вечором був священик, і вона саме просила, щоб її після сповіді ніхто не турбував. Зворушливо, знаєте, в наші вільнодумні й такі холодно-тверезі часи зустріти молоду людину з такою глибокою і ненадщербленою вірою, як у вашої дитини. Вона, наприклад, привезла з собою до лікарні якусь іконку, ще від її бабуні, і просила її повісити навпроти свого ліжка...

"Мамине благословення! — догадався Ігор, пригадавши, що він цю іконку разом з іншими речами відіслав до Марусі, коли йшов до війська. — І вона знає, що це від бабуні!.."

Йому раптом захотілося заплакати від радості і вдячності — до кого?

— Ваша донька запевняє, — продовжував Зедергольм, — що під опікою цієї іконки вона себе зовсім спокійно почуває. І я наказав іконку повісити так, як того хоче хвора. І... — професор зам'явся. — Я взагалі завжди присвячую хворим трохи часу перед операцією. Говорю з ними про всякі речі... І, ви уявіть собі, мені ваша Таня сказала таке: "Не вірю, що мій тато загинув. Я так багато молюся за нього, що напевне Мати Божа зглянеться на мої молитви"...

Професор раптом відвернувся до шафи з книжками і почав там щось маніпулювати, а Березовський закусив губу до крови, стримуючи вибух, що підкидав його на стільці.

— Ну, так... — знову заговорив професор і звів розмову в іншому напрямку. Питав дещо про життя в ССРСР, дещо згадав зі свого перебування в полоні, але скоро підвівся, даючи знати, що візита скінчена.

— Ви ще ніде не зупинилися? — спитав. — То я зателефоную зараз до знайомого готелю. Порекомендую вас. Вам там буде добре і недорого.

А вже на порозі, зовсім по-приятельськи затримавши руку Березовського, додав:

— Я, пане майоре, як лікар, мушу вам звернути увагу на те, що ваша донька після операції ще довго буде потребувати спокою. Розумієте мене? Всякі хвилюючі справи мусите відкласти на якнайдовше... Я якось зразу не догадався, що ви прийшли саме до Тані... А вона з таким пієтизмом говорить про свого батька, переконана, що він і далі перебуває в УПА, або є десь на засланні в Сибіру. Для неї батько — Лукіянчук... Подумайте добре, перше, ніж будете з нею говорити...

Ігор знову затрясся, бо нова хвиля ненависти й обурення вдарила його в груди.

— Бачу, що її мати зовсім не має совісти, — вистогнав, розтрощений словами Зедергольма.

— Ну, ну, — заспокоював професор. — У неї могли знайтися певні оправдуючі міркування, щоб так зробити. Вам, як військовій людині, найкраще повинно бути відомо, що війна має свої права...

Березовський страшно зніяковів: так, він це знав добре...

Епілог

Він перебіг у думках найголовніші моменти з відтинку часу, що вкладався у межі двадцять одного року, А стратив на нього ледве годину. А тепер знову вернувся до дійсності.

Сонце горнуло землю до своїх злото-панцирних грудей, коники прями цвинтарну тишу на срібних прядках, невтомна зозуля вторувала їм подвійними краплинами свого кристалевого голосу, а біля лавочки, вмираючи, ледве ворушилися повислі на стебелінках трави біло-рожеві пелюстки яблуневого цвіту. Вони, як і люди піддалися силам стихії, що відбивала далеко від рідного пня і заносила в безвісти...

Березовський підвівся і повільним кроком подався назад до цвинтарної брами. Йшов і йшов, поки не дійшов до лікарні. Не вагаючись, ступив на сходи і подзвонив.

— Ви бажаєте?.. — зустріла його прикрим голосом знайома вже з виду старша сестра, ніби не знала, чого він міг бажати.

— Хочу знати, як почуває себе хвора після операції?..

— Прийдете завтра між другою і третьою пополудні, — ще прикріше відповіла сестра. — Адже ви її щойно бачили.

— Я прошу відповісти мені на моє питання, сестро! — підняв голос Ігор.

— Мій пане! — скипіла сестра. — Чи ви думаєте, що ми не маємо нічого іншого до роботи, лиш стояти на чатах і відповідати вам що-п'ять хвилин на ваші питання?! Інформації про здоров'я хворих даємо між другою і третьою пополудні. До завтра! — і двері сердито затріснулися.

Ах!.. Березовський вицідив за звичкою брутальну лайку і з усієї сили почав тиснути гудзик дзвінка. Він зараз покаже цій білій жабі, як треба відповідати!.. Він...

— Пане! — рвучко відчинилися двері. — Ви не в таборі, де можна чинити бешкети! Я сьогодні ж поскаржуся професорові Зедертольму на вашу безличність і некультурну поведінку! Соромтеся!..

Березовський отямився. Пригадав собі, що він більше не майор, перед яким усе гнеться і трясеться, а звичайний скиталець на ласці чужої землі, нуль без ніякого авторитету якого ніхто не боїться і який мусить сам улягати навіть такий шпитальній сестрі...

На душі стало ще важче, втома насила нараз густою хмарою, і його потягнуло до тихої кімнатки готелю й чистого ліжка, якого не використав попередньої ночі, не замруживши й на хвилину очей.

Відпочити, відпочити!..

Прийшовши до готелю, ледве роздягнувся й пірнув у ліжку, в обійми сну і забуття...

Прокинувся з першою думкою про Танічку, миттю зірвався і глянув на годинник: пів на четверту. Проспав! Та злюща і неблаганна сестра тепер нічого не схоче сказати. Ще й вилає, чого доброго, пам'ятаючи його настирливість.

Ліниво одягнувся й закурив, уперше розглядаючи кімнатку. Чистенька й привітна, навіть не холодно-готелева. Ліжка, шафа, столик, фотель, два крісла і умивальна в куточку біля дверей. На вікні біла прозора фіранка, що в неї за кожним подувом ловився

пухирем вітер, а за вікном з поверху видно охайні вулички, на яких пульсує діловитий рух акуратного німецького міста. Гарно, чисто і... нудно. Чужина.

У двері постукала білява, висока і плоска, мов дошка до прасування покоївка — фройляйн Марта.

— Шановного пана просять до телефону, — повідомила чемно.

Збіг спішно униз і тремтячою рукою підняв слухавку: — Березовський.

— Зедергольм. Добрий день, пане майоре! — голос різкий і терпкий, як учора на початку розмови. — Я би просив вас, пане майоре, респектувати правильник лікарні й не турбувати обслуги в непризначені години. Зрозуміло?

"Просив би"!.. Не просив, а наказував.

— Так є, пане професоре! — по-військовому відрубав Березовський і навіть виструнчився. — Прошу пробачення. Цього більше не буде. '

— Взагалі, пане майоре, стримуйтеся робити все те, що могло б викликати зайве зацікавлення вашими відвідинами й непотрібні коментарі серед медичного персоналу, які навряд чи вийдуть хворій на добре. Зрозуміло?

— Так, пане професоре, — як школяр під "Отченашем" учителя відповів Березовський, але все ж спитав: — А як з донькою?

— Хвора потребує цілковитого спокою, — зігнував питання Зедергольм, — і тому я наказав нічого їй не згадувати про таємничого відвідувача, який через неї виламує всі двері...

— Перепрошую ще раз, пане професоре, — зовсім упалим голосом обізвався Березовський. — Але я ще прошу сказати мені, як є з донькою?

— Нічого нового.

— Себто, погано?

— Як звичайно, після операції. Я лишив розпорядження — повідомляти вас щоранку телефонічно, якщо перебіг йтиме нормально, і телефонувати зараз же, у всяку годину дня, чи ночі, коли б наступило погіршення. Зрозуміло?

— Дякую, пане професоре...

— Ще одне, пане майоре, — голос професора потеплів і став неофіційним: — приїхала ваша дружина...

Внутрі Березовського відразу щось дико зойкнуло, вдарило у вуха, відіззавшись шумом у мембрані слухавки і на мить оглушило його.

— Я не маю дружини! — ледве зловивши віддих, кинув сухо.

— Перепрошую, приїхала мати вашої доньки. Чи маю їй сказати про вас?

По миті гострого й болючого вагання, Ігор відповів голосом, який нагадував стукіт дерев'яної кулі, що покотилася по камінних сходах:

— Так, пане професоре! Можете їй сказати все, навіть прошу вас про це. Хай знає...

— Вам ліпше було б поговорити безпосередньо.

— Це своїм порядком: ми мусимо зустрітися і поговорити. Конечно!

— Гаразд. Пішлю її до вас. Бажаю вам скінчити все мирно. Це буде найліпша розв'язка і найщасливіший кінець для вас усіх, а особливо для Тані.

— Не розумію...

— Збудуйте наново те, що зруйнувала війна...

— Дякую, пане професоре, — зійшов своєю чергою на різкий тон Березовський. — Але виключеним є, щоб я прийняв пропозицію стати першим чоловіком під третім номером у тієї самої жінки...

— Ваша справа, пане майоре...

— Перепрошую ще раз, пане професоре: я більше ніякий майор.

— Учитель?

— Також ні. Скиталець — це так промовисто!

У слухавці добродушна усмішка:

— Ви — песиміст, пане Березовський. Але я бажаю вам від щирого серця всього найкращого.

Відклав слухавку і вернувся до кімнати, де вже спритна фройляйн Марта успіла застелити ліжку і поприбирати. Пірнув у фотель і закрив обличчя руками.

Маруся... Марія тут! Марія тут, близько!.. Може прийти кожної хвилини... Зустрінуться по сімнадцятьох з половиною роках!.. Боже, як страшно скоро збіг час, хоч здавалося інколи, що він тягнеться віками!.. Сімнадцять з половиною років — легко сказати!.. Танічка тепер старша, ніж була Мару... Марія, коли вони зустрілися вперше. Але не це, не це!..

Як вони зустрінуться зараз? Яку позицію зайняти супроти цієї жінки, яка зрадила його, яка відібрала у нього дитину? Як поведеться з нею? Хто вона йому, зрештою, коли належала до нього так коротко, коли ніколи не носила його прізвища, коли ніколи не назвала його своїм чоловіком?.. Тільки він, він, попри всього, уважав її своєю дружиною так довго і так вперто!.. Але тепер? Вона носить прізвище іншого, вона, до живого, чи мертвого, належить до іншого — вона чужа йому, чужа!..

Чужа? Але чому ж так нестерпно скімлисть серце, чому в душі вибухає вулкан, коли подумати про пестощі кохання, якими вона обдарувала іншого? Чому ненавидить її так пристрасно і так болісно — чому?... І, коли б так пішов за голосом своїх бажань, — зірвався б з місця, погнав би туди, де вона є, і задушив би власними руками без милосердя! Задушив би за те, що зрадила, що вкрала ім'я його дитині, що підмінила їй батька, за те, врешті, що він її так довго і так вірно любив. Боже, як він її любив!.. Не тепер, ні, давніше. Тепер не любить, не любить, не лю-ю-ю-бить!!!

Але тримав свої бажання на сталевій вуздечці. О, він не побіжить за нею ніколи! Він навіть при зустрічі не скаже ні слова докору. Що йому тепер до неї? Отже не любить. Справді не любить. Ненавидить. Він їй скаже просто:

— Я забираю Танічку! — все!

І що вона посміє на це сказати? Не має права спротивитись — одружившись з іншим, втратила свої права. Тепер має право він, — ВІН, — батько! Справжній батько, а не підставний! І Танічка піде з ним. Піде, безперечно, коли довідається, що її обдурено. Вона зненавидить матір, так, як він зненавидів, за зраду. Танічка не залишиться з нею.

Думав і трясся: щось, крім думок, непокоїло, било по нервах і дурманило голову.

Що?

Втягнув повітря. Запах! Такий віддавна знайомий, ніжний, хвилюючий запах!.. Звідки він його знає?..

Розглянувся по кімнаті й побачив на столику у маленькому флакончику китичку білих фіалок.

Це глум?!.

Ошалів. Скочив до гудзика дзвінка і почав раз-по-раз люто натискати.

— Забрати це, забрати!!! — обрушився на плескату фройляйн Марту, що миттю прилетіла на алярмовий виклик. — Хто дозволив?! Викинути зараз же геть!!!

Перелякана і здивована покоївка, бокуючи від роз'юшеного гостя, почала обережно просуватися до столу:

— Вибачте... — оправдувалася тремтячим голосом. — Ми стараємося гостям догодити. У всіх кімнатах є квіти... — і простягнула руку по китичку.

— Не руште!!! — нагло радикально змінив свою думку Березовський, хоч і не змінив тону. — Залиште! Хай стоїть!..

Готовий був змотлошити дівчину, як за святотатський вчинок, такою дорогою йому раптом стала біла китичка.

Бідна покоївка збараніла чисто і почала посуватися до дверей.

Ігор обер спітніле чоло і похилив голову.

— Даруйте, — перепросив. — Я дуже нервовий. У мене... Ет, ви того, фройляйн, не зрозумієте ніколи... Але я не божевільний і не злочинець — не бійтеся... Чи ви не будете такі ласкаві принести мені кави?

— В цю хвилину, пане! — відітхнула покоївка. — А нерви... О, я знаю, що таке нерви! Перепрошую...

Коли вона вийшла, сів біля столика і німо задивився на білу китичку, а в голові знову закружляли спогади, спогади...

Здригнувся, мало не впав, почувши легенький стукіт у двері. Невже?..

Але то була знову Марта. Увійшла з тацею і поставила її на столі.

— Ваша кава, пане. І лист...

— Лист?!

— Так, пане. Щойно приніс нарочитий післанець. Прошу!

Адреса написана таким знайомим кругленьким, кучерявим письмом!..

Гарячково відкрив листа, думаючи при тому злорадно: — Ага, боїться прийти сама! Пише... Хоче виправдатися... Марна справа!

Але ніяких виправдань не було.

"Ігорю!

Професор Зедеггольм розказав мені все. Просто неймовірно, але, слава Всевишньому, що Ти живий і на волі! Про решту поговоримо пізніше.

Тепер до Тебе одне прохання, Ігорю: я знаю, що Ти не віриш, але, заклинаю Тебе на пам'ять Твоїї покійної Матері, задля здоров'я Танічки не роби нічого такого, щоб викликати Божий гнів. Благаю Тебе, не гріши ні чином, ні думкою! Власне для того я

відкладаю нашу розмову і зустріч.

Ігорю, коли в Тебе є хоч краплина почуття людськості, коли Ти хоч трошки любиш Танічку — Ти вволиш моє прохання. Адже прошу так мало: в обличчі загрози життя Твоєї дитини забути на час усяку злобу. Вірю, що Ти зумієш це зробити.

Марія".

Знала, куди влучити, бо посилення на пам'ять матері і відклик до батьківського серця мали магічну силу, навіть при його атеїзмі. Були речі, які шанував свято. Забобони, чи ні, але справді над ним тяжить якийсь фатум. Мститься вже відколи — може помститися ще раз, і то — найтяжче. Саме лишень припущення, що Танічка може вмерти внаслідок якоїсь необережності з його боку, кидала його в обійми ледового жаху. А може бути все. Нещастя б'є його безустанно, то ж треба справді бути найбільш обережним.

Ні, він уже не зніс би, коли б ще якась найменша тінь упала на його сумління! Має забагато того всього! Зробить так, як хоче Мару... Марія. Він пильно уважатиме на кожний свій крок, на слово, на думку. Так, навіть на думку! Свого роду покута — і в нього стане сили її відбути при власній самоконтролі! Хай буде так, як просить Марія!..

* * *

П'ять днів минуло якось чудно, в штучно створеній порожнечі. Щодня ранком фройляйн Марта приносила йому разом з кавою і свіжими часописами телефонограму зі шпиталю все того самого змісту: "Все без змін".

Він зідхав, силком випивав каву і переглядав часописи, зміст яких розумів у нормальному стані наполовину, а тепер ще менше. Чекаючи телефону, не важився виходити, а, коли й виходив, то дуже ненадовго, і, походивши трохи, біг назад, зараз же при вході питаючи, чи до нього не телефонували. Дізнавшись, що ні, зідхав, підіймався до своєї кімнати і брався за часописи.

Час тягнувся нестерпно довго, він не витримував і знову виходив. Блукав безцільно вулицями міста, старався зосередити увагу на будівлях, на вітринах, але скоро йому це обридало, і він завертав назад. Гнав від себе кожну думку, яка б "могла викликати Божий гнів", і зі здивуванням помічав, що робить під тим кутом зору великі поступки. Правда, і їжа і життя стали для нього зовсім ніякі, як трава, навіть без полину, але він цупко держав себе в руках. Можна сказати, що й не жив, лиш балансував на якійсь дуже вузькій межі, мов акробат на шнурку, а направо і наліво від нього зяяла прірва. Боявся заглянути в неї, але знав, що колись втратить рівновагу. І чекав того моменту, як звільнення з пут. Інколи порівнював себе до індуських факірів і з усмішкою думав, що посідання секрету штучної летаргії не такий то вже й великий секрет. І самото, на що дозволяв собі, було пристрасне, боляче прохання: "Боже, врятуй її!.."

Аж шостого дня пополудні скотився коміть головою [\[83\]](#) вниз по сходах на телефонічний виклик і вхопив слухавку:

— Березовський.

— Галло! — залунала бадьора відповідь. — Тут Зедергольм. Добрий день, пане Березовський. Нарешті приношу вам новину: ваша донька поза небезпекою.

Штучний спокій, втримуваний протягом цих останніх днів, нараз тріснув, як обруч на напучнявілій бочці, і Березовський полетів зі своєї вузької межі в прірву радості.

— О, пане професоре!.. — зміг лишень сказати.

— Що, тішить вас?.. — і усмішка.

— Питаєте, пане професоре!.. Подяку вважаю за честь зложити вам особисто при найближчій візиті.

— Дрібниці. Для мене це також радість, бо було погано, зовсім погано...

— Я догадувався. Що вона робить?

— Пообідала і спить. Завтра вже її зженуть з ліжка.

— Як би я її міг побачити?

— О, ще треба почекати... — і нараз зміна теми: — Пане Березовський, біля мене зараз пані Лукіянчук. Просить спитати, чи може з вами побачитись. Де і коли?

"Пані Лукіянчук"!..

Цих два слова розірвали другий обруч, звільнивши раптом їдку, горючу сірку, що залляла собою всю радість щойно одержаної новини і перекинула Ігоря на другий бік прірви — в пекло.

Але він зіппив зуби і міцно затагнув сталеве вудило над своїми нервами.

— Прошу переказати пані Лукіянчук, що я до її розпорядження хоч і зараз, — відповів холодно.

По той бік телефону затулено рукою мембрану, бо в слухавці якийсь час було чути лишень якісь тіні від звуків. А потім:

— Пані Лукіянчук прибуде до вас приблизно за яких чверть години. Добре?

— Як буде пані Лукіянчук завгодно...

Ігор навіть вклонився з чемністю, хоч внутрі у нього... Але, чи варто згадувати, що діялося у нього внутрі?..

— Тим часом, всього доброго, пане Березовський.

— До побачення, пане професоре, і дуже, дуже вам дякую...

Піднявся до себе, закупив і заглянув у люстро. Був блідий, як стіна, але на вигляд спокійний. Пройшовся нервовим кроком туди й назад, закріпив фіалки і поспішив їх сховати. Куди? Ось, на шафу. Звідти їх не видно. Ще раз пройшовся, подивився у вікно, але не побачив там нічого. Сів у фотель, посидів, і знову встав і знову заходив. Кидало ним, а це було погано. Тут не можна дати собі волі й побити, поламати меблі, бо ж він більше не майор. Він — гість у готелі, гість, якого поручав Зедергольм. І, зрештою, не випадає воно зовсім. Треба бути спокійним-спокійним, як належить людині, що має дивитися на когось, хто ось зараз прийде, високомірно, з погордою.

А воно приходило важко. Стративши рівновагу, з заворотом голови перелітав з одної крайности в другу: раз радість, що Танічка вижила, другий раз... — "пані Лукіянчук"... Здуріти? О, здуріти легко, але цього мало, абсолютно мало!

Ікс разів сідав, уставав, ходив, заглядав то у вікно, то в люстро, а нарешті сказав собі: Годі!

Вмостився зручно у фотель, взяв часопис (Чи не догори ногами? Ні, в порядку) і

почав читати.

Стукіт подвійних кроків і голос Марти:

— Герр Березовскі, до вас гості...

Двері відчинилися, а він встав, не випускаючи з рук часопису, і застиг.

Мару... Марія!...

Так, на порозі стояла Марія.

Мій Боже, невже це справді вона?! О, життя для неї не минуло даром! Тридцять сім років, що їх мала, були записані виразно і в легкій сіточці зморщок біля очей, і у втомлено спущених кінчиках уст, і в сивині розсипаній по темному волоссі, прикритому наполовину чорним капелюшком. Згасли й колишні яскраві рум'янці, приблідли уста, й обличчя нагадувало зовсім-зовсім воскову скульптуру... І все ж була гарна (чи лишень такою йому видавалася?), навіть гарніша, як в молодості. Чим? Пережитими болями? Досвідом? Чи тим глибоким внутрішнім вогнем, який горів у темних очах і якого раніше не було помітно? Щось було в ній особливе, але його важко було з першого погляду схопити.

Мала на собі чорну суконку, в руках чорна торбинка, чорні рукавички — в жалобі. В жалобі й досі? Адже в газеті було написано: "Кілька років тому"... О, по Ігореві вона напевне жалоби не носила, а, коли й носила, то недовго, зовсім недовго!..

На всі свої спостереження й міркування він зужив лишень коротку мить, а всі його уплановані постанови щодо поведінки в перший момент зустрічі пішли (саме через цю несподівану жалобу!) шкереберть, і обличчя то корчилося, то розтягалося в нерішучих, ніякових і, напевне, глупих, гримасах.

Зате Маруся, очевидно через те, що нічого собі наперед не планувала, повелася зовсім природно і зовсім невимушено-щиро: спершу довгу хвилю мовчки постояла, на порозі, придивляючись до нього з неукриваною пильністю і таким же неукриваним зворушенням, а тоді шпарким кроком підійшла ближче і подала руку:

— Боже мій, невже я справді тебе бачу?!

Здається, коли б побачила у нього відповідний відрух, обняла б і поцілувала б від усього серця, без сорому, без ніяковости як обіймається і цілується по довгій розлуці щирого приятеля. Але тільки приятеля, чи старого знайомого... Іншими словами, в Марії появилася саме та байдужість, на яку він при найбільших зусиллях не міг здобути-ся. І тепер зранена до крови, до зойку амбіція стала сторч і подала йому залізні вудила...

— Так, пані Лукіянчук, справді бачите мене. Не помиляєтеся... — подавши по короткім ваганні руку, відповів з легкою усмішкою і з галантністю сальонового кавалера підставив їй стілець: — ласкаво прошу сідати...

Сковзнула по його очах повним раптового зрозуміння поглядом і відразу достосувавшись до його тону, цілком спокійно зайняла місце біля столика.

— Танічка починає одужувати, — сказала, стягаючи рукавичку.

— Про Танічку мене інформують щодня безпосередньо... — багатозначно кинув він, даючи знати, що з її уст не бажає нічого на цю тему слухати.

Маруся знову сковзнула по його очах повним зрозуміння поглядом, легенько і коротко зідхнула, і вже не відривалася. Дивилася пильно, не моргаючи.

— А ти не змінився зовсім, — зауважила тихо і якось дуже поважно. — Тільки посивів і став старшим...

— Чи це має для нас якесь значення, пані Лукіянчук? — кинувся, мов ужалений.

— Це має велике значення, Ігорю... — впала багатозначна відповідь.

Безличність! Одверта і, може, розрахована на щось безличність!..

Карбуючи кожне слово відповіді, він сам відчував, що від неї заносить їдким запахом запаленої сірки:

— Чемність наказувала б мені зараз сказати, що це дуже приємно почути. Але, на жаль, мушу поставити щирість вище чемности і признати, що це дуже... відважно, коли не більше, з вашого боку, пані Лукіянчук...

Маруся вичекала добру паузу.

— Ігорю, — обізвалася з ненарушеним спокоєм і глибокою поважністю в голосі, — ми маємо перед собою таку важливу і таку болючу розмову, що починати її ехидством, видаваним за щирість, не випадає. Не понижуймося до комедій...

— Ах, вибачте пані Лукіянчук! — сплеснув він руками. — Але насправді важко дібрати натурального тону, зустрічаючи свою дружину вдовою по іншому чоловіці. Це, погодьтеся самі, трохи клопітливо...

— Годжуся, — хитнула головою вона. — А ще більше клопітливо зустрітися з двома дружинами нараз...

Ігор відразу прикусив язика і кинув з-під лоба оком на Марію: що вона хотіла сказати? Знала щось про його романи, чи говорила навгад?

— Ви, пані, мали якусь справу до мене? — спитав з удаваною нетерпеливістю, щоб змінити тему.

Маруся перебирала пальці своєї чорної рукавички і спокійно витримувала його погляд. Коли б не спокій, можна було б сказати, що навіть атакує його очима.

— Ми маємо спільну справу, Ігорю. Професор Зедеггольм на твоє порушення сказав мені, що ти думаєш робити.

Він цього лишень і чекав! Став по другому боці столу і, давши волю своїй ненависті, своєму бажанню помсти, вимовив безапеляційно:

— Я нічого не думаю, шановна пані, — час на думання минув! Тепер же, як лишень моя дитина поправиться, — виїжджаю з нею за океан.

Замість перелякатися, Маруся тільки поблажливо усміхнулася:

— Думаєш, що це так просто?

Вона ще сумнівалася! Вона сміла ще усміхатися! Вона не знала, що він підсвідомо плекав у думках цю хвилину, коли зможе розтрощити всі її сподіванки, зламати найменший опір, завдати удар за ударом, викпивати[84], ображати, топтати в болото так довго, поки вона врешті відчує його силу!..

— Я, пані Лукіянчук, уже сказав раз: час на думання минув! Я Танічку забираю, а думки лишаю вам!

— Танічку не так легко забрати. Вона вже не дитина — вона повнолітня.

— Власне! — підхопив. — Власне! А її повноліття дає мені право говорити їй усю правду, якої дітям не говориться. Це влегшує розв'язку.

— І що ж ти їй будеш говорити? — поцікавилася Марія.

Ігорем підкинуло:

— Пані Лукіяничук, не прикидайтесь наївною інституткою, бо це не личить жінці у тридцять сім років, і не задавайте глупих питань! Ви знаєте, про що я буду говорити!

Маруся сягнула рукою по торбинку, відкрила її, витягнула якийсь папірчик і подала йому:

— Прочитай оце...

Трохи здивований, він розгорнув його і прочитав таке:

"Моя найдорожча, кохана Мамусю!

Бачиш, досить Тобі було лишень виїхати з дому, як Твоя дочка наробила шкоди. Але Ти не гнівайся на неї і не хвилюйся. Отець Григорій може засвідчити, що зі мною все дуже добре, тільки я непокоюся Тобою: Ти напевне будеш дуже журитися. Але, моя кохана, люба, золота Мамусю, не треба! Зі мною ж "моя Бозя" і Твоя молитва (правда ж, що так?). І тому я зовсім спокійна. Побачиш, що все буде гаразд — тільки більше надії на ласку Всевишнього!

Відчуваю біля себе Твої ніжні руки і цілую їх.

Твоя шкідлива Таня".

Записка датована передоднем операції і написана, чи то з болю, чи то з незручної позиції при писанні, нерівно. Але літери носили той самий кучеряво-кругленький характер, що й письмо Марії. І скільки теплоти, скільки ніжності й бадьорости містили в собі ці скупі слова!..

Ігоря стиснуло за горло: це ж він уперше побачив письмо своєї дитини! Радий був би припасти до нього устами, вишукуючи ними місця дотику її пальчиків. І напевне зробив би це, коли б лист був заадресований до нього. Але...

— І що з того? — спитав зі штучним спокоєм, віддаючи записку.

— Не розумієш?

— Ні.

— Дивно. Тебе ж завжди виводило з рівноваги покладання надії на Бога...

Справді, завжди виводило. Але якраз в даному випадку — ні. Навіть більше: по тому, що оповів Зедергольм і по тому, як побачив її, таку чисту, таку ясну, з тим непорочно-строгим затиском дівочих уст, повірив, що Танічка мусить бути саме такою: святою. Інакше вона не була б Танічкою, не була б його дитиною!

— І що з того? — спитав ще раз, потискаючи плечима.

— Як то "що з того"? Та з першого ж слова виникла б катастрофа, бо Танічка глибоко віруюча.

— Не збираюся з нею порушувати релігійних тем.

— Та-а-ак? — насмішливо підвела брови Маруся. — Адже збираєшся їй говорити "усю правду"...

Лютила його своїм спокоєм і самовпевненістю.

— Тільки ту правду, яка має безпосередні стосунки до справи! — втяв.

Маруся далі тримала брови високо над очима, але, замість насмішливого, зійшла на суворий тон:

— Власне ця правда, Ігорю, була причиною того всього, що сталося потім. І, не договоривши її, Ти допустишся найбільшої брехні й... підлоти!

— Пані! — скрутився Ігор. — Я прошу бути обережнішою у висловах і не спихати власної вини на інших! Причиною всього було ваше нове серцеве захоплення, що дійшло згодом до свого логічного кінця і дало такі трагічні для дитини висліди.

Спокій, удаваний, чи щирий, нагло зник, і Марія, вставши, випросталася на повний зріст.

— Коли так, то будемо говорити до кінця! — кинула сталевим голосом і сперлася руками об стіл. — Хто мені втовкав у голову, що подружжя, в якому скінчилася любов, мусить конечно розійтися?! Хто мені казав, що, коли моє кохання мине, то я не смітиму більше каратися в ролі дружини?! Хто вимагав від мене — негайно повідомити, коли тільки наступить охолодження в моїй душі?! Хто обіцяв мені розв'язати руки зараз же по такому повідомленні?! І чому ж то ви, пане Березовський, тоді, — тоді! — не брали до уваги всіх можливих трагічних вислідів для дитини?!

Був розбитий до такого степеня, що несподівано зійшов на "ти", якраз після того, коли Маруся сказала йому "ви" і "пане". Але не піддався — перейшов у наступ:

— А ти лишень тоді прийняла до серця мої погляди, коли вони тобі стали в потребі, правда? І тоді тобі нічого не казали твої "переконання"?..

Мов підломлена, Маруся впала на стілець і затулила очі руками.

— Маєш рацію, Ігорю, маєш рацію... — призналася тихо й винувато. — Прийняла твої погляди до серця в момент, коли треба було себе виправдати... В момент, коли хотілося піймати щастя, що було побіч, що манило кілька років... Подумала тоді, що ти й так би покинув мене, коли б дізнався, що моє серце належить іншому, — і одружилася. Думала і над тим, що ми ж не подружжя, що Танічка — нешлюбна дитина, а тут приходить людина, яка пропонує законний шлюб, пропонує своє ім'я дитині — людина, яка любить давно і щиро...

Зупинилася на мить, задумавшись, і в її очах знову з'явився той давно знайомий зосереджено-незрячий вираз, скерований кудись далеко-далеко в минуле. А в той же час її ліва рука машинально стягнула другу рукавичку, й Березовському впало в очі дві обручки на безіменному пальці.

Зі скреготом зубів здушив у собі поновний вибух — ламати, трощити, тупати ногами і лаятися по звірячому, брутально, запекло!..

А Маруся, не дивлячись на нього продовжувала:

— Я б могла, остаточно, виправдатися перед тобою і зараз офіційним папірцем, в якому значилося, що ти згинув. Але перед моєю совістю нема оправдання. Я повинна була передбачати, що папірець бреше, я, коли хочеш знати, навіть передчувала це. Але... — повернулася нараз до Ігоря і пронизала його поглядом. — Але ж я поступила

саме згідно з твоїми засадами! На цей раз моє серце пішло в парі з розумом проти чогось глибшого, проти того, що я завжди називала своїми переконаннями, і перемогло. Я ще раз виступила проти них, проти самої себе, і... бачиш, що з того вийшло...

Ще до цього часу в Ігоря десь тліла малесенька-премалесенька, смішна й наївна іскорка надії на те, що цей шлюб був фіктивним. Він, може сказати, навіть толком не знав про її існування, і тільки тепер зрозумів, як багато вона важила. Але признання Марусі здмухнуло її геть, а натомість війнуло з усієї сили в багаття заздрости — і воно бухнуло новим полум'ям.

— То ти любила його? — спитав зловісно, підступивши ближче.

Маруся мовчки хитнула головою.

— Ще відтоді, з села?

— Тоді я ще боролася зі своїми почуттями...

— Але потім, коли він опинився у твоїй хаті, ти вже не боролася? Ти радо пішла в його обійми, відразу ж ставши його коханкою, правда ж? — схилився над нею, роздираючи своїми питаннями і без того пекучу рану.

Маруся підвела голову й гордо глянула йому в-вічі:

— Я ніколи не була його коханкою! Сильвестр занадто шанував і себе, і мене, а тому не підмовляв мене "на божевільні кроки"...

— О, — зло усміхнувся Ігор, — він, безперечно, був великим моралістом!.. Не сумніваюся, що ви і по шлюбі тішилися самим платонічним коханням...

Маруся пополотніла і встала.

— Пане Березовський, — зморозила його льодовим тоном, — ви безличні, влазячи в мої інтимні справи з МОЇМ ЗАКОННИМ, ШЛЮБНИМ ЧОЛОВІКОМ. Вам до того зась!

— Ах, перепрошую!.. — сичав він з їддю в голосі. — Хочу лишень знати, чи ви і перед паном Лукіянчуком були такі дискретні, коли мова йшла про інтимні справи, наприклад, зі мною?..

— Ні, не була! — кинула з викликом. — Повторюю: то був мій законний, шлюбний чоловік, і перед ним не могло бути секретів. Ясно?

Став зчудований, просто спаралізований, аж тепер зрозумівши секрет її краси: вона була у внутрішній, глибоко потенціальній силі духа і волі, в певності себе, в гордості і в невмінні хизуватися — в правдивості! І цієї внутрішньої краси не могли протьмарити ні зморшки, ні сивина, ні брак барв і блиску.

— Кінчаймо цю розмову, — зідхнула, враз погасши і прибравши свого спокійного вигляду. — Я спішуся.

— Розмова скінчена, пані Лукіянчук... — вдав знову байдужого, але нервово закурюючи нову цигарку. — Розмова скінчена...

— Ні, Ігорю, не скінчена, — похитала вона головою, — навіть не почата.

— Бажаєте ще чогось довідатися?

— Так. Бажаю Довідатися одної правди: чи ти дійсно любиш Танічку, чи бажаєш наробити скандалу тільки для того, щоб помститися на мені?

— Пані, ви нахабні до неймовірності!!! — ревнув, як зраний бик. — Ви негідні моєї помсти. Я вами погорджую! Я не можу собі простити, що саме вам випала незаслужена честь — стати матір'ю моєї дитини! Проклинаю себе за це!!!

— Чому? — легко морщачись від крику, знову високо звела брови Маруся.

— Бо... Бо... бо особа з такими "переконаннями", як ваші, не має права виховувати дитини!..

— Ви би її виховали краще?

— О, напевне!..

— Так, наприклад, як "виховували" мене?

Мов би цим питанням висмикнула йому нагло хідник з-під ніг, і він, гримнувши з висоти свого обурення, проковтнув язика.

А вона ледве помітно не то скривилася, не то всміхнулася і знову з "ви", яке у неї виходило так природно, вернулася до такого ж природного "ти":

— Ти б і Танічку повчав, що вона, наприклад, може почати своє подружнє життя так, як вона хоче? Ти б і її намовляв шукати розкоші у божевільних кроках? Ти б і її з п'ятнадцятого року життя орієнтував на приклади хоч би й Стешки, заохочуючи бути сміливою і послідовною до кінця в коханні та розпоряджатися собою без очікування дозволів? Ти б і її доказував, що, де любов, там нема місця ганьбі навіть тоді, коли любов кінчається придбанням байстряти?..

Ці питання, нанизувані одне на одне, в тоні здійсмалися все вище й накручували тугу спіраль, а спіраль шрубою[85] врізувалася в мозок, врізувалася з кожним питанням все глибше, викликаючи почуття, що йому могли б позаздрити всі слуги пекла. І на кінець сталося щось неймовірне, щось таке страшне й огидне, на що Березовський не був спроможний ніколи. І аж спромігся тепер, бо не витримав.

Адже мова йшла про Танічку, про його чисту, непорочну, святую Танічку, на яку безкарно не сміла впасти жадна порошок!..

А Маруся лишень хитнулася під його важкою рукою, але навіть не змінила пози. Стояла далі горда, випростувана й грізна. Ще грізніша з відбитою прямою долоні на обличчі, яка починала все більше червоніти й розгарятися. Стояла з розpalеними очима й дивилася йому в душу, як його власна совість, його сумління.

— Кого ти вдарив, Ігорю? — спитала тихо, хоч ніздрі її роздувалися й тремтіли. — Ти знаєш, кого ти вдарив? Ти дав поличника самому собі, своїм поглядам і своїм засадам. І вони нічого іншого не варті, тільки поличника...

Він уже зрозумів це й сам. Впав у фотель і люто вгородив усі пальці у волосся. Дер, шарпав і стогнав:

— Ти... Ти... не сміла того казати про нашу дитину, не сміла!..

— Чому? Ти весь час учив мене підходити до всього розумом і єдино його вважати критерієм правди. Поясни ж мені тепер тим самим розумом, чому ти вважав би злочином супроти твоєї доньки те, що ти вщеплював, як правду доньці іншого батька? Чи я для покійного тата не була також єдиною донькою, як для тебе Таня? Чи він любив мене менше? Чи дорожив менше моєю чистотою? А що ти зробив зі мною? Я

обвинувачую тебе не так у тому, що ти переміг мене фізично, як у тому, що ти наперед заразив мою душу бактерією гнилизни й безвір'я. Це було підліше й жорстокіше від прямого фізичного гвалту!..

Замовкла на хвилину, бо хвилювання забивало їй віддих.

— І ще одне, — продовжувала передихнувши. — Я тобі того ніколи не казала, але сьогодні скажу: ти є вбивцею мого батька, — людини, яка вірила в тебе більше, ніж ти був того гідний і яка любила тебе, мов рідного сина. Його тінь стала між нами і стояла б виразніше, коли б ми зішлись знову... Я не ідеалізую покійного, знаю, що він мав свої слабості і свої плями на сумлінні, але в порівнянні з тобою — він був святцем. І ти вбив його саме тому, що поцілів у найчуттєвіший, найдорожчий йому куток його душі. Убив спочатку віру в тебе, убив віру в мене, а потім уже його самого. Ти є звихненим злочинцем, Березовський, і тому ти не маєш права не то що виховувати, а й підходити близько до молодих незіпсованих душ. Тебе треба гнати від них, як прокаженого!..

Зсунувся з фотелю і підповз до неї на колінах, мов та жаба з відірваними ногами, викликаючи гострий жаль і обридження одночасно.

— Марусю... — захлипав. — Марусю... Можеш мене добити, але не кажи так! Я готов собі відрубати руку, хочеш?.. Накажи — я відрубаю, щоб лишень доказати тобі, що я не є такий. Я не вірю в Бога, але я навчився розуміти святість і саме цією святістю є для мене Танічка. Цілих вісімнадцять років я молився до неї, я... Ні, ти цього ніколи не збагнеш, бо ти ж не знаєш, що таке розлука з дитиною... Я був би щасливий, коли б міг умерти за неї... Я...

— Скільки слів, Ігорю!... — з сумною іронією обізвалася тихо Маруся. — Скільки слів!.. Але ти встань і будь людиною. Ми мусимо скінчити цю розмову. Я спішуся...

Слухняно звівся і став, зігнутий, тримаючись, мов п'яний, за стіл.

— Досить Марусю! — попросив.

— Ні, не досить! — безжально потрясла вона головою. — Мусиш слухати до кінця, щоб не лишилося нічого недоговореного. І стань рівно, чи сядь, коли не можеш стояти, бо на тебе дивитися прикро...

Покірно присунув стілець і сів, обперши голову на руки, а Маруся, гидливо морщачись, почала знову:

— Дивно, Ігорю, але, дивишся на тебе збоку — орел, лев, герой. Послухаєш — і в першому моменті здається — Соломон, революціонер. А насправді — мізерія, безсилість і пустомельство. Хочеш відібрати у мене Таню? Я віддам її тобі сама, коли викажешся гідним пашпортом. Але що записано у ньому? Ти свого часу стільки гарних слів наговорив про любов до свого народу, про обов'язок боротися за державу, про радість — кинути власне життя без очікування винагороди під ноги нації... І що ж ти з того всього зробив сам? Годжуся, що вісімнадцять, чи двадцять років тому важко було щось зробити. Але в останній час, в роки війни і після неї, коли нарід знову почав підносити голову, — що ти зробив? Дослужувався до майорства і воював за ворога, приймаючи від нього чини й ордени? І більшого від цих "подвигів" ти нічого не доказав?

Зідхнув глибоко, покаянно:

— Не доказав. Для мене життя по втраті вас обидвох втратило всякий сенс...

Маруся згіржливо скривила уста:

— Для тебе, Ігорю, сказавши щиро, життя ніколи не мало сенсу, бо ти розглядав його виключно через призму матерії. Всі твої благі намірення і всі твої пориви були мертворожденними, бо в них бракувало Духа і віри в Духа. Коли б ти, такий мудрий та інтелегентний, та мав хоч трошки того, що мав півграмотний швець і п'яничка Кобзаренко, ти був би інакшою людиною. Був би таким, як Сильвестр чи Євген, які вже звідси, з вільного світу, пішли знову у царство рабства, здобувати від ворога гармати голими руками і... силою Духа. Що ти так дивишся? Ти не знав, що Євген пішов з Сильвестром разом? Так, так, пішли проти "здорового розуму" за покликом Ідеї й Духа, поставивши їх далеко вище, ніж збереження фізичного існування... Ти тікав на захід, вони втекли на схід. Диваки, правда ж?.. А ти, Ігорю?.. Ти не йшов уперед, не здобував відзначень, не проявляв героїзму під гаслом Духа, лишень духа з малої літери? Заперечиш? Адже навіть большевики зрозуміли, що матерія безсила рішати великі питання, і тому в скрутну хвилину покликали з гробів духа Суворова й Кутузова. Сталіна з його "Питаннями ленінізму" було замало. І виринули призабуті духи, виринуло знову слово "священний", збезчещене сусідством диявольського терміну "родіна", а сліпа маса, обдурена фальшивкою, лізла грудьми на вогонь і багнети, бо ж їй запахло врешті те, за чим вона тужила. Чи не так?..

Ігор мовчав.

— Приймаю твою мовчанку за знак згоди, Ігорю, — зрезюмувала Маруся. — Але, знаєш, що? Найтрагічнішими фігурами у тому поході були такі, як ти. Бо ти, так вперто і завзято відкидаючи Духа з великої літери, від духа не втік, лишень попав у полон іншого, того, що пишеться з малої літери і що походить прямою дорогою від сатани. Цього не треба ні шукати, ні трудитися, щоб його пізнати — він сам знайде свою жертву, вхопить її цупко і примусить робити все, що йому потрібно. Робив і ти. Проти своєї волі, всупереч самому собі, але робив. Бо це було закономірне, це було неухильно для того, хто відкинув Духа з великої літери.

— А тепер вернемося до Тані... Згадував мені професор Зедергольм за твої мрії про ферму... Маєш щастя, що тобі не довелося вийти з такою пропозицією перед дівчиною, бо вона висміяла б тебе і винагородила б презирством. Ти її не знаєш. Вона не хоче спокою, вона ненавидить тишу й безтурботність, вона ставить у ніщо збереження фізичного існування. Зі запалом юности вона мріє про ліс, про скоростріл і про гранати. Їй не заімпонуєш ні фермою, ні сльозами великої любови, і не спокусиш її, хоч би й сто разів помер для неї. Для неї ідеал — Чупринка[86]. Для неї нема більшої гордості від того, що вона — донька борця УПА. В ній нарешті обізвалася правдива Кобзаренківська кров, і я не знаю, чи довго зможу її тут втримати. Танічка пам'ятає і любить Сильвестра, котрий, треба признати йому належне, був ідеальним батьком, хоч і нерідним, вона молиться за нього і до нього...

Сльози виступили в незрячо-зосереджених очах Марусі, а голос став глухим, тремтячим, повним муки і погрози.

— Іди ж тепер скажи їй, — вказала владно кудись рукою, — що її обдурено, що вона зовсім не донька борця і подвижника, а байстрия большевицького командира — іди скажи!.. Відважишся?..

Ні, він би не відважився. Доказував це своєю понурою мовчанкою і лютим шарпанням волосся.

Маруся вичекала довгу мить і почала м'ягше:

— Ігорю, замість голосних слів, замість трагічних обіцянок, коли ти тільки справді любиш Танічку, — ти повинен зректися її і лишити все так, як є. І саме цією жертвою ти зробиш більше, ніж жертвою життя, яке їй непотрібне. А для мене... Мені ти даси доказ, що ти можеш бути також і шляхетною людиною...

Заметався, мов наколений хробак, істерично крутячи головою:

— Ні, Марусю, ні!.. Ти вимагаєш від мене чогось більшого понад мої сили! Я не можу зректися Танічки, не можу!.. Я хочу бути біля неї, я хочу говорити з нею, я хочу бачити її, я... Ти не розумієш, чого вимагаєш!..

— Я вимагаю єдиного, що в даному випадку найкраще. і

— Ні, ні! Це не єдине! — кидався в розпуці. — Можна розв'язати все інакше... Подумай: Сільвестр загинув; Ти тепер вільна, вдова... .

— Ігорю! — зірвалася обурено на ноги. — Про це нема мови! Прошу це кінчати!..

— Чекай, Марусю, вислухай мене!.. Я ж не хочу від тебе нічого, я не накидаюся зі своїм коханням, я не вимагаю його від тебе, але, коли й ти любиш нашу дитину, ти повинна подумати над тим, щоб якось повернути їй батька, її правдивого батька! Це ж твій обов'язок, як матері. Не говорім про себе — думаймо виключно про нашу дитину... Я ще не знаю, як би це зробити, але вірю, що обставини колись нам підкажуть... Все розв'яжеться... Танічку можна буде підготувати до всього помалу... Вона вже не маленька — вона зрозуміє...

Дивилася на нього зі співчуттям, але мала стиснені уста і лишень з трудом їх розтулила:

— Ігорю, пригадуєш собі, як одного разу покійний тато тобі сказав: "Глядіть, не жартуйте з Богом, бо доля колись готова вашим же салом та по ваших же губах мазнути". Пригадуєш? Так, от, ти ще не знаєш усього: у нашому таборі живе ще одна твоя "жінка"...

— Моя жінка?! — вирячив очі Березювський.

— Так: Зоя Колосовська.

Він аж назад відкинувся, так несподівано це було.

— Зоя Колосовська?! Вона ніколи не була моєю жінкою!!! — запротестував голосом, що зраджував бунт цілого його нутра. — Ніколи!!!

Маруся блідо всміхнулася:

— Вона була довше і більше твоєю жінкою, ніж я, Ігорю. Ви ж любилися, ви ж мали спільні погляди на кохання і родину, і обидвоє уважали, що справжній шлюб є там, де є співжиття в коханні, а реєстрація його — це кайдани і образа...

— Звідки знаєш це все?

— Пані Колосовська не робить з цього секрету, і цілий табір, включно до її теперішнього чоловіка, якого вона тримає під пантофлем, знає докладно про всі її, — нівроку, численні, — "шлюби"...

Щось невмолиме насувалося на Ігоря, і він, відчуючи свою безсилість і повну поразку, в'яло кинув:

— Тварюка!.. Безсовісна, безстидна тварюка!..

— У неї своя логіка, Ігорю, і свої погляди на речі, — вступилася з іронією Маруся. — Як і ти, вважає, що, де є кохання, там немає ганьби. А, коли нема ганьби, то чому ж про це не можна говорити одверто? У неї кожний зв'язок — шлюб, кожний коханець — чоловік. І на тій підставі вона й тебе зараховує до своїх чоловіків, і то, — можеш пишатися! — вважає найкращим...

Ніякі питання більше не були потрібні, але він ще спитав:

— І яке ж, остаточно, має відношення та особа до нашої розмови?

— Велике! Бачиш, Танічка вчилася в таборівій музичній школі у пані Колосовської. Пані Зоя сама більше не грає, бо має цілком zdeформовані ревматизмом руки, але вчить інших. Та це так, між іншим... Так, отже, пані Колосовська, довідавшись від Танічки, звідки ми родом, дуже зраділа і просила спитати, чи я припадково не знала такого Ігоря Березовського. Для ствердження ідентичності передала мені Танічкою твою фотографію з, до речі, потрясаючо чулим автографом... Так, що Танічка вже знає тебе з видження і навіть сказала, що ти подібний до артиста з Голлівуду...

Ігор чув, що в нього вмирає серце. Це був кінець, кінець!..

— І чого вона хотіла, "там та"? — спитав тупо й апатично.

— Чи я знаю? Видно, сентимент у неї живе й досі. Недаром же й сина на твою честь назвала Ігорем...

Рванувся, як жертва в останній передсмертній судорозі, й зараз же безсило опав. "Назвала сина Ігорем"!.. Це було моторошно, цинічно, пекельно, холерськи дотепно — назвати свого байстрюка іменем іншого коханця! Це було так смертельно смішно, що йому захотілося завити від реготу!.. Але він ні завив, ні зареготав, він сидів, мов камінний.

— Ну, і як же? — спитала Маруся. — Вистачить у тебе відваги "сказати всю правду" Танічці, включно з признанням, що ти і є Ігорем Березовським?..

Перед його очима ще раз виринув образ юного дівочого личка, покладеного на тло блискучо-білої подушки, глибокий спокій, що лежав, як печать непорочної святости, на довгих віях, відсвічував на гладенькому чолі та на суворо стиснених цнотливих устах, — личко, якого тільки білість, одинока білість, могла не ображати своїм сусідством, — личко, що було віддзеркаленням чистоти й незайманности. І це він би мав перед тим личком "казати всю правду"?.. Смішно було навіть відповідати на таке питання!..

Сидів мовчки й покійно переживав останній акт власної трагедії. Тупо дивився на Марусині руки, а потім недоречно спитав:

— Чому носиш дві обручки?

Маруся здригнулася.

— Чому ношу дві обручки? — перепитала і собі задивилася на них. — Бо Сильвестр, відходячи, не вірив у те, що ми ще колись зустрінемося в житті, і лишив мені свою...

Уста її скривилися, а з очей раптом викотилися дві великі сльозини і покотилися по щоках вниз.

Березовський поволі встав і розбитою старечою ходою підійшов до шафи. Витягнув з флакона китичку білих фіалок і втиснув її в руки здивованої жінки.

— Ось, — промовив тихо, — твої фіалки. Ти дала мені їх при першій зустрічі, а я тобі звертаю їх при прощанні. Не такі свіжі, як були твої, але за двадцять один рік мали право постарітися, правда?.. Чому дивишся так чудно, Марусю?.. Думаєш, що знову пишні слова?.. Ні, на цей раз щось більше, як слова... На цей раз — символ. Кажуть, що білий колір — символ розлуки... Візьми ж свої білі квіти назад і забудь про все, що було... Забудь, Марусю — це моє щире і одиноке прохання...

Вона раптом заридала і припала йому до грудей. Але він рішучо віддалив її від себе:

— Ви спішилися, пані Лукіянчук, Вам треба йти...

— Ігорю, — хлипала, — бідний, нещасний Ігорю, що ти задумав? Що хочеш робити?

— Не знаю сам... — відповів бадьорішим голосом і силувано усміхнувся. — Коли б мені вдалося пробитися назад, спробував би ще відшукати загубленого Духа там, де задля Нього приносять себе в жертву такі, як Євген, як ВАШ ЧОЛОВІК і БАТЬКО ВАШОЇ ДИТИНИ, пані Лукіянчук...

В сльозах, які стояли в очах Марусі, нараз розцвіли веселки, а в темній глибині зіниць зродився вираз жалю і розкаяння.

— Ігорю...

— Не говоріть, не говоріть!.. — перебив її Березовський. — Не треба слів — я розумію...

Шанобливо поцілував їй руку, взяв твердо за лікоть і, підвівши до порога, з глибоким уклоном відчинив перед нею двері...

Кінець.

1957-1958 рік.

Бразилія.

Від видавництва

В одному із своїх листів до Видавництва "Гомін України" Ольга Май між іншим писала:

"... В 1947 р. прибула до Бразилії і щойно тут почала присвячувати більше уваги писанню. Виданням споминів: "З часів Єжовщини" окремою книжкою (Мюнхен, "Українське Видавництво", 1954), починається моя справжня письменницька діяльність. За цією книжкою йде тритомова повість "Бог вогню" і "Чудасій". Під різними скороченнями і псевдонімами друкуються в кількох видавництвах ("Свобода", колись "Український Самостійник", а тепер "Шлях Перемоги", "Наше Життя", "Мітла" і "Гомін

України").

Якщо говорити про мою амбіцію, то я не так пишаюся тим що написала, як тим, що писала і пишу в обставинах в яких ледве, чи писала б інша людина, особливо мати і господаря дому".

Від 1956 року, коли цього листа було писано, появились друком ось такі більші праці Ольги Мак:

Повість "Чудасій" 1956 р. (одержала літературну нагороду Чикаго).

Роман "Жаїра" I том — 1957 р.

Роман "Жаїра" II том — 1958 р.

Роман "Проти переконань" — 1959 р.

Короткі новелі, нариси, статті і т. д. появляются постійно в різних газетах, журналах і альманахах.

Таким чином з появою друком "Проти переконань" завершено п'ятирічний період часу плодотворної письменницької діяльності Ольги Мак.

Майже дві книжки кожного року, це неабиякий успіх.

Літературно-мистецьку вартість творів Ольги Мак критика оцінила дуже позитивно.

Якщо йдеться про сюжетне полотно творчості письменниці, то воно дуже широке і з появою кожного нового твору авторка щораз сильніше і гостріше та сміливіше підходить до розв'язання різних важливих людських проблем.

В "З часів Єжовщини" авторка менше переповідає і деталізує факти, натомість скупчує увагу на пізнання моментів психологічного порядку того часу.

Тритомовою пригодницькою повістю "Бог вогню", що її читає молодь і старші, авторка, як це підкреслила критика, справді заповнила в значній мірі велику прогалину в літературі для нашої молоді.

Проблема орієнтації на власні сили і потреба активної визвольної дії стає центральною ідеєю повісті "Чудасій", особливо в питанні усунення з України московської "мамаші".

В романі "Жаїра" читач переживає трагедію індійського народу^[87], який не зумів піднятися на потрібну височину в слушний час і мусів понести поразку з усіма її страхітливими наслідками.

В романі "Проти переконань", що оце даємо до рук наших читачів авторка літературно-мистецькими засобами розглядає стільки різних найпекучіших питань нашої доби і ставить їх у такому яскравому наświetленні, що ледве, чи хто досі в нашій літературі мав відвагу в тій формі ці проблеми розглядати.

Наприклад, широка дискусія на тему філософії, релігії, традицій, побуту, материнства і т. д., що ведеться між дієвими особами роману, може в декого, хто не вглиблюється в проблему, викликати певні застереження.

Ось що пише сама авторка на цю тему в одному із своїх листів:

"... Якщо хочемо дискутувати на релігійні теми поважно, висуваймо аргументи і контраргументи гідні дискусії. Той, хто боїться таких дискусій, дає лише доказ, що він сам зовсім не є віруючим, лишень вдає віруючу людину для годиться. Багато можна на

цю тему писати, але я хочу пригадати лише Лесю Українку з її "У катакомбах", "Руфін і Прісцилла", чи "У пущі", або Шевченкове: "Мені здається, що й Самого Тебе вже люди прокляли"...

До повищих слів авторки "Проти переконань" годі щось додати. На думку приходить місце з "Інтереси і принципи" Мадзіні^[88]: "О, люди Фур'є, Сен-Сімона і комунізму! Я знаю останнє слово всіх ваших доктрин. Всі ви, свідомо, чи несвідомо, яке б ім'я не носили, яку б форму всесвітнього братерства і любови не узурпували в демократії, — ви всі обожаєте користь. Ви не маєте моралі іншої від моралі інтересів. Ваша релігія є релігією матерії. Ви кажете: "Оздоровім тіло, а коли воно буде сильне, грубе і добре нагодоване — в нього вийде душа". А я вам кажу: — Ні, — лише шляхом душі ви оздоровите тіло; в душі є джерело зла, рани тіла є лише зовнішніми виявами внутрішньої недуги"...

Решту скажуть читачі і критика.

До цих кількох зауважень у зв'язку з виходом з друку "Проти переконань", Видавництво хоче додати найкращі побажання Шановній Авторці на порозі нового п'ятиріччя письменницької діяльності.

Примітка упорядника інтернетної публікації

Роман "Проти переконань" української письменниці Ольги Мак написаний авторкою у Бразилії, де вона тоді мешкала. Тут роман представлено за публікацією 1959 року, видавництва "Гомін України" (Канада, провінція Онтаріо, місто Торонто).

Примітки:

^[1] Ганч — вада, недолік, гандж. *(Тут і далі у виносках примітки упорядника інтернетної публікації).*

^[2] Лудити — дурити, обманювати, приховувати правду.

^[3] Гонти — дощечки, якими покривають дах; нібито черепиця, але не керамічна, а деревинна.

^[4] Церата — клейонка.

^[5] Едмондо Де Амічіс (1846-1908) — італійський письменник, найбільш відомий своїм романом "Серце", про виховання дітей, де виклав свої морально-педагогічні погляди. Йоганн Генріх Песталоцці (1746-1827) — видатний швейцарський педагог-новатор.

^[6] Вегетувати — жити наче рослина, без високих прагнень, поривань.

^[7] Ксантиппа — дуже сварлива жінка, скандалістка, склочниця, що була дружиною давньогрецького філософа Сократа та матір'ю його дітей.

^[8] Тут слово "гайдук" ужито в значенні "прислужник, лакей", а не у значенні

"повстанець", бо ж це слово має два протилежні смисли.

[9] "Один волос — це волос, а багато волосків — це борода" — один з доказів Маркса на "закон" переходу кількості в якість. *(Примітка авторки).*

[10] Касарняний — казенний.

[11] Хосен — користь.

[12] Огюст Конт (1798-857) — французький філософ, соціолог, позитивіст. Конт висунув ідею соціології як науки про закони функціонування та розвитку суспільства в цілому та окремих суспільних явищ. Він зазначав, що у своїй галузі соціологія повинна вирішувати такі ж завдання, які в інших галузях знань вирішують фізика, хімія, біологія.

[13] Томас Гоббс (1588-1679) — англійський філософ, класичний представник англійської філософії періоду Англійської революції. Послідовно розробляв систему раціоналістичної філософії, яка охоплює не тільки вчення про буття і пізнання, а й вчення про суспільство і державу.

[14] Жульєн Офре де Ламетрі (1709-1751) — французький медик і філософ епохи Просвітництва, прибічник сенсуалізму в теорії пізнання, відомий своєю книгою "Людина-машина", в якій він порівнював людину із механізмом. Вважається першим типовим представником "механістичного матеріалізму", а в деяких працях його філософія класифікується як "епікуро-картезіанство", через сильний вплив, який на нього призвели такі філософи, як Епікур та Рене Декарт.

[15] Джон Стюарт Мілль (1806-1873) — британський філософ, політичний економіст. Виступав як прогресивний для свого часу науковець і громадський діяч, якому були близькі ідеали загального людського блага. Підтримував реформи в інтересах широких верств населення.

[16] Український письменник Володимир Винниченко (1880-1951) був відомий своїм радикальним поглядом на мораль і етику, часто ставив під сумнів традиційні норми та цінності.

[17] Діамат — діалектичний матеріалізм — це філософська концепція, яка стверджує первинність матеріального світу та розглядає його в нерозривному зв'язку з постійним рухом, розвитком і внутрішніми суперечностями. Це одна зі складових марксизму, що ґрунтується на ідеях Карла Маркса та Фрідріха Енгельса, і протиставляється як ідеалістичній, так і традиційній матеріалістичній філософії. Діамат був обов'язковим предметом вивчення у советських вузах, нарівні з "історією КПСС" і тому подібними "науками".

[18] Їдь — отрута.

[19] Ошуст — обманщик, шахрай.

[20] Можливо, мається на увазі Крістіан Фрідріх Даніель Шубарт (1739-1791) — німецький журналіст, поет, композитор і органіст, автор соціально-критичних творів, за які його неодноразово карали (зокрема він був ув'язнений у тюрмі на десять років).

[21] Анальфабет — неписьменна, неосвічена людина; неук.

[22] Ретяз або ретязь — ланцюг.

- [23] Пришви — це частина чобота, що включає носок, бічні частини та задник. До пришв ізнизу кріпиться підощва, а зверху — халява.
- [24] Трійливий — хворобливий.
- [25] Мотилі — метелики.
- [26] Амбон або амвон — підвищення в церкві, з якого виголошують проповіді.
- [27] Штундисти — це члени протестантських релігійних рухів, які виникли в Російській імперії в другій половині XIX століття. Рух поширився серед селян південних губерній, на нього вплинули німецькі колоністи-протестанти, а згодом штундисти злилися з іншими євангельськими групами, зокрема баптистами. Назва походить від німецького слова "Stunde" (година), маючи на увазі час для читання та тлумачення Біблії.
- [28] Цера — колір шкіри.
- [29] Скрахувати — зазнати краху.
- [30] "Ad acta" — це латинський вислів, який означає "до справи", "в архів" або "документ до справи". Він використовується для позначення завершення справи або для перенесення документа до архіву для зберігання.
- [31] Випускниця — абсолювентка. *(Примітка авторки).*
- [32] Бахматий — надто широкий, мішкуватий (про одяг).
- [33] Кратчастий — у клітинку, картатий.
- [34] Наліг — внутрішня потреба, потяг, звичка.
- [35] Поличник — ляпас.
- [36] Отуха — утіха, радість, задоволення.
- [37] Одробина — маленька кількість, дрібка, крихта.
- [38] Єжовщина — кампанія тотальних репресій у СРСР, що супроводжувалася показовими політичними процесами. Названа за прізвиськом наркома внутрішніх справ СРСР і генерального комісара державної безпеки 1936-1938 років Миколи Єжова.
- [39] Анатема (або анафема) — це вище церковне покарання, що означає остаточне відлучення від церкви та прокляття за тяжкі гріхи, такі як єресь або розкол. У ширшому сенсі це також означає прокляття, таврування або загальний осуд.
- [40] Гратуляція — вітання або поздоровлення.
- [41] Церувати — штопати.
- [42] Ярема-Михайло Вишневецький (Єремія-Михайло Корибут-Вишневецький, 1612-1651) — державний та військовий діяч Речі Посполитої з руського (українського) князівського роду Вишневецьких. Противник антипольського повстання українців під керівництвом Богдана Хмельницького та представник "воєнної партії" під час його придушення.
- [43] "чоло ставили і татарам, і полякам, і москалям" — тобто очолювали боротьбу проти татар, поляків і москалів.
- [44] "братові Кобзаренкові" — тобто дружини його братів.
- [45] "Славних прадідів великих правнуки погані" — фраза з поеми Тараса Шевченка "І мертвим, і живим...".

[46] Гудзи — вузли.

[47] Інтруз — непрошена особа, нахаба.

[48] Шкіц — ескіз.

[49] "Буква З" — знайомство, зв'язки. (*Примітка авторки*).

[50] "Викрадення з сералю" — опера В. А. Моцарта про намагання головного героя викрасти свою кохану з палацу османського паші. Сералі — так у Османській імперії називалися палаці.

[51] Фірман — візник. Походить від слова "фіра", що значить — віз, підвода.

[52] Розторощувати — руйнувати.

[53] Вираз "Богу духа винний" означає, що людина є невинною в очах Бога.

[54] Безличність — нахабство, безсоромність.

[55] Козирки — сани.

[56] В цих роках села і районів містечка мали вільний день у неділю, міста — що шість днів. (*Примітка авторки*).

[57] Кокарда шалику — бант шарфику.

[58] Почислитися — порахуватися, зважити.

[59] Дижур — чергування.

[60] Рицина — рослина, з насіння якої виготовляють касторову олію, котра в медицині застосовується як проносне, а також у техніці як мастило, і як складова у хімічній та лакофарбовій промисловості.

[61] Футерко — шубка, козушок.

[62] Макабричний — жахливий, моторошний, похмурий, той, що викликає почуття страху, або пов'язаний зі смертю. Це слово походить від французького "macabre", що означає "танець смерті", і часто вживається для опису творів мистецтва, які мають атмосферу смерті, жаху та загадковості.

[63] Дантейська — тобто пекельна. Прикметник "Дантейська" походить від ім'я італійського поета доби раннього Ренесансу Данте Аліг'єрі, котрий у своїй епічній поемі "Божественна комедія" описав пекло.

[64] Педантерія — педантизм, тобто надмірна точність, скрупульозність.

[65] Ропіти — непокоїти, турбувати.

[66] Причі — нари, примітивні лежанки у в'язницях тощо.

[67] Рахуба — рахування, лічба.

[68] Дезерція — дезертирство, самовільне залишення місця військової служби.

[69] Недискретно — безперервно.

[70] Шубравець — лиходій, мерзотник, негідник.

[71] Їдунка — кухлик.

[72] Мається на увазі вірш російського поета Александра Блока "Незнайома" ("Незнакомка"), де п'яниці горлають латинську приказку "Ін віна верітас" — "Істина у вині".

[73] Фризерня — перукарня.

[74] Чота — взвод.

[75] Мельдувати — рапортувати.

[76] Поплентач — посіпака, поплічник.

[77] Харитативний — добродійний.

[78] СУМ — Спілка Української Молоді — громадська патріотична організація, заснована 1925 року, що в часи радянського режиму діяла за межами України в так званих "капіталістичних" країнах.

[79] Азиль — притулок; місце, де не можна переслідувати політичних супротивників; право захисту в іноземній державі.

[80] Касарня — казарма.

[81] Леда — тільки-но.

[82] Зрезигнувати — відмовитися.

[83] Коміть головою — сторчголово або стрімголов.

[84] Викпивати — висміювати.

[85] Шруба — шуруп.

[86] Тарас Чупринка — псевдонім Романа Шухевича (1907-1950), головнокомандувача УПА (1943-1950).

[87] Тут маються на увазі не мешканці Індії, а індіанці Південної Америки.

[88] Джузеппе Мадзіні (1805-1872) — діяч національно-визвольного руху Італії, політик, патріот, філософ, видатний музикознавець, що зіграв важливу роль в ході першого етапу руху за національне звільнення і ліберальні реформи в XIX столітті.